

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ҲУҚУҚ, БИЗНЕС ВА СИЁСАТИ
ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 340 (575.3)

ТКБ: 67.99 (5) 9

Ш – 96

ШУКУРЗОДА ФАРҲОДЧОН МАНОН

**АСОСҲОИ МАДАНИЙ-ҲУҚУҚИИ ФАЪОЛИЯТИ СУДҲОИ
ҲАКАМӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ
аз рӯйи ихтисоси 5.5.3. Ҳуқуқи маданӣ; ҳуқуқи соҳибкорӣ;
ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ

РОҲБАРИ ИЛМӢ:

н.и.ҳ., дотсент Раҷабзода М.Н.

ХУҶАНД – 2026

МУНДАРИЧА

НОМГҶҲИ ИХТИСОРАҶО ВА (Ё) АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ.....	3
МУҚАДДИМА.....	4-18
БОБИ I. МАФҶУМ ВА ХУСУСИЯТҶОИ ВОСИТАҶОИ МАДАНИ-ХУҚУҚИИ ТАЪМИНИ ҶИМОЯИ ҶАКАМИИ ХУҚУҚҶОИ СУБЪЕКТИВӢ ДАР ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	19-47
1.1. Мафҳум, моҳият, хусусият ва таснифоти воситаҶои маданӢ-хуқуқӢ.....	19-36
1.2. ВоситаҶои маданӢ-хуқуқии таъмини Ҷимояи Ҷакамии хуқуқҶои субъективӢ.....	36-47
БОБИ II. МАСОИЛИ МАДАНИ-ХУҚУҚИИ БАРАСМИЯТДАРОРИИ ҶИМОЯИ ҶАКАМИИ ХУҚУҚҶОИ СУБЪЕКТИВӢ.....	48-103
2.1. МасъалаҶои маданӢ-хуқуқии таносуби шахсони хуқуқӢ ва суди ҶакамӢ.....	48-80
2.2. ШаклҶои маданӢ-хуқуқии намудҶои ташкили суди ҶакамӢ.....	80-103
БОБИ III. МЕХАНИЗМИ МАДАНИ-ХУҚУҚИИ БААМАЛБАРОРИИ ҶИМОЯИ ҶАКАМИИ ХУҚУҚҶОИ СУБЪЕКТИВӢ.....	104-149
3.1. Ҷолати хуқуқии созишномаи ҶакамӢ мутобиқи қонунгузории маданияи ҶумҶурии Тоҷикистон.....	104-130
3.2. СанадҶои суди ҶакамӢ ва хусусиятҶои маданӢ-хуқуқии он.....	130-149
ХУЛОСА.....	150-153
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚОТ.....	154-156
РӢЙҶАТИ АДАБИЁТ (МАЪҶАЗҶО).....	157-173
ФЕҶРЕСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ.....	174-176

НОМГЀИ ИХТИСОРАҲО ВА (Ё) АЛОМАТҲОИ ШАРТЀ:

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМ ҶТ – Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КГ ҶТ – Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон

КА ҶТ – Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон

КО ҶТ – Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КММ ҶТ – Кодекси муурофиявии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМИ ҶТ – Кодекси муурофиявии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҚҶТ – Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон

КГ ҚШС Тоҷикистон – Кодекси граждании Ҷумҳурии Шуравии

Сотсиалистии Тоҷикистон

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

ДМТ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ҶДММ – Ҷамъияти дорой масъулияти маҳдуд

ФР – Федератсияи Россия

ғ. – ғайра

қ. – қисм

м. – модда

м.м. – моддаҳо

б. – банд

С. – саҳифа

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар шароити муосир инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ ба рушди робитаҳои байни шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ва дигар субъектон оварда, нақш ва аҳаммияти механизмҳои ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии онҳоро басо назаррас намуд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати ҳуқуқбунёд дар моддаи 19 Конститутсия [1] ба ҳар кас кафолати ҳифзи судиро пешбинӣ намуда, шаҳрвандон метавонанд дар мавриди лозима аз тамоми имконоти пешбинӣгардида бемахдудият истифода баранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд ҚТ) ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба сифати ҳимояи афзалиятнок баромад намуда, кафолат дода шудааст. Ҳокимияти судӣ ҷиҳати амалигардии ҳимояи ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон, баррасӣ ва ҳал намудани баҳсҳои мухталифи ҳуқуқии байни шаҳрвандон, ташкилоту иттиҳодияҳои онҳо ва дигар субъектони муносибатҳои ҷамъиятиро ба низом даровардааст.

Ҳуқуқ ба ҳимояи судиро низ санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, аз ҷумла Эълومияи умумии ҳуқуқи башар (1948), Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (1966), ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро 4 апрели соли 1999 расман эътироф намуд, пешбинӣ кардаанд. Моддаи 8 Эълумияи умумии ҳуқуқи башар муайян менамояд, ки: «Ҳар як инсон дар сурати поймол гардидани ҳуқуқҳои асосиаш, ки бо Конститутсия ё қонунҳо пешбинӣ шудаанд, барои барқарорсозии пурраи онҳо аз тарафи судҳои босалоҳияти миллӣ ҳақ дорад» [32]. Меъёри номбурда маҳз ҳуқуқи инсон ба ҳимояи судиро эълон намуда, ҳангоми поймол гардидани ҳуқуқҳои дар Конститутсия ва қонунҳо пешбинӣ шуда метавонад истифода шавад. Моддаи 10 Эълумияи мазкур чунин меъёрро пешбинӣ намудааст: «Ҳар як инсон барои муайян намудани ҳуқуқу уҳдадорихояш ва муқаррар кардани асоснокии айбномаи ҷиноятӣ, ки бар дӯши ӯ гузошта шудааст, ба таври баробарии комил ҳуқуқ дорад, ки парвандаи ӯро суди мустақилу бетараф, ошкоро ва бо риояи талаботи

адолат баррасӣ намояд», ки, дар маҷмӯъ, ҳуқуқ ба муҳокимаи суди адолатнок маҳсуб меёбад.

Боиси қайд аст, ки моддаи 10 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.12.2022, №1918 (КМ ҚТ) «ҳимояи ҳуқуқҳои маданияи вайронгардида ё мавриди баҳс қарордоштаро суд, суди иқтисодӣ, суди ҳакамӣ ё арбитраж тибқи тобеияти идоравии парвандаҳо, ки дар қонунгузори мурофиавӣ муқаррар гардидааст, амалӣ менамоянд» [10]. Барои ҳимояи ҳуқуқҳои субъективи маданӣ ва КМ Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин судҳои ҳакамо номбар кардааст, ки он ба низоми судҳои давлатӣ шомил набуда, байни мақомҳои ҳимоякунандаи ҳуқуқҳои субъективи маданӣ мақоми махсусро ишғол менамояд.

Таъмини фаъолияти озоди иқтисодӣ ва рушди муносибатҳои бозорӣ, дар навбати худ, миёни шаҳрвандон, ташкилоту созмонҳои онҳо ва сохтору мақомотҳо баҳсхоро ба вучуд меоварад, ки ҳалли қонунӣ, адолатнок ва саривақтии онҳо хеле муҳим мебошад.

Дар ҳаҷони муосир намудҳои гуногуни чунин воситаҳои ғайридавлатии ҳалли баҳсҳо ба таври васеъ истифода бурда мешавад. Илова бар ин, ҳар як субъекти фаъолияти соҳибкорӣ имконият дорад, баҳси пайдошударо дар судҳои давлатӣ баррасӣ намояд, бо ташаббуси худ даъвогару ҷавобгар ҳакамотро ташкил намояд ва ин падида, танҳо ба манфиати кор буда, метавонад чун кафили муносибати минбаъдаи контрагентони тиҷоратӣ баромад намояд. Аз ин рӯ, барои ноил гардидан ба мақсадҳои гузошташуда, ҳаракатҳои созанда ва кӯшиши судяҳои суди ҳакамӣ, ки бинобар созиши тарафҳои баҳскунанда, мочарои ҳуқуқии онҳоро баррасӣ ва ҳал менамоянд, ба сатҳи баланди масъулиятшиносии бевоситаи тарафҳои баҳскунанда алоқамандӣ дорад.

Аҳамияти таҳким бахшидани низоми судии ҚТ ва андешидани тадбирҳои амалӣ чихати дастрас намудани ҳимояи судӣ дар суҳанрониҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ таъкид гардидааст. Дар ин ҳусус, дар Паёми Сарвари кишвар аз 28

декабри соли 2023 ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин омадааст: «Масъалаи дигари муҳим, ки дар низоми ҳуқуқии кишвар нақши калидӣ дорад, таъмини волоияти қонун буда, он меҳвари фаъолияти мақомоти ҳокимияти судӣ ва ҳифзи ҳуқуқ ба ҳисоб меравад.

Таъмин намудани дастрасӣ ба адолати судӣ ва иттилоот оид ба фаъолияти судҳо, муҳокимаи ошкоро ва одилонаи судӣ ба таҳкими қонуният, пешгирӣ кардани содиршавии ҷиноят, эҳтиром ба қонун ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мусоидат менамояд»[2].

Ҳамзамон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо кормандони мақомоти судӣ аз 5 декабри соли 2024 доир ба чунин масъалаҳо ишора намуда, махсусан, қайд карданд, ки: «Вазифаҳои ҳокимияти судӣ ва таъмини адолат дар асоси принципу меъёрҳои демократии мурофиаи судӣ, аз ҷумла баробарии ҳама дар назди қонун ва суд, баробарҳуқуқии тарафҳо дар ҷараёни баҳсу мунозира ва ба тарзи ошкоро гузаронидани мурофиаи судӣ сурат мегирад, ки ин меъёрҳои қонун кафили воқеии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон, таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, дар маҷмӯъ, нишонаи муҳимтарини ҷомеаи адолатпарвар, демокративу ҳуқуқбунёд ва дунявию иҷтимоӣ мебошад» [3].

Мақоми хосаро ишғол намудани судҳои ҳақамӣ бо он тақозо карда мешавад, ки ҳимояи суди ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ, нисбат ба дигар шаклҳои ҳимояи судӣ ба низоми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии дахлдор (шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ, сохтори (конструксияи) шахси ҳуқуқӣ ва дигарон) таъя менамояд.

Истифодаи чунин воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ барои ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ бино ба табиати хусусӣ доштани вай, таъсири бевоситаро нисбат ба чунин ҳимоя расонида, бо ин васила самаранокиаш дар соҳаи фаъолияти соҳибкорӣ, вобаста ба сарфаи вақт ва камхарчии расмиёти танзими баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ба таври васеъ истифода бурда мешавад.

Рушди фаъолияти соҳибкорӣ, равандҳои ташаккули қонунгузорию маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, таҳкими қонунгузорӣ оид ба ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки низоми қонунгузорию кишвар дар асосҳои принципҳои демократӣ пеш рафта истодааст. Чунин ҳолат бо рушди таҷрибаи татбиқи соҳаҳои ишорашудаи қонунгузорӣ тасдиқ карда мешавад. Инчунин, шумораи судҳои ҳақамии доимоамалкунанда ва афзудани мурочиати субъектони муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ба ин гуна судҳо, барои ҳимояи ҳуқуқҳои вайроншуда ва ё зери баҳс қароргирифта, рӯ ба афзоиш дорад.

Таҷрибаи ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳо мавҷуд будани камбудихоро нишон дода, дар ин чорҷӯба вобастагии намоён бо воситаҳои маданӣ-ҳуқуқие дида мешавад, ки ба чунин ҳимоя хосияти диспозитивиро мебахшад. Ҳамин тавр, муаммои марзакӣ дар ин самт сӯистифода аз ҳуқуқ ба ҳимояи ҳақамӣ буда, он ҳангоми бастании созишномаи ҳақамӣ аз рӯи шартномаи ҳамроҳшавӣ мушоҳида мегардад, бо бастании чунин созишнома мақсади танзими баҳси маданӣ-ҳуқуқӣ пайгирӣ нашуда, танҳо барои кашолкорӣ дар музокираи муноқишаи ҳуқуқӣ, ташкили судҳои ҳақамии доимоамалкунандаи «қалбакӣ» ва ғайра пай бурда мешавад. Ба мавҷудияти муаммоҳои бо ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ, инчунин, таҷрибаи судӣ оид ба овардани шикоят нисбат ба ҳалномаҳои суди ҳақамӣ далолат менамояд [98].

«Ҳалли масъалаҳои ишорашуда, ки дар баробари дигар омилҳо, ба мувозинати муомилоти маданӣ таъсир мерасонад, дар таҳким бахшидани механизмҳои маданӣ-ҳуқуқии таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ, аз ҷумла институти ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ дар ин соҳа мушоҳида мегардад. Аз ин лиҳоз, дар доираи илми маданӣ-ҳуқуқӣ бояд таҳқиқи низоми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ, бо мақсади баланд бардоштани самаранокии чунин ҳимоя, бояд гузаронида шавад. Ҳамаи

ин, дар навбати худ, мубрамии масъалаи тадқиқоти диссертатсионии мазкурро асоснок менамояд» [98].

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Дар илми ҳуқуқи маданӣ ба ҷанбаҳои гуногуни назарияи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, одатан, тавачҷуҳи зиёд дода мешавад. Ин назария дар илми сивилистӣ аз тарафи як қатор олимони коркард гардидааст: З. Ализода [81], Ю.Г. Басин [34], Э.Н. Гимазова [95], Ш.К. Ғаюризода [62], Г.К. Дмитриева [49], Ш.М. Исмоилов [98], М.А. Маҳмудзода [57], Ш.М. Менглиев [59], М.В. Немитина [61], Ф.М. Нодиров [88], Б.И. Пугинский [67], М.З. Раҳимзода [78], Д.Ш. Сангинзода [72], Ф.С. Сулаймонов [140], Н. Шонасридинов [88] ва дигарон. Дар доираи назарияи номбурда, инчунин масъалаи воситаҳои муҳофизатии ҳуқуқӣ, хусусан, ҷавобгарии маданӣ - ҳуқуқие, ки дар баҳсҳои маданӣ - ҳуқуқӣ истифода мегардад, мавриди таҳқиқ қарор дода мешавад. Илова бар ин, масъалаи воситаҳои таъминкунандаи маданӣ - ҳуқуқӣ дар доираи механизми ҳалли муноқишаҳои ҳуқуқӣ нисбатан кам муҳокима гардидааст.

Маврид ба ёдоварист, ки ба назария ва амалияи фаъолиятбарии ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ якҷанд рисолаҳои илмӣ бахшида шудаанд. Дар ин самт олимони илми сивилистӣ ва мурофиавӣ В.Е. Бондаренко [121], С.А. Владимирова [122], Е.А. Виноградова [93], Э.Н. Гимазова [124], В.А. Никифиров [130] ва дигарон таҳқиқот бурдаанд. Таҳқиқоти байнисоҳавии ҳимояи ҳақамии (ҳам ҳуқуқи маданӣ ва ҳам мурофиавӣ) ҳуқуқҳои субъективии маданиро, аз ҷумла Е.А. Суханов [117], О.Ю. Сквортсов [73] ва дигарон гузаронидаанд.

Алҳол таҳлили таҳқиқоти мавҷуда имкон медиҳанд хулоса намоем, ки, ба таври маҷмӯӣ, аз лиҳози назарияи воситаҳои маданӣ - ҳуқуқии масъалаи бо ин воситаҳо таъминнамоии ҳимояи ҳақамӣ дар таҳқиқоти муосир дида баромада нашудааст. Алалхусус, тасаввуроти ягона оид ба таснифоти маданӣ ҳуқуқии созишномаҳои ҳақамие, ки ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои маданӣ - субъективиро таъмин менамоянд, ба амал бароварда нашудааст. То ҳол мавзуи рисолаи мазкур матлаби тадқиқоти илмӣ

махсус нагардидааст. Ҳамаи ин, бешубҳа, аз он шаҳодат медиҳад, ки таҳлил ва омӯзиши масъалаи асосҳои маданӣ-ҳуқуқии фаъолияти судҳои ҳакамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон басо муҳим мебошад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи мавзӯҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи маданӣ ва меҳнати ДДХБСТ «Такмили асосҳои хусусӣ-ҳуқуқии қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2015-2019» ва «Назария ва амалияи танзими ҳуқуқи муносибатҳои хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2021-2025» тайёр карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мубрамаи ва дараҷаи коркард гардидани мавзӯи рисолаи илмӣ мақсади пажӯҳишро ифода намуда, таҳлили маҷмуавии низоми воситаҳои маданӣ – ҳуқуқӣ ва бо ёрии он таъмини ҳимояи ҳақами ҳуқуқҳои субъективии маданияро дар бар мегирад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади мазкур ҳаллу фасли вазифаҳои зеринро тақозо дорад:

– таҳлили илмӣ мафҳум, аҳамият ва таснифоти воситаҳои ҳуқуқи маданӣ;

– омӯзиши асосҳои назариявии воситаҳои ҳуқуқи маданияи таъмини ҳимояи ҳақами ҳуқуқҳои субъективии маданӣ ҳамчун намуди воситаҳои ҳуқуқи маданӣ, ки барои ҳалли муноқишаҳои ҳуқуқӣ истифода мешавад;

– таҳқиқи сохтори ҳуқуқи шахсонӣ ҳуқуқӣ, суди ҳакамӣ ва муаммои таносуби ҳамдигарии онҳо;

– асосноксозии муносибати муаллиф ба воситаҳои ҳуқуқи маданияи ташкили суди ҳақами як бор амалкунанда ва доимоамалкунанда;

– тасвияти пешниҳодот оид ба речаи ҳуқуқи маданияи созишномаи ҳакамӣ;

– таҳлили рушди қонунгузорӣ дар соҳаи танзими фаъолияти судҳои ҳакамӣ, коркарди пешниҳодот оид ба такмили қонунгузори чорӣ ва амалияи татбиқи он.

Объекти таҳқиқотро муносибати ҳуқуқие ташкил медиҳад, ки вобаста ба ташкил ва фаъолияти судҳои ҳақамии доимоамалкунанда ва якдафъаина дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуҷуд меояд.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқотро муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқии марбут ба воситаҳои ҳуқуқи мадания таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ ҳамчун намуди воситаҳои ҳуқуқи маданӣ, ки барои ҳалли муноқишаҳои ҳуқуқӣ истифода мешаванд, ташкил медиҳанд.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот). Таҳқиқоти диссертатсионӣ марҳилаҳои тасдиқ, омодамоии диссертатсия, муҳокимаи он дар доираи мавзӯҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи маданӣ ва меҳнати ДДХБСТ «Такмили асосҳои хусусӣ - ҳуқуқии қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2015 – 2019» ва «Назария ва амалияи танзими ҳуқуқии муносибатҳои хусусӣ дар ҚТ дар солҳои 2021–2025» омода гардида, барои ҳимоя тавсия карда шудааст. Дар таҳқиқоти мазкур бо мақсади ҳамаҷониба таҳқиқ намудани проблемаи ҳифзи судии ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ - ҳуқуқӣ кӯшиш ба харҷ дода шудааст.

Давраи анҷоми таҳқиқоти диссертатсионии мазкур фарогири солҳои 2018 – 2025 буда, макони амалисозии он Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи ҳуқуқи маданӣ ташкил дода, дар байни онҳо асарҳои олимони соҳа Э.Н. Гимазова, С.А. Владимирова, Ш.М. Исмоилов, Ш.М. Менглиев, М.А. Маҳмудзода, М.З. Раҳимзода, Ш.К. Ғаюрзода, Ш.Т. Тағойназаров, А.В. Золотухин, Ҷ.С. Муртазозода, Д.С. Раҳмон, Д.Ш. Сангинзода, П.И. Пугинский ва дигаронро қайд намудан мумкин аст. Табиати ҳуқуқии судҳои ҳақамиро олимони хориҷӣ, аз ҷумла Т.Н. Нешетаева, Д.А. Колиника, Е.Е. Можаев, М.В. Панов, Т.В. Лалуга, П.В. Каменева ва дигарон таҳқиқ намудаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқоти диссертатсионии мазкурро осори мутахассисони соҳаи илми сивилистӣ, ки оид ба воситаҳои ҳуқуқи мадания ташкили суди ҳақамии як бор амалкунанда ва

доимоамалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва хориҷи кишвар, ҳамчунин речаи ҳуқуқи маданияи созишномаи ҳакамӣ ҳамчун асоси фаъолияти судҳои ҳакамӣ натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ ва эҷодӣ пешниҳод намудаанд, ташкил медиҳанд. Зимни таҳқиқот асноди қонунгузорию таҳлил карда шудаанд, ки муносибати марбутаи бунёди судҳои ҳакамӣ ва ташкили фаъолияти онҳоро ҷиҳати таъмини ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ фароҳам меоварад, таҳлил гардидааст. Дар рисола, ҳамчун сарчашмаҳои асосии меъёрӣ КМ ҚТ, Кодекси муҳофизатии маданияи ҚТ, Кодекси муҳофизатии иқтисодии ҚТ, Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» ва ғайра мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Дар таҳқиқоти мазкур маълумот ва хулосаҳои соҳаҳои гуногуни илми ҳуқуқшиносӣ, аз ҷумла натиҷаҳои илми сивилистӣ, илми муҳофизатии маданияту иқтисодӣ ба таври васеъ истифода шудаанд. Илова бар ин, дар қисми диссертатсионӣ якҷанд усулҳои таҳлилу баррасӣ гардидаанд:

1) усули муназзам - системавӣ (масъалаи асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ ҳамчун падидаи маҷмуавӣ (комплексӣ), бо дар назардошти хусусияти ин навъи суд ва муносибати мутақобилаи он бо судҳои салоҳияташ умумии давлатӣ баррасӣ шудааст);

2) усули муқоисавӣ (меъёрҳои ҳуқуқии танзимгари воситаҳои ҳуқуқии маданияи ташкили суди ҳакамии як бор амалкунанда ва доимоамалкунанда қиёс карда шуданд);

3) усули таърихиву ҳуқуқӣ (пайдоиши воситаҳои ҳуқуқӣ - маданияи таъмини ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ ҳамчун намуди воситаҳои ҳуқуқии маданӣ, ки барои ҳалли муноқишаҳои ҳуқуқӣ истифода гардидаанд, тадқиқ шудаанд);

4) усули эмпирикӣ (қонунгузорию ватанию хориҷӣ, шартномаҳои байналмилалӣ, таҷрибаи истифодаи қонун омӯхта шудаанд);

5) усули расмиву ҳуқуқӣ (ба натиҷаҳои ноилгашта баҳои ҳуқуқӣ ва тавзеҳ дода шуд).

Заминаҳои эмпирикиро маводи банизомдаровардашудаи муаллиф доир ба ҳолат ва дурнамои ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ ташкил менамоянд. Хусусияти комплексӣ доштани проблемаҳои таҳқиқшуда оид ба ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ муқаррар гардида, асоси таҳқиқотро Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Паём ва суҳанрониҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии амалкунанда, таҳлили санадҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ, истифодабарии маълумоти оморӣ, концепсияҳо, ҳуҷҷатҳои стратегӣ ва барномавӣ ташкил медиҳанд.

Навгонии илмӣ. Диссертатсия аз аввалин таҳқиқоти илмии ба масъалаи асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ дар ҚТ бахшидашуда ба шумор меравад. Дар қори илмии мазкур масъалаҳои танзими ҳуқуқии воситаҳои ҳуқуқи маданияти таъмини ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ ҳамчун намуди воситаҳои ҳуқуқи маданӣ, ки барои ҳалли муноқишаҳои ҳуқуқӣ истифода мегарданд, ба таври комплексӣ дида баромада шудаанд. Дар асоси гуфтаҳои зайл навгонии диссертатсия дар он зоҳир мегардад, ки:

1. «Воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ» ҳамчун олати дар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ таҷассум ёфта ва бо ёрии ташкили маҷмуи амалҳои аҳаммияти ҳуқуқӣ ва воқеидошта ошқору муназзам карда шуданд ва (дар соҳаи қонунгузорӣ ва амалия) роҳҳои ислоҳи онҳо пешниҳод гардиданд.

2. «Воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ» вобаста ба хосияти соҳавии худ тасниф карда шуда, воситаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ (маданӣ-ҳуқуқӣ ва дигар) ва оммавӣ-ҳуқуқӣ (маъмурӣ-ҳуқуқӣ) фарқ карда, ошқор ва асоснок гардиданд.

3. Ҳолати истифодаи яқвақта ва муштараки воситаҳои ҳуқуқӣ дар соҳаҳои алоҳидаи ҳуқуқ, соҳаи амали қонунгузорӣ доир ба ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунада, соҳаи қонунгузорӣ оид ба маориф ба назар мерасад, ки ин ҳолатҳои номбурда таҳлилу баррасӣ гардиданд.

4. Хусусияти алтернативӣ доштани суди ҳакамӣ, ки дар таъсис ва баррасии суди ҳакамии баҳсҳо тибқи тобеияти идоравӣ худ таҷрибаи хусусии татбиқи қонун мушоҳида мешавад, таҳлил ва асоснок карда шудаанд.

5. Тағйироту иловаҳои охири қонунгузорию маданияи ҚТ вобаста ба ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ дар рисолаи илмӣ мавриди таҳлил қарор дода шуда, муаммоҳо, масъалаҳои душвори ҳуқуқӣ, масъалаҳои эҳтимолии татбиқи амалии навгонӣҳо мушоҳида ва ошкор карда шуданд.

6. Бо мақсади такмили танзими ҳуқуқии истифодаи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ дар ҚТ, оид ба рушди минбаъдаи қонунгузорӣ тавсияҳову пешниҳодҳо ба тасвир расиданд.

Ин амалҳо имкон доданд, ки муаммо ва ҳалли баҳсҳои дар чараёни амалишавии муносибатҳои иқтисодӣ ва маданӣ бавучудоянда, ҳалли дуруст, одилона ва қонунӣ ҳал карда шуда, бо доиршавии судҳои ҳакамӣ муҳокима ва ҳал мегарданд ва ҳамзамон, вобаста ба вижагиҳои татбиқашон ҳаматарафа баррасӣ гарданд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Дар натиҷаи таҳлил ва мурағабсозии навгонии рисолаи илмӣ ба асоснокнамоӣ ва далелноксозии як қатор нуктаҳои аҳамияти илмидошта мусоидат намуд, ки ба дифоъ баровада мешаванд:

1. Ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ дар низоми татбиқгардии воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ва муроғиавии ҳуқуқӣ таҷассум ёфтааст. Баробари ин, дар асоси воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ маҷмуаи масъалаҳои зерин, ки бо таъмини ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ алоқаманд аст, ҳалли хешро ёфтааст: ҳадафҳои хусусияти ташкилӣ дошта, аз қабилӣ созмон додани судҳои ҳакамӣ, ҳадафҳои дигари таъминотӣ, ҳадафҳо ҷиҳати пеш бурдани фаъолият оид ба ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ (вобаста ба муносибатҳое, ки ҳуқуқи маданӣ танзим менамояд, речаи ҳуқуқии мухторияти ирода, чудо

намудани амвол ва масъулияти алоҳида ва мустақили молу мулкии субъектони муносибат пешбинӣ мегардад).

2. Воситаҳои ҳуқуқӣ ва маҷмуи меъёрҳои маданӣ - ҳуқуқии ин воситаҳоро дар бар гирифта, нисбати ҳамдигар таъсири мутақобила мерасонанд. Бо истифода аз меъёри ҳуқуқӣ ченаки воситаи маданӣ ҳуқуқии дахлдор муайян карда мешавад, аз қабилӣ намуди воситаи ҳуқуқӣ ва ҳадафи татбиқномаи вай; ҳаёти ашхоси ин воситаҳои ҳуқуқиро истифодабаранда; тарзу усули истифодабарии воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ. Аз тарафи дигар бошад, воситаҳои ҳуқуқӣ ҳамчун хусусияти таъсиррасонӣ ба меъёри ҳуқуқӣ баромад мекунад. Бинобар зарурати ҳатмии истифодашавии воситаи ҳуқуқӣ, он ба мақсади бахшидани мувозинат ба муомилоти маданӣ истифода мешавад, аз ҷумла ҳангоми ҷавобгарии маданӣ - ҳуқуқӣ, меъёрҳои маданӣ - ҳуқуқии дахлдор низ хосияти ҳатмигиро пайдо мекунад. Дар ин маврид агар қонунгузор ва таҷрибаи татбиқномаи меъёр хусусияти диспозитивиро вобаста ба татбиқи воситаҳои маданӣ - ҳуқуқӣ иҷора диҳад, меъёрҳои дахлдор хосияти диспозитивиро пайдо мекунад.

3. Созишномаҳои ҳақамӣ ҳамчун шартномаи хусусияти ташкилӣ, маданӣ-ҳуқуқӣ баҳо дода шуда, мувофиқи он шахрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ҷиҳати расидан ба самараи махсуси маданӣ – ҳуқуқӣ (ба эътидор овардани низоъи ҳуқуқии эҳтимоли ва ё алҳол ба вучудодаи маданӣ ҳуқуқӣ) уҳдадор мешаванд, дар доираи расмиёти муайяни ҳуқуқии аз ҷониби тарафҳо якҷоя тибқи муқаррароти Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» аз 5.01.2008, №344 муайяншуда амал намояд.

Асоснок карда мешавад, ки ба расмият даровардани созишномаи ҳақамӣ бо воситаи ба имзорасонии он, танҳо бо амали воситаи маданӣ-ҳуқуқӣ вобаста буда, иҷрои минбаъдаи он бо амалигардонии ду намуди воситаҳои ҳуқуқии бо ҳам алоқаманд – воситаҳои маданӣ - ҳуқуқӣ ва муурофиавӣ - ҳуқуқӣ тақозо карда мешавад.

4. Дар радифи ҳамаи оқибатҳои маданӣ-ҳуқуқии безъитбор эътироф кардани аҳд, маҷмуи оқибатҳои ҳуқуқии дорои хосияти муурофиавӣ

дошта ва ба ҳолатҳои беэтибории созишномаҳои ташкилӣ ҳос бударо қайд намудан мумкин аст (шартномаи пешакӣ, созишномаи ҳакамӣ ва ғайра). Оқибатҳои номбурда вобаста ба намудҳои гуногуни шартномаҳои ташкилӣ фарқ намуда, дар асоси худ монандӣ дошта, бинобар иҷро нагардидани расмиёти муайяни ҳуқуқии барои амалигардидани шартномаи ташкилӣ ва ё иҷронашаванда эътироф шудани он равона шуда аст.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳаммияти илмию амалии натиҷаҳои таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки нуқтаҳои назариявӣ ва хулосаҳои он метавонанд:

– барои такмил додани қонунгузори ҚТ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқҳои иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ - ҳуқуқӣ доир интихоби шаклҳои ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқи маданӣ;

– ҳангоми коркарди асноди зерқонунии меъёри ҳуқуқии соҳаи ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ;

– дар раванди таълим, зимни таҳияи лексия, дар макотиби олий ва дар низоми такмили ихтисос;

– ҳангоми таҳқиқоти илмии соҳаи мазкур истифода шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия. Саҳеҳияти натиҷаҳои таҳқиқот бо таҳлили объективӣ ва ҳаматарафаи нуқтаҳои назариявӣ – методологии мавзуи рисола, банизомдарорӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳои маъмули илмӣ, тавсифот, ақида ва тавсияҳои илмӣ – амалии муаллиф пешниҳоднамуда, мазмуни илмии таҳқиқот ва навгонии онҳо, дар муқоиса бо дастовардҳои илмии мавҷуда, таҳлили ҳолати воқеӣ ва роҳҳои муқаммал гардонидани институти суди ҳакамӣ: ташкил ва фаъолият он тасдиқ мегардад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мундариҷаи таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 5.5.3. Ҳуқуқи маданӣ; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, ки аз тарафи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 сентябри соли 2025 №10 тасдиқ гардидааст, мувофиқат

менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ. Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар он зоҳир меёбад, ки ақидаҳои асосии аҳаммияти назариявӣ ва амалидошта барои дифоъ пешниҳод гардида, хулосаву мулоҳизоти муаллиф, тақлифоти хусусияти амалидошта, тақлифоти барои дифоъ бароварда, барои такмил додани қонунгузорию маданияи ҚТ дар самти асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ аҳаммияти назаррас дошта метавонанд.

Тасвиб ва амалисозӣ. Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи маданӣ ва меҳнати факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон таҳия шуда, якчанд маротиба дар ҷаласаҳои кафедра мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Ҳамчунин, натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар конференсияҳои гуногуни илмӣ ироа гардидаанд.

Мазмун ва муҳтавои асосии нуқтаҳои диссертатсия дар як қатор мақолаҳои илмӣ ҷоп шуда, дар шакли маърузаҳо ва баромадҳо дар:

А) байналмилалӣ:

– конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Аубакировские чтения» маъруза дар мавзӯи «К вопросу компетенции третейского суда» (Алмаато, 19 февралӣ соли 2025);

Б) ҷумҳуриявӣ:

– конференсияи ҷумҳуриявии устодон ва донишҷӯёни ДДҲБСТ таҳти унвони «Илм ва инноватсия дар низомии татбиқи ҳадафҳои стратегии миллӣ», ки ба 30-юмин солгарди Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон маъруза дар мавзӯи «Таснифи шартнома дар ҳуқуқи граждани» (Хучанд, апрели 2021 с.);

– конференсияи ҷумҳуриявии устодон ва донишҷӯёни ДДҲБСТ бахшида ба эълон гаштани солҳои 2022-2026 «Солҳои рушди саноат» ва Рӯзи илми тоҷик маъруза дар мавзӯи «Назаре ба масъалаи салоҳияти судҳои ҳакамӣ» (Хучанд, 21-25 апрели 2022 с.);

– конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, муассисаи давлатии «Донишкадаи байналмилалии Хучанд» бо номи «Аҳамияти маърифати ҳуқуқӣ дар ҷомеаи муосир» бахшида ба 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон шудани соли 2024 «Соли маърифати ҳуқуқӣ» маъруза дар мавзӯи «Танзими ҳуқуқии салоҳияти судҳои ҳакамӣ» (Хучанд, 2024);

– конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ ДДҲБСТ таҳти унвони Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон – заминаи устувори ташаккули маърифати ҳуқуқӣ ва эъмори давлати ҳуқуқбунёд, бахшида ба 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва «Соли маърифати ҳуқуқӣ» маъруза дар мавзӯи «Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ташаккули судҳои ҳакамӣ» (Хучанд, ноябри 2024);

– конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Ҷавонон ва рушди Тоҷикистони соҳибистиклол», маъруза дар мавзӯи «Назаре ба масъалаи воситаҳои ҳуқуқи мададани химояи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ» (аз 15.05.2024. – Хучанд: Дабир, 2024);

– конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Рушди устувор дар соҳаҳои иқтисодиёт, суботи иҷтимоӣ, мувозинати экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии мардуми Тоҷикистон» маъруза дар мавзӯи «Баъзе масъалаҳои салоҳияти судҳои ҳакамӣ дар замони муосир» (аз 23 апрели соли 2025);

– конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ ДДҲБСТ таҳти унвони «Иттилоотонии қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ» маъруза дар мавзӯи «Баъзе масъалаҳои фаъолияти суди ҳакамӣ» (Хучанд, 23 октябри соли 2025).

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Доир ба мавзӯи диссертатсия ва моҳияти он унвонҷӯ 13 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла 5 адади онро дар маҷаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 8 мақоларо дар нашрияҳои дигар ба таъб расонидааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Соҳтори диссертатсия бо ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот аз ҷумла ба талаботи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқ карда шудааст. Диссертатсия аз номгӯи ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ, муқаддима, се боб ва шаш зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот, рӯйхати адабиёт (маъхазҳо) ва интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 176 саҳифаи ҷопиро ташкил медиҳад.

БОБИ I. МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ВОСИТАҲОИ МАДАНИ-ҲУҚУҚИИ ТАЪМИНИ ҲИМОЯИ ҲАКАМИИ ҲУҚУҚҲОИ СУБЪЕКТИВИ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

1.1 Мафҳум, моҳият, хусусият ва таснифоти воситаҳои маданӣ- ҳуқуқӣ

Рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ, пайдо гардидани объектҳои нави ҳуқуқи маданӣ ва қонунгузор доираҳои илмиро водор месозад, то ки ҷиҳати пурра фарогирӣ ва танзими муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ, ба ҷустуҷӯ ва дарёфти маҷмуи воситаҳои ҳуқуқи маданияи дахлдор рӯй оранд. Вобаста ба ин муносибат ба ҳуқуқ, маҷмуи воситаҳоро дастгирӣ намуда, ишора кардан ба маврид аст, ки маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ оид ба маҷмуи восита ва олатҳо (инструмент)-и ҳуқуқӣ дорои хосияти сохтори мураккаб буда, аз зерсохторҳои алоҳида иборат аст ва ҳамчун ҷамъи меъёрҳои якҷинса (ҳуқуқи хусусӣ ва оммавӣ, соҳаҳои ҳуқуқ ва ғайра) фаҳмида мешавад [124, с.15].

Зарур ба ёдоварист, ки дар ҳуқуқи маданӣ боз як қатор олатҳои ҳуқуқии дигаре низ ҳастанд, ки ба ҳалли масъалаҳои ҳуқуқӣ-хусусӣ тааллуқдошта дар моддаи 2 КМ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.12.2022, №1918, муносибатҳое, ки қонунҳои маданӣ танзим менамоянд, истифода гардидаанд [10] (муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкии ба баробарии тарафҳо, мухторияти ирода ва мустақилияти молу мулкии тарафҳо асосёфта).

Ба масъалаҳои ишорашуда, аз ҷумла, ба моликияти худ гирифтани ва ё ба истифодаи муваққатӣ гирифтани молу мулк, дар асоси музднок ташкил намудани ҷараёни ҳамлу нақл, ташкили музднок ва ё ройғони нигоҳдории молу мулк ва ғайра дохил мешаванд. Олатҳои ҳуқуқии ишорашуда дар воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ таҷассум ёфта, дар сарчашмаҳои ҳуқуқи маданӣ, аз ҷумла дар қонунгузори маданӣ дарҷ гардидаанд (моддаи 1 КМ ҚТ). Масалан, ба сифати чунин восита шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ баромад мекунад. Инчунин, ба ин доира ҷавобгари маданӣ-ҳуқуқӣ дохил мегардад, ки дар асоси худ функцияи

барои ҳуқуқи хусусӣ маъмул – функцияи ҷубронӣ-барқароркунӣ, барқарор намудани вазъи молу мулкӣ вайронгардидаи ҷабридаро инъикос мекунад. Боиси қайд аст, ки шахси ҳуқуқӣ низ ба сифати воситаи маданӣ - ҳуқуқӣ эътироф карда мешавад. Шахси ҳуқуқӣ ҷиҳати маҳдуд сохтан, инчунин барои бартараф намудани ҷавобгарии молумулкӣ муассис дар назди шахсони сеюм, боз ба иҷро расонидани вазифаҳои идоракунӣ ва амсоли он равона шудааст.

Истилоҳи «восита» дар илми забоншиносии муосир бо якчанд маънӣ истифода мешавад. Дар байни ҳамаи маъниҳои калимаи «восита» истифодашаванда диққати моро вобаста ба пажӯҳиши мавзӯи эълоншуда ду тарзи маънидод кардани ин истилоҳ ба худ ҷалб намуд. Якум, калимаи «восита» дар маънии «усул, тарзи амал барои ноил гардидан ба мақсади муайян» ва дуюм, «олат (матлаб, маҷмуи таҷҳизот) барои ба амалбарории ягон намуди фаъолият» истифода шудааст [85, с. 242].

Бо дарназардошти истилоҳи «восита», ки дар муомилоти илмӣ истифода мешавад, онро бинобар ишора гардидани маънии истилоҳи «восита», воситаи ҳуқуқиро чун «усули аз тарафи ҳуқуқ ба расмият дароварда шуда (олати дар санадҳои меъёрӣ дарҷгардида), ки нисбати ҳолатҳои мухталифи ҳаётӣ истифодашаванда фаҳмидан мумкин аст» [84, с. 150].

Муаммои воситаҳои ҳуқуқӣ дар даврони шуравии рушди таълимоти ҳуқуқи маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ мубрам ва матлаби таҳлилу тадқиқоти илмӣ қарор дода мешуд [59, с. 116-117]. Асосан дар тадқиқоти даврони мазкур гарчанде рисолаҳои махсуси илмӣ мавҷуд бошанд ҳам, бештар хусусияти амалӣ дошт [82].

Дар умум, масъалаи категорияи «воситаҳои ҳуқуқӣ» аз ҷониби Б.И. Пугинский тадқиқ гардидааст. Муҳаққиқ ишора намудааст, ки «воситаҳои ҳуқуқӣ» худ алоқамандии амалҳои аҳаммиати ҳуқуқӣдошта ба шумор рафта, аз тарафи субъекти ҳуқуқ барои расидан ба мақсадҳои (манфиатҳои) лозима дар ҳадди қонун иҷозатдода, ки он бар нишондоди қонун ва манфиати ҷомеа зид намебошад, фаҳмида мешавад [67, с. 88].

Бинобар гуфтаҳои боло ақидаи Б.И. Пугинскийро дастгирӣ намуда, «воситаи ҳуқуқиро на ҳамчун меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки дар маънои нисбатан дигар – олати (инструмент) дар ҳуқуқ таҷассумёфта ва барои ҳалли масъалаҳои мушаххас равона шуда» маънидод кардан мумкин аст. Пас, меъёрҳои ҳуқуқиро Б.И. Пугинский ҳамчун усули барасмиятдарории воситаҳои ҳуқуқӣ арзёбӣ намудааст. [67, с. 90].

Олими ватанӣ Шарофзода Р.Ш. ба масъалаи воситаи ҳуқуқӣ диққати махсус дода, онро ҳамчун унсури таркибии танзими ҳуқуқӣ ва механизми таъсиррасонии муташаккилонаи меъёри ҳуқуқӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ истифода намудааст [76, с. 314].

Ҳамзамон, олими номбурда қайд кардааст, ки «воситаҳои ҳуқуқӣ намудҳои зерин доранд: меъёрҳои ҳуқуқ, принципҳои ҳуқуқ, санадҳои ҳуқуқатбиқкунӣ, шартномаҳо, фактҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқҳои субъективӣ, уҳдадорихои ҳуқуқӣ, муқаррароти манъкунанда, имтиёзҳо, чораҳои ҳавасманднамоӣ, чораҳои ҷазо, санадҳои амалисозии ҳуқуқҳо ва уҳдадорихо, нишондоди иҷозатдиҳанда, манъкунанда, вазифадоркунанда, муносибатҳои ҳуқуқӣ. Ду намуди воситаҳои ҳуқуқӣ ҷудо карда мешаванд: а) воситаҳо - муқаррароти ҳуқуқӣ (ҳуқуқҳои субъективӣ, уҳдадорихои ҳуқуқӣ, чораҳои ҳавасмандгардонӣ, ҷазоҳо ва диг.); б) воситаҳо дар шакли амалҳои ҳуқуқӣ (амалисозии ҳуқуқ дар ҷараёни ҳуқуқэҷодкунӣ, санадҳои ҳуқуқатбиқсозӣ, тафсири ҳуқуқӣ). Воситаҳои ҳуқуқӣ вобаста ба соҳаҳои ҳуқуқ, ба конститутсионӣ, маъмурӣ, меҳнатӣ, оилавӣ ва диг. ҷудо мешаванд. Воситаҳои ҳуқуқӣ аз рӯи мазмунашон ба моддӣ ва мувофиқавӣ, вобаста ба нақшашон ба танзимкунанда ва ҳифзкунанда, дар иртибот бо ҳадафашон ба ҳавасмандкунанда (чораҳои ҳавасмандӣ, имтиёзҳо, чораҳои иҷозатӣ) ва маҳдудкунанда (ҷазоҳо, муқаррароти манъкунанда, вазифадоркунанда) ҷудо мешаванд» [76, с. 315].

Дар маҷмуъ, мо бо чунин тарзи маънидод намудани истилоҳи «воситаи ҳуқуқӣ» розӣ ҳастем. Аз тарафи дигар, бо вучуди ин, маънидодкунӣ ниёз ба такмил дорад. Якум, ҳамаи воситаҳои маданӣ-

хуқуқии дар меъёрҳои хуқуқӣ пешбинишуда баробари ба иҷро расидани амалҳои хуқуқӣ (унсури ҳатмӣ), инчунин ба иҷро расидани маҷмуи амалҳои воқеиро тақозо менамоянд. Ба ин мисол шуда метавонад нишондоди КМ ҚТ вобаста ба матлаби шартномаи супориш. Тибқи муқаррароти моддаи 1085 КМ ҚТ «мувофиқи шартномаи супориш як тараф (вакил) уҳдадор мешавад аз ном ва аз ҳисоби тарафи дигар (ваколатдиханда) амали муайяни хуқуқиро анҷом диҳад. Вобаста ба аҳде, ки вакил анҷом медиҳад, хуқуқ ва уҳдадорихоро бевосита ваколатдиханда пайдо мекунад» [10].

Бояд қайд намуд, ки аз рӯи амалҳои аз тарафи вакил анҷомдодашаванда, ваколатдиханда ҳамаи хуқуқу уҳдадорихоро пайдо мекунад. Чунин ҳолат ба он меорад, ки маҳз шартномаи супориш (ҳамчун амали маъмули юридикӣ) воситаи хуқуқие арзёбӣ мегардад, ки муносибати тарафхоро муайян намуда, танҳо барои ба иҷро расидани кирдорҳои аҳаммияти хуқуқӣ ва воқеидошта шароит фароҳам меорад.

Дуюм, дар бештари мавридҳо олатҳои аз ҷониби хуқуқ расмиқунонидашуда воситаҳои хуқуқиеро мемонанд, ки аксаран дорои хосияти расмӣ мебошанд. Масалан, шартномаи маданӣ-хуқуқӣ дар қисмати иҷрои он, мумкин аст, чун расмиёти хуқуқӣ фаҳмида шавад. Воқеан ҳам дуруст аст, ки на ҳамаи воситаҳои маданӣ-хуқуқӣ расмиёти бахотимарасида арзёбӣ гардад. Дуруст аст, ки набояд моҳияти ташкилии воситаи хуқуқиро инкор намуд, зеро маҳз бо ёрии онҳо амалӣ гардидани ин ё он хуқуқҳои субъективӣ, иҷрои уҳдадорихои субъективии иштирокчиёни муносибатҳои хуқуқӣ таъмини ҳешро меёбад. Инчунин онҳо имкон медиҳанд, то мақсадҳои гузошта шуда иҷро гарданд.

Ин имкон медиҳад, маънидодкунии нисбатан пурраи истилоҳи «воситаи хуқуқӣ» ба миён ояд. Воситаи хуқуқӣ олати дар санадҳои меъёрии хуқуқӣ таҷассумёфта ҳисобида шуда, бо мақсади иҷрои амалҳои хуқуқӣ ва воқеӣ барои ҳалли масъалаҳои дар назди субъекти муносибатҳои хуқуқӣ пайдошаванда равона гардидааст. Муқаррароти умумии овардашуда нисбати ҳамаи воситаҳои маданӣ-хуқуқӣ, бо

назардошти муайян сохтани мансубияти соҳавии ин воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ хос, мебошад.

Ҳамин тариқ, воситаи маданӣ-ҳуқуқӣ ҳамчун олати ҳуқуқие доништа мешавад, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оварда шуда, бо истифода аз он маҷмуи амалҳои аҳаммияти ҳуқуқӣ ва воқеӣ дошта танзим мегардад. Бо ҳамин ҳадафҳои дар назди субъекти ҳуқуқи маданӣ (қабул ва ё пешниҳоди амвол, қабул ва пардохти воситаҳои пулӣ ва ғайра) қарор гирифта ҳалли худро меёбанд.

Таҳлили воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ имкон медиҳад, робитаи мутақобилаи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва воситаҳои дар он таҷассумёфта дида баромада шавад. Аз як тараф, меъёрии ҳуқуқӣ хосият ва ченакҳои воситаи ҳуқуқиро муайян месозанд. Ба назари мо, ба ченакҳои номбурда инҳоро дохил кардан мумкин аст:

- ченак вобаста ба намуди воситаи ҳуқуқӣ ва мақсади истифода шудани он (бо кадом мақсад воситаи номбурда истифода мегардад);
- шахсоне, ки ин воситаи ҳуқуқиро меҳоянд истифода баранд;
- тарзу усулҳои истифода намудани воситаи ҳуқуқӣ [107, с. 72-74].

Аз тарафи дигар, бояд ибраз намуд, ки воситаи ҳуқуқӣ ба хусусияти меъёрии ҳуқуқӣ як қадар таъсир мерасонад. Сухан дар бораи он меравад, ки бо мақсади ҳар чӣ қадар бештар самаранок будан, воситаи ҳуқуқӣ бояд акси маъмули муносибатҳои ҷамъиятии ташаккулёфта, нишондоди императивӣ ва диспозитивии он баромад наояд. Аз ин лиҳоз, бо воситаи истифодаи зарури императивии воситаи ҳуқуқӣ, масалан, бо мақсади ба муомилоти маданӣ мувозинат бахшидан, дар ҳолати ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ ва ғайра, меъёрҳои дахлдори маданӣ-ҳуқуқӣ хусусияти императивиро низ пайдо мекунанд.

Агар таҷрибаи ҳуқуқатбиққунӣ ва амалияи қонунгузор дар истифодаи воситаи маданӣ-ҳуқуқӣ диспозитивиятро ҳангоми истифодаи воситаи ҳуқуқӣ роҳ диҳад, пас меъёрҳои дахлдор низ хосияти диспозитивиро пайдо менамоянд.

Дар умум, бо дарназардошти якчанд асос, воситаҳои ҳуқуқӣ ва яке аз унсурҳои таркибии он -воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии дар ҳуқуқи маданияи муосир таҷассумёфтаҳо ба намудҳо ҷудо мекунад.

Воситаҳои ҳуқуқиро вобаста ба хосияти соҳавии худ тасниф кардан мумкин аст. Дар асоси чунин тақсимот табиати ҳуқуқии падидаи мушаххаси ҳуқуқие, ки ҳамчун восита истифода мегардад, гузошта мешавад. Дар ин ҳолат воситаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ (маданӣ-ҳуқуқӣ ва дигар) ва оммавӣ-ҳуқуқӣ (маъмурӣ-ҳуқуқӣ)-ро номбар кардан мумкин аст. Фарқият дар байни онҳо дар хосияти мустаҳкамгардӣ дар меъёрҳои ҳуқуқӣ дида мешавад: аввал, онҳо бо воситаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ба расмият дароварда мешаванд, дуюм, бо воситаҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ [110, с. 69-70].

Табиист, ки онҳо фарқияти дигар низ доранд. Аз рӯи доираи шахсон воситаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ва оммавӣ-ҳуқуқиро истифода мебаранд. Дар мавриди яқум, ин субъектони ҳуқуқи хусусӣ, дар мавриди дуюм бошад, субъектони ҳуқуқи оммавӣ мебошанд. Лекин дар ин ҷо, мумкин аст, ҳолатҳои истифодаи омехта мушоҳида гарданд. Вақте ки субъектони ҳуқуқи оммавӣ воситаҳои маданӣ-ҳуқуқиро истифода мебаранд, механизми ҷавобгарии маданӣ, баста шудани шартнома, масалан, барои қонунҳои ҳуқуқии оммавӣ гуногуни хусусияти оммавидошта ва ғ.

Бо назардошти мақсади тадқиқоти мазкур зарур аст, ба робита ва алоқамандии байни соҳаҳои гуногуни ҳуқуқӣ таваҷҷуҳ намоем. Дар ин хусус, қонунгузориҳои ФР ҷолиби диққат мебошад, зеро баъзе аз механизмҳо ва институтҳои алоҳидаи ҳуқуқӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон нав буда, қобили таҳлили илмӣ ва таваҷҷуҳи махсус мебошанд. Таҷрибаи мамлакатҳои аз лиҳози амалия ва таҷриба дар самти ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ пешрафта барои Тоҷикистон аҳаммияти калон дорад. Маҳз таҷрибаи пешрафта имкон медиҳад, натиҷаҳои таҷрибаи ҳуқуқтатбиқкунӣ омӯхта шуда, ҷабҳаҳои мусбӣ ва манфӣ дида баромада шаванд. Ин ҷо суҳан дар бораи қонунгузориҳои андоз рафта, дар ин соҳа чунин воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ба монанди

гарав ва зомин ба мушоҳида мерасанд. Бо ин мақсад ба моддаи 73 Кодекси андози ФР рӯй меорем. Дар санади номбурда воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ба монанди гарав ва зомин истифода гардидаанд.

Дар моддаи 73 Кодекси андози ФР оварда мешавад, ки дар ҳолати тағйир ёфтани муҳлати иҷрои уҳдадории пардохти андоз ва хироч, уҳдадорӣ оид ба пардохти андоз ва хироч метавонад бо гарав таъмин гардида, байни мақомоти андоз ва гаравгузоранда шартнома расмӣ қунонида шавад. Дар ин маврид, ҳангоми истифодаи гарав ҳамчун усули таъмини иҷрои уҳдадорӣ доир ба пардохти андоз, нишондоди қонунгузории маданӣ истифода мегардад. «Ҳамчунин дар моддаи 74 Кодекси андози ФР, дар мавриди тағйир ёфтани муҳлати иҷрои уҳдадорӣ доир ба пардохтани андоз, уҳдадорӣ доир ба пардохтани андоз бо зомин таъмин гардида, муносибати мазкур дар асоси қонунгузории маданӣ бо шартнома байни мақоми андоз ва зомин ба расмият дароварда мешавад. Дар ду ҳолати овардашуда воситаҳои маданӣ ҳуқуқӣ – гарав ва зомин дар якҷоягӣ бо механизми ҳуқуқи андоз дар мавриди тағйир ёфтани муҳлати иҷрои уҳдадорӣ доир ба пардохти андоз, истифода мешаванд» [124, с. 21].

Айнан чунин ҳолат бо истифодаи муштарак ва яквақтаи воситаҳои ҳуқуқии ба соҳаҳои гуногун мутааллиқбуда, дар қонунгузорӣ нисбати ҳолатҳои дигар низ ба назар мерасад. Ба ҳолати номбурда инҳо мансуб доништа мешаванд:

- дар соҳаи амали қонунгузорӣ нисбат ба ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунанда, қонуни дахлдор истифодаи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ (шартнома бо иштироқи истеъмолкунанда, ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ барои вайрон кардани ҳуқуқи истеъмолкунанда ва ғ.), воситаҳои маъмурӣ (ташкил ва фаъолияти мақоми махсуси ҳокимияти оммавиро созмон дода, мақсади назорати бозори истеъмолиро ба иҷро мерасонад ва ғ.), воситаи мурофиавии маданӣ (имконияти муайян намудани тобеияти судӣ вобаста ба интиҳоби истеъмолкунанда, пешниҳоди даъво ҷиҳати ҳимояи доираи номуайяни истеъмолкунандагон) ва воситаҳои

ҳуқуқӣ-молиявӣ (озод намудани истеъмолкунанда аз бочи давлатӣ хангоми пешниҳоди даъво оид ба ҳимояи ҳуқуқ)-ро дар назар дорад;

- соҳаи қонунгузорӣ оид ба маориф. Дар ин ҷо танзими бо ҳам алоқаманди ҳуқуқӣ-байналмилалӣ, ҳуқуқӣ-конститутсионӣ, ҳуқуқӣ-маъмурӣ, ҳуқуқӣ-мадани муносибатҳои ба ном муносибатҳо дар соҳаи маориф мавҷуд мебошад. Аз ин рӯ, дар ин самт воситаҳои бо ҳам алоқаманди соҳаҳои гуногун истифода бурда мешаванд. Масалан, ба воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ дар ин ҷо муассисаҳои таълимӣ, ки мақоми махсуси онҳо дар қонун муқаррар карда шудааст, дохил мешаванд. «Дар як вақт, дар қонунгузорӣ оид ба маориф, механизми махсуси идоракунии оммавӣ дар соҳаи маориф пешбинӣ гардидааст» [90, с. 230].

«Баробари падидаи вобастагии воситаҳои ҳуқуқии мутааллиқ ба соҳаҳои гуногун, дар илми ҳуқуқшиносии муосир боз чараёни ташаккули воситаҳои ҳуқуқии байнисоҳавӣ дида мешавад. Чунин воситаҳо баҳри ҳалли масъалаҳои гуногун дар ҷои буриши якчанд соҳаҳои мухталифи ҳуқуқ истифода мешаванд. Ҳамин тавр, дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ шакли ҳақамии ҳимояи судиро ба соҳаи робитаи байни соҳавии ҳуқуқи маданӣ ва ҳуқуқи мурофиавӣ мутааллиқ меҳисобанд» [48, с. 122]. «Ба ақидаи М.З. Раҳимзода шакли мазкури ҳимоя бар мундариҷаи ҳам қонунгузорию моддӣ ва мурофиавӣ – нишондоди моддаи 11 Кодекси маданӣ, меъёрҳои Кодекси мурофиавии иқтисодӣ аз 05.01.2008, №340» [12], Кодекси мурофиавии маданияи ҚТ аз 05.01.2008, №341 [11], нишондоди Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» [23] асос меёбад. Ба андешаи олими ватанӣ М.З. Раҳимзода «агар шакли ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ дар судҳои юрисдиксияи умумӣ ва судҳои иқтисодӣ моҳиятан мурофиавӣ бошад, пас шакли ҳақамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданияро бояд ҳамчун судиву шартномавӣ ё худ шартномавию мурофиавӣ баҳо дод» [112, с. 12-14].

Чунин мавқеи илмиро ҷонибдорӣ намуда, мебошад ба истилоҳи «шакли ҳақамии ҳимоя» диққат диҳем. Ба фикри мо, нишондоди моддаи 11 КМ ҚТ, Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» имконият медиҳад,

чунин хулоса намоем, ки шакли судии ҳимоя, шакли ягона, вале ба намудҳои ҷудогона тақсимшаванда: ҳимояи судӣ дар судҳои иқтисодӣ, ҳимояи судӣ дар судҳои юрисдиксияи умумӣ ва ҳимояи судӣ дар судҳои ҳакамӣ фарқ карда мешавад. Баробари ин, бо назардошти иқтибоси оварда, нишон додани фарқи ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ дар судҳои ҳакамӣ ва ғайра имконпазир мебошад.

Равишу инкишофи давлатҳои муосири ҷаҳон, ки эъмори ҷомеаи озод, шаҳрвандӣ ва мутаносибан, давлати ҳуқуқбунёду демократиро ҳадафи асосӣ эълон намудаанд, нишон медиҳад, ки аъзои ҷудогонаи ҷомеа, иттиҳодия ва ё гурӯҳи онҳо, инчунин ташкилоту муассисаҳо масъала ва проблемаҳои худро мустақилона, дар ҳамбастагии якдигар метавонанд ҳаллу ҷасл намоянд. Ин тартиб, аз як тараф, ба шаҳрвандон, иттиҳодияҳои онҳо, инчунин ташкилоту муассисаҳо озодӣ фароҳам меоварад, то ки мустақилона бо тарзу воситаҳои ба онҳо маъқул, дастрасу манфиатбахш проблемаҳои ҳуқуқии ҳешро ҳаллу ҷасл намоянд. Аз дигар тараф, тартиби зикргардидаи ҳалли масъалаҳои мухталифи пайдошаванда имконият пеш меорад, то мақомҳои салоҳиятноки давлатӣ, ба монанди судҳои юрисдиксияи умумӣ, судҳои иқтисодӣ ва ғайра аз баррасӣ ва ҳалли бевоситаи ин муноқишаҳои ҳуқуқӣ озод гардида, бо корҳои асосӣ ва иҷрои вазифаҳои «ҷонии» худ (таъмини оромию суботи ҷомеа, ҳифзи қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ, ҳуқуқу озодиҳо ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон, ташкилоту муассисаҳо ва давлату ҷамъият) машғул шаванд [109, с. 45].

Рушди муносибатҳои иқтисодӣ дар ҚТ ба ташаккул ва рушди низоми судҳои ҳакамӣ дар кишвар такони ҷиддӣ расонд. Вобаста ба ин, солҳои охир ба масъалаи судҳои ҳакамӣ ба масъалаҳои назариявӣ ва амалии фаъолияти онҳо таваҷҷуҳ бештар шуда истодааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади таъмин намудани шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ бо имконияти муроҷиат ба ҳимояи судӣ, қонунгузор баробари судҳои босалоҳияти давлатӣ таъсисдодани судҳои

алтернативӣ аз қабилӣ арбитражҳои байналмилалӣ нозоратӣ ва судҳои ҳамаҷиҳа пешбинӣ намудааст.

Бо мақсади муқаррар намудани тартиби таъсис ва фаъолияти судҳои ҳамаҷиҳа Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҳамаҷиҳа», ки аз 01 апрели соли 2008 мавриди амал қарор дода шуд, қабул гардид.

Бояд гуфт, ки судҳои ҳамаҷиҳа дар доираи созишномаи тарафҳо баҳсҳои аз муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ва иқтисодӣ барояндаро метавонад мавриди муҳокима қарор диҳад. Дар ҳамин ҷо мушкилоти амалӣ ҷиҳати гузаронидани фарқият оид ба баҳсҳои ҳуқуқие, ки судҳои ҳамаҷиҳа ба муҳокимаи худ қабул карда метавонад ва баҳсҳое, ки ба тобеияти судии судҳои давлатӣ мансуб аст, пайдо мешавад. Қонуни номбурда дар қисми дуюми моддаи 1 гарчанде муқаррарот дар бораи «агар дар қонун тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад» оварда бошад ҳам, бояд гуфт, ки масъалаи мазкур аниқ нашудааст.

Муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ва иқтисодӣ соҳаҳои маҳсуб меёбад, ки байни шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар асоси иродаи тарафҳо мустақилона, баробар пайдо шуда, ин тарафҳо манфиатдор ҳастанд то, ки муносибатҳои пайдошуда ҳарчи қадар тез барои тарафҳо судманд пайдо шаванд, инкишоф ёбанд ва баъди расидан ба ҳадафҳои гузошта, ба мақсад расанд. Аз ин рӯ, ин тарафҳо дар мавриди пайдо гардидани баҳси ҳуқуқӣ метавонанд дар интиҳоби роҳи воситаи ҳалли он ба судҳои алтернативӣ, судҳои ҳамаҷиҳа муроҷиат намояд.

Маврид ба қайд аст, ки судҳои ҳамаҷиҳа дар ду шакл, судҳои ҳамаҷиҳа доимо амалкунанда ва судҳои ҳамаҷиҳа якбор амалкунанда таъсис дода мешавад. Судҳои ҳамаҷиҳа дар назди ташкилотҳои ғайрӣ тиҷоратӣ, ки худ шахси ҳуқуқӣ мебошад, таъсис дода мешавад. Чунин тартиб як қадар мушкилӣ ва нофаҳмиро оид ба тартиби таъсис ва фаъолияти судҳои ҳамаҷиҳа пайдо мекунад. Чунин саволҳо пайдо мешаванд: 1) кӣ ҳаёти ҳамаҷиҳа интиҳоб ва таъин мекунад; 2) оинномаи суди ҳамаҷиҳа бо

кадом тартиб ва аз ҷониби, ки тасдиқ карда мешавад; 3) оё ҳакамҳои суди ҳакамӣ дар назди муассиси худ ҳисоботдиҳанда аст.

Вобаста ба ин, дар кишварҳои хориҷӣ судҳои ҳакамӣ (арбитражҳо) дар тӯли солҳои дароз баробари судҳои давлатӣ ба сифати воситаи муҳимми ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии мадани шаҳрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо баромад мекунад. Ин гуфтаҳо собит месозанд, ки омӯзиши модели танзими ҳуқуқии фаъолияти судҳои ҳакамӣ дар кишварҳои хориҷӣ муфид мебошад.

Дар ин қисми тадқиқот зарур шуморида мешавад, ки моделҳои танзими ҳуқуқии фаъолияти судҳои ҳакамӣ вобаста ба кишварҳои низоми ҳуқуқии англо-саксонӣ (Англия ва ИМА) ва кишварҳои низоми ҳуқуқии романо-олмонӣ (Франсия, Олмон) дида баромада мешаванд.

Танзими ҳуқуқии фаъолияти судҳои ҳакамӣ (арбитражӣ) дар кишварҳои ҳуқуқӣ одати бо воситаи наشري санади меъёрӣ-ҳуқуқии ба масъалаи ҳалли баҳсҳои ҳакамӣ бахшидашуда ва дар санадҳои судӣ мушаххасгардида ба амал бароварда мешавад.

Ҳамин тавр, дар ИМА санади федералии арбитражии ИМА аз соли 1925 амал мекунад. Он нисбати баҳсҳои аз ҷониби судҳои ҳакамӣ баррасишаванда ва ба салоҳияти судҳои федералӣ тааллуқдошта, татбиқ мегардад [136].

Баррасии арбитражӣ дар Англия тибқи меъёрҳои санади Англия дар бораи арбитраж аз 17 июни соли 1996 ба амал бароварда мешавад. Санади мазкур хусусияти комплексӣ дошта, меъёрҳоеро дар бар гирифтааст, ки арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ, эътироф ва иҷрои қарорҳои судҳои арбитражии кишварҳои хориҷӣ тибқи конвенсияи Нью-Йорк аз соли 1953 амал мекунад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ санади Англия дар бораи арбитраж аз 17 июни соли 1996 самти рушди қонунҳои қаблӣро ҷонибдорӣ намуда, барои султтар намудани назорати судҳои давлатӣ аз болои арбитражро таъкид менамояд [48, с. 51].

Созишномаи арбитражӣ дар кишварҳои низоми ҳуқуқии англо-саксонӣ ба институти ҳуқуқи шартномавӣ мансуб аст ва барои ҳамин, нисбати он қоидаҳои ба шартномаҳо татбиқшаванда паҳн мегардад.

Дар кишварҳои ҳуқуқи умумӣ муқаррарсозии мушаххаси доираи салоҳияти судҳои ҳакамӣ дида намешавад. Лекин бояд қайд намуд, ки салоҳияти судҳои ҳакамӣ дар кишварҳои ҳуқуқи умумӣ вобаста ба ҳаҷми салоҳияти намояндагони тарафҳо барои баррасӣ ва ҳалли муноқишаҳо ва бо ҳамин бастанӣ шартномаи нави бо меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ танзимшаванда мууайян карда мешавад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон низ пай дар пай ва ботадриҷ дар ин роҳи мушқил, дуру дароз ва пур аз нишебу муаммоҳои ҳалталаб қадамҳои аввалини худро гузошта истодааст. Аз ҷумла, дар эъмори давлатдорӣ навини худ, сохтмони низоми судии ҷавобгӯ ба талаботи замони нав тадбирҳои заруриро судмандро пешбинӣ намуда, онро амалӣ карда истодааст.

Заминаҳои ҳуқуқии низоми судии мавҷудаи ҷумҳурӣ дар нахустин Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 гузошта шудааст. Конститутсия ҳокимияти судиро ба сифати ҳокимияти мустақил дар радифи ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия эътироф намуда (моддаи 9), асосҳои конститусионӣ онро дар боби алоҳида (боби 8) танзим намудааст.

Пеш аз ҳама дар Конститутсия низоми судии кишвар якҷанд намуди судҳоро пешбинӣ кардааст. Аз ҷумла, низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон Суди конститусионӣ, судҳои салоҳияти умумӣ - Суди Олӣ, судҳои вилоятӣ, шаҳри Душанбе, шаҳрҳо ва ноҳияҳо; судҳои ҳарбӣ - судҳои гарнизонҳои ҳарбӣ (шаҳри Душанбе, вилоятҳои Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, Суғд, Хатлон) ва Коллегияи ҳарбии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон; судҳои иқтисодӣ - Суди Олии иқтисодӣ, судҳои иқтисодии вилоятҳо ва шаҳри Душанберо дар бар мегирад.

Конститутсия ҳангоми муайян намудани низоми судии мамлакат ба принсипи махсусгардонии судҳо таъя намудааст, ки тибқи он вобаста ба

соҳаҳои муҳимму асосии муносибатҳои ҷамъияти судҳои алоҳида сомон дода мешаванд. Ин тартиб бештар дар давлатҳои аврупоӣ инъикоси инкишофи худро пайдо намудааст. Чунин махсусгардонӣ имкон медиҳад, ки ҳаллу ҷасли парвандаҳои судӣ аз ҷониби судьяҳо мутахассисони дорой дараҷаи баланд сурат гирад.

Низоми судии зикргардида бояд ҳокимияти судиро аз номи давлат ва тибқи қонун, беғарозона ва мустақилона амалӣ намояд.

Ҳамчун суди ҳакамӣ ҳаками ягона (судя) ё ҳайати ҳакамон, ки бо мувофиқаи мутақобилаи тарафҳо интихоб карда мешаванд, ё аз ҷониби муассиси суди ҳакамӣ (ташкилоти ҷамъиятӣ) таъин карда мешаванд, баромад мекунад барои ҳалли баҳсе, ки аз муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ бармеояд. Қонуни амалкунанда метавонад маҳдудиятҳоро барои фиристодани баъзе категорияҳои баҳсҳо ба ҳакамият муқаррар кунад. Он баҳсҳоро байни шахсони ҳуқуқӣ, шахсони ҳуқуқӣ, воқеӣ ва байни шахсони воқеиро баррасӣ мекунад. Он суди миёнарав ё миёнаравон (бар хилофи қарори ҳуди тарафҳо) ва шахси воқеӣ (бар хилофи суди давлатӣ) мебошад.

Судҳои ҳакамӣ як сохтори худтанзимкунандаи ҷомеаи шахрвандӣ мебошанд, ки фаъолияти ҳифзи ҳуқуқро (ҳалли баҳсҳои ҳуқуқии маданиро) дар асоси изҳори мутақобилаи иродаи тарафҳо (созишномаи ҳакамӣ) анҷом медиҳанд. Дар баррасии суди ҳакамӣ, нисбати мувофиқаи суди босалоҳият, усулҳои алтернативии ҳалли баҳсҳо татбиқ мешаванд.

Барпо намудани ҷомеаи шахрвандӣ ва давлати ҳуқуқбунёд, инкишофи муносибатҳои озоди иқтисодӣ, соҳибқорию тиҷорат талаб менамояд, ки дар радиҳои судҳои давлатӣ, инчунин механизмҳои ғайридавлатии (алтернативии) ҳаллу ҷасли баҳсҳои иқтисодӣ ва маданӣ вучуд дошта бошад, то тарафҳои баҳс имкон пайдо намоянд, бо хоҳишу маслиҳати якдигар ва бо истифода аз ин механизмҳо баҳсҳои худро ҳал намоянд [91, с. 262].

Дар таърих ва дар ҷомеаи мутамаддини имрӯзаи ҷаҳон намудҳои гуногуни тарзу воситаҳои алтернативии ҳалли баҳсҳо вучуд доштанд ва ҳоло низ амал мекунанд.

Албатта, бо баробари инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ онҳо хеле инкишофёфта, дигаргун шуданд ва шаклҳои нави ба талаботи имрӯзаи ҷомеа ҷавобгӯ пайдо гаштаанд. Табиати инсон чунин аст, ки барои ба ҳам овардани тарафҳо ҳама гуна муноқиша, аз ҷумла баҳсҳо, таъсиру кӯмаки тарафи сеюм (тарафи бегараз) зарур аст. Шахси сеюм, бояд тарафҳоро ба оштии биёрад ва масъалаҳоро, ки мавриди баҳс қарор гирифтаанд, бо дарназардошти манфиати тарафҳо ва қонуниятҳои адолат ҳал намояд [103, с. 102].

Бо ин мақсад воситаҳои гуногуни алтернативии баррасию ҳаллу фасли ин баҳсҳо ба вучуд оварда шудаанд, ки онҳо механизми муҳимми таъминкунандаи ҳалли баҳсҳо мебошанд. Ба ин воситаҳо, асосан, инҳо дохил мешаванд:

- 1) миёнаравӣ (медиатсия);
- 2) оштии додани тарафҳо;
- 3) гуфтушунидҳо;
- 4) баҳои пешакии ҷониби бетараф;
- 5) мини-суд; (суди хурд)
- 6) судҳои ҳақамӣ (муҳокимаи ҳақамӣ).

Таҳлили масъалаи мансубияти соҳавии воситаҳои ҳуқуқӣ ба мо имкон фароҳам овард, то хулоса намоем, ки воситаҳои ҳуқуқӣ вобаста ба хосиятҳои гуногуни худ ба соҳаҳои гуногун ба воситаҳои байни соҳавӣ мансуб ҳастанд.

Аз ин рӯ, мувофиқи мақсад мегардад, агар воситаҳои ҳуқуқиро вобаста ба таснифоте, ки дар боло оварда шуд, ба амал барорем. «Бинобар мақсаднокӣ ва хосияти субъектидоштан, инчунин усулҳои мушаххаси истифодабарӣ онро ба воситаҳои ҳуқуқии мансуб ба соҳаҳои алоҳида ҷудо кардан мувофиқ мебошад. Аз рӯи хосияти субъектӣ,

шартномаҳои маданӣ-ҳуқуқиро ба шартномаҳои соҳибкорӣ ва ғайресоҳибкорӣ, албатта, бо ба инобат гирифтани хосияти асосии мақсаднок – равона будан барои гирифтани фоида ҷудо кардан мумкин аст.

Бояд гуфт, ки ченакҳои ишорагардидаи воситаҳои ҳуқуқӣ ҳамчун асоси мустақили таснифномаи он баромад карда метавонанд. Инчунин, таснифоти баамаловардашуда, на танҳо аҳаммияти назариявӣ, балки аҳаммияти амалӣ низ дорад. Маълумот дар бораи таснифоти мазкур имкон медиҳад, то ки он ба таври дуруст дар амалияи ҳуқуқӣ истифодаи худро ёбад». Ба андешаи мо, набояд таснифоти воситаҳои ҳуқуқиро вобаста ба якчанд ченак ба асос гирифт. «Вобаста ба ин, муҳаққиқ Б.И. Пугинский ҳамчун воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ таклиф менамояд, ки: «шартномаҳо, чораҳои ҷавобгарии молумулкӣ, чораҳои таъсиррасонии ғаврий» фаҳмида шаванд. Чунин ба назар мерасад, ки муҳаққиқ бо чунин тақсимбандии воситаҳои ҳуқуқӣ онҳоро аз рӯи усули истифодабарӣ ва мақсадҳои истифодашавӣ ҷудо менамояд» [67, с. 90].

«Вобаста ба функцияҳои ҳуқуқи маданӣ боз як тақсимбандии воситаҳои маданӣ-ҳуқуқиро ба амал баровардан мумкин аст. Тавре ки маълум аст, соҳаи ҳуқуқи маданӣ ду функцияро иҷро мекунад – функцияи танзимнамоӣ ва муҳофизатӣ» [67, с. 90]. Баробари ин, функцияи аввал, дар соҳаи ҳуқуқи маданӣ бештар ташаккул ёфта, вобаста ба ин функцияи бештар фарқкунанда, соҳаи мазкурро аз дигар соҳаҳо, масалан, аз ҳуқуқи ҷиноятӣ ҷудо менамояд. Ҳуқуқи маданӣ муносибатҳои ҷамъиятиро дар ҳолати муътадили онҳо танзим менамояд, инчунин муносибатҳои дар ҷараёни вайрон кардани ҳуқуқҳои субъективӣ бавучудоянда, иҷро накардани уҳдадориро фаро мегирад. Айнан бо чунин тарз бояд воситаҳои ҳуқуқиро фарқ намуд. Баъзе аз онҳо, чун қоида, дар ҳолати мавҷуд набудани ҳуқуқвайронкунӣ истифода мешаванд. Хусусан, чунин восита, ба монанди ба шаҳрванд – истеъмолкунанда пешниҳод намудани чек, он вақт амалӣ мегардад, ки агар вайрон шудани ҳуқуқи истеъмолкунанда ба ҷашм нарасад. Дигар,

баръакс, танҳо дар мавриди ҷой доштани ҳуқуқвайронкунӣ, рӯёнидани ноустуворона, зиён ва диг. истифода бурда мешавад.

«Якумин гурӯҳи воситаҳо, асосан барои танзими муносибатҳои маданияи «вайроннашуда» истифода гардад ҳам, мумкин аст дар мавриди баръакс, барои ҳалли ин ё он масъалаҳои ҳаёти дар мавриди ҷой доштани ҳуқуқвайронкунии маданӣ, истифода гардад. Масалан, шартномаи ҳуқуқи маданӣ барои мавриди муомилоти муътадили маданӣ нигаронида шудааст. Баробари ин, он мумкин аст дар мавриди ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ (созишнома дар бораи кам кардани ҷавобгарӣ ва ғ.) истифода гардад.

Гурӯҳи дуҷуми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ хусусияти хоси дар табиати ҳуқуқи вай аксёфтаро доро мебошад. Чунин табиат аксар вақт дорои хусусияти дуҷонибагӣ (ҳам моддӣ-ҳуқуқӣ ва ҳам муурофиавӣ-ҳуқуқӣ) буда, бо хусусияти истифодаи воситаи ҳуқуқӣ – мустақилона аз тарафи ҷабрдида ва ё бо ёрии суд маънидод карда мешавад. Масалан, рӯйпӯш намудани зарар мумкин аст чӣ ба таври мустақил ва чӣ бо ёрии тартиби судӣ рӯйпӯш гардад» [119, с. 132]. Айнан чунин нишондодро нисбати ноустуворона ва дигар чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқи маданӣ қайд кардан мумкин аст.

«Таҳлили умумии воситҳои маданӣ-ҳуқуқи ба гурӯҳи дуҷумӣ шомилбуда нишон медиҳад, ки бо ёрии ин гурӯҳ ҳуқуқҳои субъективии вайроншуда ҳимоя карда мешаванд. Ҳамчун шахсони аз воситаҳои гурӯҳи мазкур истифодабаранда, шахсони аз муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ҷабрдида (кредитори аз рӯи шартнома пардохти маблағро қабул накарда ва диг.) баромад менамоянд.

Бояд ишора намуд, ки таснифоти воситаҳои маданӣ-ҳуқуқи вобаста ба функцияҳои соҳаи ҳуқуқ ба амал баровардашуда хосияти нисбиро доро мебошанд. Сухан дар бораи он меравад, ки воситаҳои муҳофизатии ҳуқуқӣ як дараҷа функцияҳои батанзимдарориро низ иҷро менамоянд. Ин, махсусан, ба ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ дахл дошта, мавҷудияти он

аҳаммияти на фақат барқароркунанда, балки боз тарбиявӣ-пешгирикунандагиро доро мебошанд.

Ҳамин тавр, хулоса кардан мумкин аст, ки дар мавриди воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии гурӯҳи якум, вақте ки воситаҳои танзимкунанда бо мақсадҳои муҳофизати ҳуқуқҳои маданӣ истифода мегарданд, воситаҳои гурӯҳи дуюм, метавонанд бо мақсадҳои батанзимдарорӣ истифода гарданд» [119, с. 132].

.Ба андешаи мо, мисоли возеҳи ин, ба шартнома дохил намудани шарт дар бораи ноустуворона ба ҳисоб меравад. Дар давраи бастанӣ шартнома, ба иҷорасонии муътадили он (бе ҳуқуқвайронкунӣ), ноустуворона ҳамчун усули таъмини паҳнгардидаи уҳдадорӣ, функцияи батанзимдарориро иҷро менамояд. Вай барои маҷбур сохтани қарздор дар зерӣ таҳдиди ҷавобгарии молиявӣ, барои ба таври бояду шояд иҷро намудани уҳдадорӣ равона гардидааст. Чунин хулоса аз нишондоди КМ ҚТ оид ба ноустуворона бармеояд. «Тибқи нишондоди моддаи 381 КМ ҚТ ноустуворона (ҷарима, пеня) маблағе мебошад, ки тибқи қонун ё шартнома муайян гардидааст ва қарздор уҳдадор аст, ҳангоми иҷро накардан, ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ, онро ба кредитор пардохт кунад. Зимни талаби пардохти ноустуворона, кредитор уҳдадор нест, ки зиёни ба он расондашударо исбот кунад» [72, с. 500; 76, с. 720; 77, с. 162].

Тибқи талаби пардохти ноустуворона, кредитор ба исботи зиёни ба ӯ расонидашуда вазифадор намебошад. Ба ғайр аз ин, хулосаи ишорашуда ба муқаррароти умумии усули таъмини иҷрои уҳдадорӣ, ки дар таълимоти маданӣ-ҳуқуқӣ оварда шудааст, асос ёфтааст. «Пас, ба андешаи мо, воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии танзимнамоӣ ва муҳофизатӣ имконият медиҳад хулоса намоем, ки воситаҳои танзимнамоӣ метавонанд дар нақши воситаҳои муҳофизатӣ истифода шаванд ва воситаҳои муҳофизатӣ бошанд, метавонанд чун воситаи танзимнамоӣ истифода гарданд.

Тақсимбандии воситаҳои ҳуқуқии баамаловардашуда нишон медиҳад, ки дар якҷоягӣ онҳо низоми муайянро ташкил дода, аз воситаҳои зерсохторӣ иборат мебошанд»[72, с. 500; 76, с. 720; 77, с. 162].

- аз рӯи сохти соҳаи ҳуқуқи маданӣ (воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ки дар қисми умумии ҳуқуқи маданӣ, дар соҳа ва зерсоҳаҳои он ташаккул ёфтаанд);

- аз рӯи функцияҳо (функцияҳои танзимнамоӣ ва муҳофизатӣ).

Пас, боиси қайд аст, ки дар илми ҳуқуқи маданияи муосир воситаҳои гуногуни алтернативӣ ҷиҳати баррасӣ ва ҳаллу ҷасли баҳсҳои ҳуқуқӣ коркард шуда, онҳо механизми муҳимми таъминкунандаи ҳалли ин гуна баҳсҳо доништа мешаванд. Инҳо: миёнаравӣ (медиатсия); ошғӣ додани тарафҳо; гуфтушунидҳо; баҳои пешакии ҷониби бетараф; мини-суд; судҳои ҳакамӣ (муҳокимаи ҳакамӣ).

Маҳз чунин тақсимбандӣ низоми ташаккулёфтаи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқиро таҷассум менамояд. Табиист, ки чунин тақсимбандӣ бечуну чаро дорои аҳаммияти амалӣ мебошад. Он имкон медиҳад, ки барои истифодаи амалӣ воситаи ҳуқуқии дахлдорро интихоб карда шавад. Аз тарафи субъекти ҳуқуқи маданӣ интихоб бо назардошти ченакҳои дар боло зикргардидаи меъёрии воситаи ҳуқуқӣ ба амал бароварда мешавад.

1.2 Воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективӣ

Масъалаи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ дар илми ҳуқуқи маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи марказӣ маҳсуб ёфта, низоми воситаҳоеро нишон медиҳад, ки баҳри ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии иштирокчиёни муносибатҳои молумулкӣ равона гардидааст.

Суди ҳакамӣ яке аз куҳантарин судҳо дар таърихи ҷомеа ва, бемуҳобот, мақоми демократӣ дар баррасии баҳсҳои маданӣ – ҳуқуқӣ маҳсуб меёбад. Оид ба истеҳсолоти судии ҳакамӣ ҳанӯз Гомер дар асараш «Иллиада» навишта буд. Баъзе муҳаққиқон ба таври асоснок

ишора менамоянд, ки суди ҳакамӣ дар пешомади судҳои давлатӣ қарор гирифтаанд [83, с. 128].

Дар ҳолати имрӯза дар ҷаҳон намудҳои гуногуни судҳои ҳакамӣ (арбитражҳои тиҷоратӣ) вучуд доранд. Бо вучуди чунин гуногунӣ, моҳияти асосии онҳо якхела мебошанд: ду тарафи низои ҳуқуқӣ аз ҷониби сеюм хоҳиш менамоянд, то низои ҳуқуқӣ баррасӣ ва ҳал карда шавад. Аз ин ҷо номи ин суд – суди ҳакамӣ, яъне суди ҳакам (довар, додрас) аст. Ҳангоми интихоби ҳаками суди ҳакамӣ, тарафҳо пешаки розӣ ҳастанд, то қарори вайро эътироф намоянд.

Қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон судҳои ҳакамиро ба сифати шакли алтернативии ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ эътироф намуда, то онҳо, амалан, дар як сатҳ бо судҳои салоҳияташон умумӣ қарор дода бошанд [77, с. 88].

Алтернативӣ будани суди ҳакамӣ дар он зоҳир меёбад, ки фаъолият оид ба таъсис ва баррасии суди ҳакамии баҳсҳо тибқи тобеияти идоравӣ худ таҷрибаи хусусии татбиқи қонун доништа мешавад [131, с. 340].

Иштирокчиёни баҳсҳои аз муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ бароянда ҳуқуқ доранд, онро на ба суди давлатӣ, балки ба баррасии суди ҳакамӣ пешниҳод намоянд. Зери истилоҳи суди ҳакамӣ, яқум, шакли баррасии баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, дуҷум, мақоми баррасии чунин баҳсҳо ро ташкилкунанда ва охирон, ҳаёти суд ва ё ҳаками ягоноро, ки аз ҷониби тарафҳои баҳс барои ҳалли ҳамин баҳс интихоб кардаанд, фаҳмида мешавад [109, с. 46-47].

Суди ҳакамӣ судест, ки бо созиши тарафҳо барои ҳалли баҳси мушаххаси хусусияти маданӣ - ҳуқуқидошта ва айни ҳол ба вучуд омада, бо уҳдадорӣ ҳалномаи судро қабул кардан баромад менамояд [78, с. 66-68].

Баррасии ҳакамӣ ин шакли алтернативии баррасӣ ва ҳалли баҳс нисбат ба судҳои босалоҳияти давлатӣ мебошад. Моҳияти баррасии ҳакамӣ дар он зоҳир меёбад, ки ҳар ду тараф баррасӣ ва баровардани ҳалнома ро ба шахсони сеюм бовар мекунанд (аз ҳамин сабаб, суд ҳам

ҳакамӣ номида мешавад). Дар ин фарқияти ҷиддии баррасии ҳакамии парвандаҳои маданӣ аз дигар шаклҳои ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ мушоҳида мегардад.

Мақсади баррасӣ ва ҳалли парвандаи маданӣ дар суди ҳакамӣ ин танзими муноқишаҳои ҳуқуқӣ ва таъмини иҷрои ихтиёронии уҳдадорӣ мебошад. Ва ниҳоят баррасии ҳакамии баҳсҳои ҳуқуқӣ барои тарбияи эҳтиром нисбати қонун, баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ, дарки зарурати иҷрои уҳдадорӣ ба хизмат менамояд [101, с. 127-128].

Агар баҳс барои баррасӣ ба суди ҳакамӣ ва ё ба суди босалоҳияти давлатӣ бо назардошти тарафҳои баҳскунанда мансуб пешниҳод шуд бошад. Пас баррасии ҳакамӣ бар ихтиёрдории тарафҳо асос меёбад. Барои он ки баҳс ба тариқи суди ҳакамӣ баррасӣ гардад, созишномаи хаттӣ лозим аст, ки оид ба хусусияти шартномавӣ доштани ин муносибатҳо далолат диҳад. Дар мавриди набудани имконияти созиш, ҷониби манфиатдор метавонад ба суди босалоҳияти давлатӣ бо даъво мурочиат намояд. Ҳеҷ кас ҳуқуқ надорад тарафҳоро барои супоридани баҳс ба баррасии суди ҳакамӣ маҷбур созад.

Новобаста ба он ки суди ҳакамӣ суди давлатӣ намебошад ва ба низоми судии ҚТ дохил намешавад, ҳалномаи он мисли ҳалномаи суди босалоҳияти давлатӣ қувваи ҳуқуқӣ дорад.

Судҳои ҳакамӣ баробари судҳои салоҳияташон умумӣ фаъолият мебаранд ва дар ин радиф, оид ба зарурати дар низоми судӣ дохил намудани судҳои ҳакамӣ савол ба миён меояд.

Талабот нисбати шакли ҳакамии баррасии ҳимояи ҳуқуқҳои субъективӣ дар ҳолати бо ин ё он сабаб надоштани хоҳиш барои мурочиат ба суди салоҳияташон умумӣ пайдо мешавад. Масалан, хориҷиёни дар ин ё он мамлакат иқоматдошта, баррасии баҳси байни онҳо пайдогардидаро мехоҳанд то бо тартиби ҳакамӣ, на дар суди босалоҳияти давлатӣ, баррасӣ ва ҳал карда бошанд.

Масъалаи муҳиме, ки дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» ин масъалаи хароҷоти ҳалли баҳс дар суди ҳакамӣ

мебошад. Ба сифати хароҷоти ҳалли баҳс қонун инҳоро номбар кардааст: 1) ҳаққи хизмати ҳакамон; 2) дигар хароҷотҳое, ки ҳакамон вобаста ба иштирок дар муҳокимаи ҳакамӣ доштанд, масъалаи ҳаққи роҳкирои ҳакамон; 3) маблағи барои тарҷумон, коршиносон пешбинӣ шуда ва ғайра.

Хароҷоти суди ҳакамӣ маблағҳоеро дар назар дорад, ки барои ташкил ва гузаронидани муҳокимаи суди ҳакамӣ, барои ҳакам ё ҳакамон, ҷалби тарҷумон, шоҳидон, экспертон, ҷиҳати гузаронидани амалиётҳои ташхисӣ, хароҷоти роҳкиро, пардохти ҳамагуна бочу хироҷ лозим меоянд, дохил карда мешавад.

Бояд гуфт, ки тибқи қонун ҳама гуна хароҷотҳо бо созиши тараҳо аз ҳисоби онҳо ба амал бароварда мешавад. Оид ба ин ҳолат алҳол ҳангоми бастанӣ созишномаи ҳакамӣ тарафҳо бояд ба мувофиқа омада, иродаи худро мустақилона баён кунанд. Ин нуқта махсусан дар моддаи 15 Қонун, тақсими хароҷот суди ҳакамӣ, қайд гардида омадааст, ки хароҷоти ҳалли баҳс дар асоси нишондоди созишномаи ҳакамӣ, дар мавриди набудани чунин созишнома, дар асоси тақсими баробари байни тарафҳои баҳс ба амал оварда мешавад.

Истеҳсолоти суди ҳакамӣ барои баррасӣ ва ҳалли баҳсҳо оид ба масъалаҳои ҳуқуқӣ амал мекунад ва барои ҳамин чун истеҳсолоти даъвогӣ арзёбӣ мегардад. Ба ҳамин хотир, барои истеҳсолоти суди ҳакамӣ истилоҳҳои даъво, даъвогар, ҷавобгар, воситаи даъвогии Ҳимояи ҳуқуқ хос буда, баррасии суди ҳакамӣ ба муҳофизати маданӣ наздик доништа мешавад.

Ба андешаи мо, воситаҳои ҳуқуқии мазкурро вобаста ба давраҳои фаъолиятбарии шакли номбурдаи Ҳимоя тақсимбандӣ кардан мумкин аст.

- аз ҷониби шахсони манфиатдор андешида шудани чораҳое, ки баҳри ташкили фаъолияти суди ҳакамӣ (якдафъаина ва ё доимӣ амалкунанда) равона мешавад;

- ташкил шудани ҳайати суди ҳакамӣ;
- баргузор шудани маҷлиси судӣ ва дар он қабул гардидани санадҳои дахлдор;

- ба иҷро расонидани қарор (ҳалномаи)-и қабулшудаи суди ҳакамӣ.

Албатта, давраи иҷрои ҳалномаи судии суди ҳакамӣ, бевосита ба шакли ҳимояи ҳакамӣ шартан дохил карда мешавад. Сухан дар бораи он меравад, ки иҷрои ҳалномаи суди ҳакамӣ чун фаъолияти мустақил нисбат ба мувофиқи маданӣ ва иқтисодӣ баромад мекунад. Далели бевоситаи гуфтаи боло он аст, ки иҷрои ҳалномаи суди ҳакамӣ аз рӯи қоидаҳои қонунгузори махсус дар бораи судҳои ҳакамӣ амалӣ мегардад. Дар ҳолати мазкур, пеш аз ҳама, сухан дар бораи Қонуни ҚТ «Дар бораи истеҳсолоти иҷро» аз 08.06.2022, № 1873 [21] меравад.

Баробари ин, иҷрои ҳалномаҳои судҳои ҳакамӣ дорои хусусияти худ мебошад. Масалан, моддаи 44 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» [23] муайян менамояд, ки тарафҳои созишномаи ҳакамиро баимзорасонида “ухдадор мешаванд ҳалномаи суди ҳакамиро ихтиёран иҷро намоянд. Тарафҳо ва суди ҳакамӣ тамоми тадбирҳоро меандешанд, то ки ҳалномаи суди ҳакамӣ аз ҷиҳати ҳуқуқ қобили иҷро бошад. Ҳалномаи суди ҳакамӣ бо тартиб ва дар муҳлати муқаррарнамудаи ҳамин ҳалнома иҷро карда мешавад. Агар дар ҳалномаи суди ҳакамӣ муҳлати иҷро муқаррар нашуда бошад, он бояд бетаъхир иҷро карда шавад” [83, с. 138].

Хусусиятҳои умумии ишорагардидаи иҷрои ҳалномаи судҳои ҳакамӣ, инчунин робитаи мавҷудаи давраи иҷро ва дигар давраҳои шакли ҳакамии ҳимоя ба имконпазирии иҷро дар шакли ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ роҳ медиҳад. Илова бар ин, робитаи ишорагардида дар барқарор гардидани ҳуқуқҳои вайронгардида (пардохтани маблағ, пешниҳоди амвол ва ғайра), маҳз дар доираи иҷро, на дигар давраҳои фаъолиятбарии шакли ҳакамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ таҷассум меёбад. Пас, вобаста ба ҳолати воқеӣ, шакли ҳакамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданиро ҳамчун марҳилаи фаъолияти он, аз рӯи

асосҳои дигар бошад, соҳаи мустақили фаъолияти ҳуқуқӣ арзёбӣ намудан мумкин аст. Қарори суди ҳакамӣ метавонад дар суди босалоҳият бо асосҳои зерин зерин баҳс карда шавад:

- агар қарор хилофи қонунҳо бошад;

- қарор принципҳои асосии қонунгузори Чумхурии Тоҷикистонро вайрон карда бошад;

- яке аз тарафҳо дар бораи баррасии суди ҳакамӣ, сана, макон ва вақти он огоҳ карда нашуда бошад ё бо сабабҳои узрнок натавонист дар он иштирок намояд;

- ҳайати суди ҳакамӣ ё ҳуди тартиб ба қонун ё созишномаи тарафҳо мувофиқат накарда бошад;

- қарори суди ҳакамӣ барои парвандае қабул карда шуда бошад, ки дар шартнома пешбинӣ нашудааст ва бо шартҳои созишнома фаро гирифта нашуда бошад;

- мувофиқи қонун баҳс умуман баррасӣ карда нашуда бошад.

Барои ҳамаи давраҳои шакли ҳакамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ истифодаи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ хос аст. Аз ин рӯ, таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ ба мо имкон пеш овард, то чунин тақсимбандии воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ пешниҳод карда шавад: воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии вобаста ба қобилияти соҳибҳуқуқӣ (намояндагӣ ва диг.); воситаҳои сохта, аз ҷумла шартномавӣ; воситаҳои моливу ҳуқуқӣ, ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ, ки дар соҳаи истехсолоти иҷро истифода мешаванд [51, с.84; 123, с. 190].

Ба таври умум, тақсимбандии воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии номбаршударо ҷонибдорӣ намуда, мехостем онро пурратар намоем. Якум, на он қадар дуруст аст, намояндагиро танҳо ба воситаҳои қобилияти соҳибҳуқуқӣ мансуб донист, зеро он дар баъзе мавридҳо дар асоси шартнома ва ё аҳд ба миён меояд. Яъне намояндагӣ ҳамчун воситаи омехтае, ки дар худ унсурҳои сохта ва қобилияти соҳибҳуқуқиро дорад, баромад мекунад. Дуюм, воситаҳои шартномавӣ ва дигар воситаҳои сохтаро дуруст мешавад, агар ҳамчун омилҳои

ухдадоркунанда-ҳуқуқӣ номгузорӣ намоем, зеро дар вақти истифодаи онҳо муносибатҳои маданияи ухдадоркунанда ба вуқӯ мепаиванданд. Сеюм, ба андешаи мо, дар асари В.Е. Бондаренко на он қадар доир ба воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ сухан рафтааст, балки дар бораи воситаҳои тамаддунӣ дар соҳаи ҳуқуқи оммавии истехсолоти иҷро андешаҳо баён шудааст. Чунин тақсимбандии олатҳо барои нишондодани хосиятҳои ташкил ва фаъолияти судҳои ҳақамӣ беҳтар мебошад [121, с. 65].

Ҳамин тавр, тақсимбандии зерини воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии барои корбарии муътадили шакли ҳақамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ муфидбударо пешниҳод кардан мумкин аст:

1. Воситаҳои бо қобилияти соҳибҳуқуқӣ алоқамандбуда. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, сохтори шахси ҳуқуқӣ дар назар дошта мешавад. Масалан, суди ҳақамии доимоамалкунандае, ки дар назди шахси ҳуқуқӣ ташкил шуда, яке аз самтҳои фаъолияти он ба ҳисоб меравад. Имконияти ташкил намудани намояндагӣ ва ё филиали суди ҳақамии доимоамалкунанда низ бояд дар доираи воситаи маданӣ-ҳуқуқии таҳлилшудаистода омӯхта шавад. Масалан, суди ҳақамии дар назди Палатаи Савдо ва Саноати вилояти Суғд дар шаҳри Хучанд таъсисдодашударо намуна овардан мумкин аст.

Ба андешаи мо, дар қонунгузори амалкунанда пешбинӣ нашудани имконияти таъсис дода нашудани намояндагӣ ва ё филиал ҳамчун нуқсони қонун арзёбӣ шуда, барои ҳамин бо мақсади беҳтар намудани фаъолияти судҳои ҳақамии доимоамалкунанда хуб мешуд, дар санади мазкур имконияти аз тарафи шахсони ҳуқуқие, ки дар назди он суди ҳақамӣ таъсис ёфтааст, ташкил кардани намояндагӣ ва ё филиалдида баромада шавад. Баробари ин, дар доираи филиал мумкин аст, сохтори суди ҳақамии амалкунанда ва ё суди ҳақамии нав, вобаста ба талаботи Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ», созмон дода шавад. Бояд қайд намуд, ки қонуни номбурда шумораи судҳои ҳақамии дар назди як шахси ҳуқуқӣ таъсисдодашавандаро муайян накардааст.

Бо назардошти ин, моддаи 3 Қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ қисми 7 дар таҳрири зерин пешбинӣ гардад: «Вобаста ба ҳолати кор шахси ҳуқуқие, ки дар назди он суди ҳакамӣ ташкил дода шудааст, метавонад филиал ва ё намояндагии суди ҳакамиро таъсис диҳад».

2. Воситаҳои уҳдадоркунандаи – ҳуқуқӣ, шартномаҳои мухталиф ва ё унсури алоҳидаи он (як гурӯҳ шартҳо), ки бо фаъолияти шакли ҳакамии Ҳимоя (шартҳои шартнома дар бораи созмон додани суди ҳакамии якдафъаина, созишномаҳои ҳакамӣ оид ба дида баромадани баҳс дар суди ҳакамии доимоамалкунанда ва ғайра) алоқаманд мебошанд. Асоси зеринзоми ин воситаҳоро созишномаҳои ҳакамӣ ташкил медиҳанд. Созишномаҳои ҳакамӣ ин созишномаи тарафҳо дар бораи супоридани баҳс ба баррасии суди ҳакамӣ (моддаи 2 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ») мебошад.

3. Дигар аз воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ки фаъолияти муътадили шакли ҳакамии Ҳимояи ҳуқуқҳои маданиро таъмин мекунанд – аҳдҳои дигар (ваколатнома оид ба дар суди ҳакамӣ бурдани парванда ва ғ.), воситаҳои молияву-ҳуқуқӣ, ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ, мебошанд, ки бо речаи фаъолиятбарии шакли Ҳимояи ҳакамӣ алоқаманд мебошад.

Низоми се унсури сохтори воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ки фаъолияти муътадили шакли ҳакамии Ҳимояи ҳуқуқҳои субъективиро таъмин менамояд, пеш аз ҳама, ба хосияти мақсадноки он асос меёбад. Ҳамин тавр, воситаҳои бо қобилияти соҳибҳуқуқӣ алоқамандбуда, ба ташкили суди ҳакамӣ ҳамчун институти ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ нигаронида мешаванд. Ҷудо намудани гурӯҳи сеюми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ нисбат ба ду гурӯҳи дигар аз рӯи аҳаммияти он барои истифодаи шакли ҳакамии Ҳимоя ба амал бароварда шудааст. Агар воситаҳои ду гурӯҳи аввал шакли Ҳимояи ҳакамиро дар ҳама ҳолат вобаста бошанд, пас воситаҳои гурӯҳи сеюм, на ҳама вақт истифода мегарданд (соҳибкори инфиродӣ – тараф дар парванда, худ ба баррасии ҳакамӣ ҳозир шуда, ваколатномаро ба ягон нафар пешниҳод накардааст, ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ истифода нашудааст ва ғ.) ва онҳо хосияти барои тақсимбандии

дар доираи шакли ҳимояи ҳакамӣ истифодашавандаро соҳиб нестанд [100, с. 296].

Таҳлили низоми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии барои таъмини ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ истифодашаванда имконият медиҳад, инчунин ба муаммои барасмиятдорории меъёри он низ таваҷҷуҳ намоем. Аз лиҳози сарчашмаҳои ҳуқуқ низоми номбурда, яқум, дар Кодекси маданияи ҚТ, дигар қонунгузори маданияи аҳаммияти умумдошта дарҷ гардидааст. Масалан, агар шахси ҳуқуқие, ки дар назди он суди ҳакамӣ фаъолият мебарад, дар шакли ташкилоти ғайритиҷоратӣ ташкил шуда бошад, пас дар ин ҷо, пеш аз ҳама, Қонуни ҚТ «Дар бораи ташкилотҳои ҷамъиятӣ» аз 12 майи соли 2007 ба роҳбарӣ гирифта мешавад [22].

Дуюм, ба сифати санадҳои марказии муайянкунандаи мақоми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии таҳлилшаванда санадҳои махсус, ба монанди Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», «Дар бораи арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 18.03.2015, №1183 баромад мекунад.

Сеюм, воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии дар доираи шакли ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ истифодашаванда, дар меъёрҳои ҳуқуқии локалии нисбати фаъолияти судҳои ҳакамии доимоамалкунанда пешбинӣ гардида баромад мекунад. Агар суҳан дар бораи сарчашмаҳои меъёри гурӯҳи яқум ва воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии таҳлилшаванда равад, дар санадҳои гурӯҳи дуюм ва сеюм чунин воситаҳо бо воситаҳои мувофиқи маданӣ алоқаманд доништа мешаванд.

Пас, хулоса кардан мумкин аст, ки усули асосӣ дар қонунгузори амалкунанда доир ба шакли судии ҳакамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ ин танзими ҳуқуқии байнисоҳавӣ, ки бо ёрии воситаҳои ҳуқуқии гуногунсоҳавӣ амалӣ мегардад, ҳисобида мешавад. Моҳиятан, дар чунин ҳолат шакли ҳуқуқии маҷмуавӣ ба миён меояд, ки он ҳамчун «суди ҳакамӣ» арзёбӣ мегардад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ вобаста ба масъалаи соҳаҳои ҳуқуқии комплексӣ ду намуди муносибат мавҷуд мебошад. Як гурӯҳи олимон чунин меҳисобанд, ки соҳаҳои ҳуқуқии комплексӣ вучуд надошта, танҳо меъёрҳои ҳуқуқии комплексӣ мавҷуд мебошанд [40, с. 121]. Дигар гурӯҳи олимон, баръакс, назарияи мазкурро дастгирӣ менамоянд. Ҳамин тавр, ба сифати соҳаҳои комплекси ҳуқуқӣ ҳуқуқи соҳибкорӣ, ҳуқуқи истеъмоли ва ғайраро ҷудо мекунанд [35, с. 15].

Ба ақидаи мо, бо ҷудо намудани соҳаҳои ҳуқуқии комплексӣ дар низоми ҳуқуқи ҚТ бояд розӣ шуд. Пас, бояд эътироф намуд, ки ишорати дар боло овардашудаи ҳуқуқи ҳакамӣ ин соҳаи комплексӣ буда, меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи муурофиавии маданӣ ва ҳуқуқи муурофиавии иқтисодиро дар бар гирифтааст. Барои чунин хулоса намудан ҳамаи нишонаҳои лозимае, ки алҳол В.К. Райхер [70, с. 189-190] муайян намудааст, дида мебароем:

- мувофиқии маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ ба доираи муносибатҳои ҷамъиятии муайян – мавҷудияти алоқамандии матлабӣ (матлаби мустақили танзимнамоӣ);

- тадричан аҳамиятнокии доираи муносибатҳои ҷамъиятии танзимшаванда;

- васеъ будани ҳаҷми маводи меъёрии дахлдор.

Дар ҳақиқат, тамоми нишонаҳои дар маҷмуи меъёрҳои ба соҳаҳои ҳуқуқӣ гуногун мутааллиқ ҳисобида, дар соҳаи ҳуқуқи ҳакамӣ ҷой дорад. Ин нишонаҳоро бевосита нисбат ба ҳуқуқи ҳакамӣ дида мебароем. Яқум, матлаби мустақили танзими ҳуқуқиро доро мебошанд. Ин муносибатҳои ҷамъиятии дар раванди ташкил ва ба амалбароии шакли ҳақамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ ба миён меояд, доништа мешавад. Ин ҷо ду гурӯҳи муносибатҳоро фарқ кардан лозим аст:

- муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ, ки ба нишондоди моддаи 2 ҚМ ҚТ мувофиқат менамоянд, аз ҷумла асосҳои ба миён омадан ва тартиби татбиқи ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқи дигари ашъӣ, ҳуқуқ ба натиҷаҳои ғайриқонунии зехнро муайян намуда, уҳдадорҳои шартномавӣ ва

ухдадорихои дигар, инчунин муносибатҳои дигари молумулкӣ ва муносибатҳои шахсии ғайримолумулкии марбут ба онҳоро, ки бар баробарӣ, мухторияти хоҳишу ирода ва мустақилияти молу мулкии иштирокчиён асос ёфтааст. Тамоми ин муносибатҳо бар баробарии тарафҳо, мухторияти ирода ва мустақилияти молиявии тарафҳо асос меёбанд. Дар доираи муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ воситаҳои ҳуқуқӣ-мадании ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ муайян ва амалӣ мегарданд:

- муносибатҳои оммавӣ, ки аксар хусусияти меъёрҳои муурофиавиро доро мебошанд. Дар мисоли шакли ҳакамии ҳимояи ҳуқуқи маданӣ дар раванди расмиёти баррасии ҳакамӣ муносибатҳои дахлдор ба миён меоянд. Дар ин ҷо истифодаи воситаҳои муурофиавӣ-ҳуқуқӣ мушоҳида мешавад.

Бояд ишора намуд, ки муносибатҳои маскур бо ҳам алоқаманд мебошанд. Робита дар он зоҳир меёбад, ки он дар доираи шакли ягонаи ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои маданӣ амалӣ мегардад. Пас, чунин хулоса кардан мумкин аст, ки истифодаи якҷояи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ва муурофиавӣ-ҳуқуқӣ низ имконпазир мебошад [111, с. 92]. Лекин дар моҳияти воситаҳои таҳлилшаванда фарқият низ мушоҳида мешаванд. Агар ба таври умумӣ ишора кунем, онро чунин баён намудан мумкин аст: агар воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ташкил, фаъолияти судҳои ҳакамӣ, иҷрои қарорҳои онро таъмин кунад, воситаҳои муурофиавӣ-ҳуқуқӣ танҳо иҷрои қарорҳои қабулшударо дар назар дорад [119, с. 132].

Ҳамин тавр, дар хулоса бояд ибраз намуд, ки гурӯҳбандии воситаҳои ҳуқуқӣ бояд вобаста ба хосияти мақсаднокии он гузаронида шавад. Аз ин рӯ, ин имкон медиҳад, доир ба воситаҳои ҳуқуқии соҳаи комплекси ҳуқуқ, ки бо унсури маданӣ-ҳуқуқӣ алоқамандӣ дорад, хулоса намоем: воситаҳои ҳуқуқии соҳаи комплексӣ дар асоси принципи ягонагӣ ва тафриқгузаронӣ инъикос ёфтааст. Чунин принципи ташкил дар доираи низоми ягонаи воситаҳои ҳуқуқии соҳаҳои гуногун, аз ҷумла

воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ нишонаҳое доништа мешавад, ки мустақилияти низоми ҳуқуқи комплексиро нишон медиҳанд.

Дуҷум, барои ҳуқуқи ҳакамӣ, инчунин аҳаммиятнокии доираи васеи муносибатҳои ҷамъиятии танзимшаванда хос мебошад. Аҳаммияти муносибатҳои ҷамъиятии аз ҷониби ҳуқуқи ҳакамӣ танзим шаванда, вобаста ба манфиати оммавии он муқаррар мешавад. Мақсади чунин танзим муомилоти маданиро ба мувозинат овардан буда, он бо қорбасти воситаҳои махсуси ҳалли муноқишаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ташкил карда мешавад. Аз ин лиҳоз, низоми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ва муурофиавӣ-ҳуқуқӣ барои на танҳо қонунидани манфиатҳои хусусии иштирокчиёни ҷудоғонаи муомилоти молумулкӣ, ҳамчунин барои қонунидани манфиати оммавии ҷамъиятӣ равона мешавад.

Сеюм, тавре ки В.К. Рейхер ишора намуда буд, ба соҳаҳои комплекси, инчунин вучуд доштани шумораи зиёди маводи меъёрӣ хос мебошад [70, с. 189-190]. Ба ин меъёрҳои Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», «Дар бораи арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ» нишондоди қонунгузори муурофиавӣ доир ба шакли ҳакамии ҳимоя, санадҳои локалии ба фаъолиятбарии судҳои ҳакамӣ дахлдошта мансуб мебошанд.

Воситаҳои таъмини ҳифзи ҳакамии ҳуқуқҳои маданияи субъективӣ низоми ташаккулёфта арзёбӣ гардида, дар байни воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии барои муноқишаҳои ҳуқуқӣ истифодагардида, мақоми мустақилро ишғол менамоянд. Чунин мавқеъ ба таври зайл шарҳ дода мешавад:

1) бо соҳаи истифода шудани воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ – баҳсҳои ҳуқуқии дар миқёси амали ҳуқуқи маданӣ бавучудоянда;

2) нишонаҳои субъектӣ – нишонаҳое ҳастанд, ки танҳо субъектони ҳуқуқи маданӣ истифода мебаранд;

3) бо таъиноти воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ – олатҳои номбурда дар доираи ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои маданияи субъективӣ, барои таъмини фаъолиятбарии муътадил нигаронида шудаанд.

БОБИ П. МАСОИЛИ МАДАНИ-ҲУҚУҚИИ БАРАСМИЯТДАРОРИИ ҲИМОЯИ ҲАКАМИИ ҲУҚУҚҲОИ СУБЪЕКТИВӢ

2.1 Масъалаҳои маданӣ-ҳуқуқии таносуби шахсони ҳуқуқӣ ва суди ҳакамӣ

Ҷомеаи инсонӣ сохтор ва таркиби мураккаб дошта, шахсони алоҳида, гурӯҳи одамон, иттиҳодияҳои мухталифи шахсон (синфҳо, халқиятҳо ва ғайра)-ро дар бар мегирад ва ин қишрҳо дар алоқамандӣ ва ҳамбастагии байниҳамдигарӣ (муносибатҳои байни ҳамдигар) қору фаъолият бурда, умр ба сар мебаранд. Ин муносибатҳо гуногун ҳастанд, ба соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ва фаъолияти одамон (муносибатҳои соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, муносибатҳои оилавӣ, меҳнатӣ ва ба мисли онҳо) вобаста буда, пайдо мешаванд, тағйир меёбанд ва қатъ мегарданд [105, с. 78].

Албатта, муносибатҳои густаришёфтаи байни шахсони ҷудогона, иттиҳодияҳои онҳо, ташкилоту муассисаҳо, инчунин давлатҳо метавонанд ба ихтилофу зиддиятҳо оварда, мавриди муҳокима қарор дода шуда, ниёз ба ҳалли дуруст, одилона ва қонунӣ пайдо намояд.

Дар соҳаи муносибатҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва маданӣ қонунгузор (КММ ҚТ, КМИ ҚТ, Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ») истилоҳи «баҳс»-ро истифода мебарад. Истифодаи вожаи мазкур дар ин соҳа бештар мувофиқ аст, зеро соҳаи муносибатҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва шахрвандӣ асосан моҳияти хусусӣ дошта, оғозу чараёни минбаъдаи онҳо аз хоҳишу иродаи тарафҳо вобаста аст [119, с. 135-137].

Истилоҳи «баҳс» дар забони тоҷикӣ бештар ба маънои гуфтушунид (мубоҳиса) оид ба масъалаи муайянро мефаҳмонад. Албатта, ин истилоҳ оддӣ ва танҳо барои гуфтушунид истифода намешавад. Баҳс оид ба чизе ё масъалае пайдо мешавад, ки нисбати онҳо байни тарафҳо ихтилоф мавҷуд аст, яъне тарафҳо оид ба ин ҳолат ё масъала, ҳалли дуруст, одилона ва қонуниро ҷустуҷӯ менамоянд.

Ҳама гуна муносибатҳои субъектони ҳуқуқи маданӣ ва ё иқтисодӣ ё ин ки низоъҳои дар ин муносибатҳо пайдошуда мураккаб ва серсоҳа буда, ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилоту созмонҳоро ташкил дода метавонанд. Ба доираи муносибатҳои соҳаи ҳуқуқи маданӣ ва иқтисодӣ муносибатҳо вобаста ба моликият (доштан, истифода бурдан ва ихтиёрдори намудани молу мулк, ба ичора додан, фурӯхтан ё тухфа кардани молу мулк), муносибатҳо вобаста ба маҳсулотсупорӣ, (контрактатсия), пудрат, ҳамлу нақл (боркашонӣ), қарз ва ғайра дохил мешаванд.

Пас, дар раванди баамалбарории муносибатҳои иқтисодӣ ва маданӣ эҳтимол аст баҳсҳои ҳуқуқӣ ба вуҷуд омада, он ҳалли дуруст ва одилонаро қонуноро тақозо менамояд. Ҳангоми баррасӣ ва ҳалли дуруст, одилона ва қонунӣ, баҳсҳои бамиёномада, муносибатҳои иқтисодӣ ва маданӣ тадриҷан устувор шуда, инкишоф ва пешрафти босуботи тарафҳоро заминаи устувор мегузорад. Шароити фароҳам барои пайдо шудани эътимод нисбати қонун ва мақомоти баамалбарорандаи адолати судӣ пайдо мешавад. Вобаста ба ин, қайд кардан лозим аст, ки кафолати ҳифзи ҳуқуқи тарафҳои иштирокчии баҳс, дар сари вақт ва одилона, дар қорҷӯбаи қонун баррасӣ ва ҳал гардидани баҳси ҳуқуқӣ муайян карда мешавад [96, с. 84-85].

Амалӣ намудани ин ҳадаф воситаю тарзҳои мукаммалу зарурии ҳалли баҳсҳоро тақозо менамояд. Дар таҷрибаи давлатҳои ҷаҳон, хусусан, давлатҳои аз лиҳози таҷрибаи ҳуқуқатбиққунӣ пешрафта шаклу тарзҳои гуногуни ҳалли баҳсҳои зикргардида мавҷуд аст. Ҳамаи ин тарзу воситаҳо ба ду гурӯҳ тақсим карда мешаванд: 1) Тарзу воситаҳои давлатии ҳалли баҳсҳо. 2) Тарзу воситаҳои ғайридавлатии (алтернативии) ҳалли баҳсҳо [101, с. 127-130].

Ба тарзу воситаҳои давлатии ҳалли баҳсҳо, пеш аз ҳама, низоми судии давлати алоҳида ва судҳои байнидавлатӣ шомиланд. Бояд қайд

намуд, ки ҳанӯз аз давраи ҷомеаи инсонӣ (инсони бошуур) ба вучуд омадани баҳсҳо, механизмҳои ҳалли ин баҳсҳо низ пайдо шудаанд.

Онҳо, асосан дар худ мақомоти судиро ифода карда, баҳри амалӣ намудани адолати судӣ кӯшиш ба харҷ медоданд. Бояд қайд кард, ки мақомоти судӣ дар ҷомеа ду вазифаи асосиро иҷро менамояд: 1) дар асоси қонуни давлат одилонаю ҳолисона ҳаллу ҷалб намудани баҳсҳои байни шахрвандон, гурӯҳи онҳо, ташкилоту муассисаҳо ва давлат; 2) аз номи давлат таъин намудани ҷазо барои ҳуқуқвайронкуниҳо.

Ин вазифаҳои асосии ҳешро иҷро намуда, ҳокимияти судӣ кафили асосии адолату қонуният дар ҷомеа мебошад. Адолату қонуният арзишҳои муҳим ва асоси устувори тартиботи зарурӣ ва пешрафти ҷомеа мебошанд. Ҳамон қадаре, ки адолату қонуният дар ҷомеа мустаҳкам ва бенуқсон бошанд, ҷомеа ва давлат таҳким ёфта, мурағабгаштаю муназзамгашта ва пешрафта арзёбӣ мегарданд.

Мақомоти судии давлатӣ бо пайдоиши давлат алоқаманд буда, яке аз рукҳои асосии он мебошад. Давлат бе мақоми судӣ вучуд дошта наметавонад ва, баръакс, мақомоти судӣ низ бе давлат буда наметавонад. Бинобар ин, суд низ ба мисли давлат таърихи чандҳазорсола дорад. Дар ин муддат низоми судӣ инкишофу тақмил ёфта, шаклу тарзҳои фаъолияти он низ мукаммал гаштаанд.

Низои ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳуқуқи маданӣ аксар вақт хусусияти иқтисодӣ, хоҷагидориро касб менамояд. Ба ақидаи олими ватанӣ Д.Ш. Сангинзода «соҳибкорӣ фаъолияти мустақили ба таваккалии худ амалишавандаи шахсони ба чунин сифат бо тартиби муқарраркардаи қонун бақайдгирифташудае мебошад, ки барои мунтазам ба даст даровардани фоида аз истифодаи молу мулк, фурӯши мол, иҷрои кор ё расонидани хизмат равона карда шудааст. Бинобар ин, баҳсҳои иқтисодӣ яке аз намудҳои низоъ ва муноқишаҳои ҳуқуқӣ арзёбӣ карда мешавад. Ба сифати субъектони ин баҳсҳо шахсони ҳуқуқӣ, соҳибкорони

инфиродин бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ ва шахрвандон – шахсони воқеӣ баромад менамоянд» [72, с. 144].

Тибқи муқаррароти моддаи 10 КМ ҚТ «ҳифзи ҳуқуқҳои маданияи вайронгардида ё мавриди баҳс қарордоштаро тибқи мансубияти бо қонунҳои муҳофизавӣ муқарраршудаи парвандаҳо аз ҷониби суд, суди иқтисодӣ, суди ҳакамӣ ё арбитраж ба амал бароварда мешавад» [10]. Дар меъёри қонуни мазкур ба шумораи судҳои ҳимоякунандаи ҳуқуқҳои маданияи судҳои ҳакамӣ низ дохил шудаанд.

Судҳои ҳакамӣ ба низоми судҳои давлатӣ шомил намебошанд. Судҳои ҳакамӣ бо мақсади баррасӣ ва ҳалли баҳсҳои байни иштирокчиёни муносибатҳои молумулқии дар соҳаи фаъолияти хоҷагидорӣ пайдошуда, ташкил мешавад.

Дар раванди муайян намудани вазъи ҳуқуқии судҳои ҳакамӣ ва мақоми ҳимояи ҳақҳои ҳуқуқҳои маданияи субъективӣ мумкин аст, истилоҳи «шахси ҳуқуқӣ» дар таълимоти ҳуқуқи маданияи ташаккул ёфта, дар қонунгузори маданияи истифода гардад.

Ҳамин тавр, кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои муайян намудани мақоми суди ҳакамӣ санади муҳим доништа шавад ҳам, вобаста ба таъиноти асосии худ судҳои ҳакамӣ ба сифати субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ-маданияи баромад қарда наметавонанд, зеро онҳо барои ҳалли дигар вазифаҳои назарраси иҷтимоӣ нигаронида шудаанд. Бояд гуфт, ки назарияи ҳуқуқи маданияи вучуд доштани ташкилотҳои ба ном квазисубъектӣ, яъне ташкилотҳои мақоми шахси ҳуқуқиро надошта, вале ба ин ё он дараҷа дар муносибатҳои маданияи-ҳуқуқӣ ва ё оммавӣ-ҳуқуқӣ иштироккунандаро имконпазир меҳисобад [111, с. 98-100].

Судҳои ҳакамӣ яке аз шакли муҳим ва ташаккулёфтаи алтернативии ҳалли баҳсҳои иқтисодӣ ва маданияи мебошанд. Дар таҷрибаи фаъолияти давлатҳои муосири ҷаҳон онҳо зарурату аҳаммияти худро собит намуда, пайваста мукаммалу инкишоф ёфта истодаанд.

Тарафҳои мусбии баррасии суди ҳакамӣ:

- одатан, баррасии судии ҳакамӣ нисбат ба муурофияҳои судии босалоҳият тезтар мебошад;

- барассии судии ҳакамӣ махфӣ мебошад, ки як омил барои обрӯи тиҷоратӣ муҳим аст;

- имконоти интихоби ҳакамҳо ва тартиботе вучуд дорад, ки барои баҳси мушаххас мувофиқтар бошанд;

- қарорҳои ҳакамӣ метавонанд дар дигар кишварҳо тибқи созишномаҳои байналмилалӣ эътироф ва иҷро карда шаванд [78, с. 23-24].

Тавре ки қайд гардид, яке аз хусусиятҳои ҳама гуна низоъҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла баҳсҳои иқтисодӣ ва маданӣ, аз он иборат мебошанд, ки онҳо ба кӯмаки ҷониби сеюм (шахси сеюм) эҳтиёҷ доранд. Зеро ду тараф, ки миёни онҳо ихтилоф ба вучуд омадааст, наметавонанд (аз ҷумла, аз лиҳози психологӣ) ба ҳам биёянд, баҳсҳои мавҷудаи худро мустақилона ҳаллу ҷасл намоянд. Ҷониби сеюм (ё шахси сеюм) бояд мавқеи онҳоро ба ҳам наздик созад, бурду боҳти тарафҳоро оид ба баҳсу низоъ фаҳмонад, то ки онҳоро ба созиш биёрад ё баҳси онҳоро ҳаллу дар асоси қонун одилона ва холисона ҷасл намояд.

Судҳои ҳакамӣ - чунин шакли алтернативии ҳалли баҳсу низои иқтисодӣ ва маданӣ мебошад, ки дар асоси хоҳиш ва пешниҳоди тарафҳои баҳс таъсис ёфта (интихоб шуда), ҳалли баҳси миёни онҳоро, одилона ва тибқи қонун ҳаллу ҷасл менамояд. Судҳои ҳакамӣ ду намуд доранд: 1) судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ва 2) судҳои ҳакамии яқдафъаина [105, с. 80; 78, с. 24].

Мақсади таъсиси судҳои ҳакамии доимоамалкунанда аз он иборат аст, ки мутахассисони зарурӣ гирд оварда шуда, шароити воситаҳои зарурии корӣ пешакӣ муҳайё карда мешаванд, инчунин, ин судҳо ба субъектҳои хоҷагидор маълуманд, то ки субъектҳо дар шартномаҳои маданӣ - ҳуқуқии худ тавзеҳоти ҳакамиро дарҷ намоянд, зеро тавзеҳоти ҳакамӣ, пеш аз ҳама, тарафҳоро водор месозад, ки шартномаро ба таври

дахлдор ичро намоянд, аз дигар тараф, хангоми ичро нанамудан, ё ба таври дахлдор ичро нагардидани шартнома онҳо пешакӣ медонанд, ки онҳо метавонанд ба суди ҳақамии муайяншуда муроҷиат намоянд. Мавҷудияти судҳои ҳақамии доимоамалкунанда, дар навбати худ, мусоидат менамоянд, ки тарафҳо баҳси худро дар ин судҳо ҳар чӣ тезтар ва дар вақти кӯтоҳ ҳаллу фасл намоянд.

Инкишофи муносибатҳои иқтисодӣ, молию пулӣ ва дигар омилҳои инкишофи муносибатҳои хусусӣ тақозо менамоянд, ки судҳои ҳақамӣ низ дар соҳаҳои алоҳидаи ин муносибатҳо фаъолият намоянд, яъне ба тариқи махсусгардонидашуда амал намоянд, зеро соҳаҳои ҳаёти ҷомеа бисёрҷабҳа, мухталиф ва мураккаб буда, донишҳои зиёд ва махсус, мутаххасисони ин соҳаҳоро талаб менамоянд, то ки баҳсҳои дар соҳаҳо бавучудомадаро ҳамачониба, воқеъбинона ва беғаразона ҳаллу фасл намоянд. Аз ин ҷо, масалан, судҳои ҳақамӣ дар соҳаи аграрӣ, қарздиҳӣ, сохтмон ва дигар соҳаҳо дар давлатҳои инкишофёфта таъсис ёфтаанд [131, с. 176].

Махсусгардони судҳои ҳақами ҳамчунон барои дар як вақти кӯтоҳ ва дар сатҳи баланди касбӣ ҳал намудани баҳсҳои тарафҳо низ муфиду зарур мебошад. Албатта, дар давлатҳое, ки ҷараёни таъсисёбии судҳои ҳақамӣ акнун оғоз ёфтааст, махсусгардони судҳои ҳақамӣ вақти муайянеро талаб менамояд, ки он барои ташаккулёбӣ ва мустаҳкамшавии судҳо, ҳамчунон инкишофи муносибатҳои иқтисодӣ ва баҳсҳое, ки дар ин ҷода ба вучуд меоянд, зарур мебошад [78, с. 9-10].

Қайд кардан бамаврид аст, ки бояд судҳои ҳақамии як маротиба амалкунанда таъсис дода шуда, ба воситаи онҳо баҳсҳои иқтисодӣ ва маданӣ баррасӣ ва ҳал карда шаванд. Судҳои ҳақамии як бор амалкунанда бо розигии тарафҳои баҳс таъсис дода мешаванд ва ҳайаташро тарафҳо пешбарӣ менамоянд, яъне таъсис додани судҳои ҳақамӣ барои баррасии баҳси мушаххаси бавучудомада аз иродаю хоҳиши тарафҳо вобаста аст. Қонунгузорӣ дар ин ҷо низ хусусияти соҳаи

фаъолияти хусусии шахсро ба инобат гирифта, имкон додааст, ки худи тарафҳо ин навъ судро таъсис диҳанд ва баҳси пайдошударо бо истифода аз он ҳал намоянд. Баъди ҳалли баҳси мушаххас фаъолияти судҳои ҳақамии як бор амалкунанда қатъ карда мешавад.

Албатта, интихоби тарзу воситаҳои ҳалли баҳсҳо аз иродаи тарафҳо вобаста аст. Тарафҳо мустақилона, бо назардошти манфиатҳои худ, ҳуқуқи комил доранд, то воситаҳои заруриро интихоб намоянд.

Аз дигар тараф, амалияи фаъолияти судҳои давлатӣ, аз лиҳози таҷрибаи ҳуқуқтатбиқкунӣ собиқаи зиёд дошта, нишон медиҳад, ки дар баррасӣ ва ҳаллу фасли баҳсҳои иқтисодӣ ва маданӣ бештар судҳои ҳақамии доимоамалкунанда муфидтар ва самараноктар мебошанд, зеро онҳо ҳам аз нигоҳи ташкилӣ ва ҳам аз нигоҳи ихтисоснокию таҷрибаи фаъолияти ҳақамот, ба ин қор хубтар омода мебошанд [117, с. 74].

Афзалияти асосии баррасии суди ҳақамии баҳс дар чунин ҳолатҳо мушоҳида карда мешавад: 1) сарфаи вақти тарафҳои баҳскунанда, зеро ҳаҷми хирочи ҳақамӣ ва хароҷот, одатан аз ҳаҷми боҷи барои суди давлатӣ пардохташаванда камтар аст; 2) имконоти интихоби судҳо аз ҷониби тарафҳои баҳс аз рӯи ҳисси ботинии худ; 3) босуръат будани баррасии баҳс; 4) расмиёти соддакардашудаи баррасии судии ҳақамӣ, зеро суди ҳақамӣ ба меъёрҳои муурофияи маданӣ ва ё муурофияи иқтисодӣ дар рафти маҷлисҳо вобаста намебошад; 5) фориғ будан аз тобеияти судии ҳудудӣ, ки ҳоси судҳои босалоҳияти давлатӣ мебошад, аз ҷумла доштани имконоти баррасии баҳс бевосита дар маҳалли ҷойгиршавии тарафҳои баҳс (чӣ вобаста ба маҳалли воқеъшавии ҷавобгар, чӣ вобаста ба маҳалли воқеъшавии даъвогар); 6) зудҳаракатии баррасии ҳақамӣ, ки вобаста ба он судҳои ҳақамӣ метавонанд маҷлисиҳои судиро дар маҳалли воқеъшавии амволи баҳснок, дар ҷойи пурсиш, санҷиши нишондод ва дигар амалҳои муурофиявиро гузаронанд; 7) маҳфӣ будани баррасии судии ҳақамӣ; 8) имконияти ба таври суди ҳақамии якдафъаина аз ҷониби тарафҳои баррасии судии ҳақамӣ; 9) имконияти аз тарафи суди

ҳакамии доимоамалкунанда мустақилона муқаррар намудани қоидаҳои танзимкунандаи фаъолияти он, расмиёти баррасии судии ҳакамӣ; 10) муайян намудани муаммои калидии таҷрибаи ҳуқуқтатбиқнамоӣ; 11) имконияти дар асоси худмаблағгузорӣ фаъолият намудан; 12) сарфаи воситаҳои тарафҳои баҳскунанда, зеро онҳо вазифадор нестанд барои намояндагони касбӣ маблағ харҷ намоянд. Ҳамаи маълумоти лозимаро дар рафти кори суди ҳакамӣ пайдо карда метавонанд; 13) ба сифати эксперт ва судяҳо на танҳо ҳуқуқшиносон, балки мутахассисони дигар соҳаҳои бо мавзӯи баҳс алоқамандбуда ҷалб гардида метавонанд; 14) кӯмаки воқеии суди ҳакамӣ барои расидан ба созиши оштӣ, ки барои қонеъ кунонидани манфиати мутақобилаҳои тарафҳо равона шудааст; 15) ба таври маҷбурӣ иҷро намудани қарори суди ҳакамӣ бо тартиби истеҳсолоти иҷро ҳангоми аз тарафи қарздор рад гардидани иҷрои ихтиёрии варақои иҷро; 16) фоизи баланди иҷрои ҳалномаи суди ҳакамӣ [111, с. 92-94].

Ҳамчун камбудии баррасии судии ҳакамӣ чунин омилҳоро номбар кардан мумкин аст: 1) дар қонунҳои ҷорӣ нисбати судҳои ҳакамӣ пешбинӣ нагардидани имконоти татбиқи ҷораҳои маҷбурсозии таъминоти даъво; 2) аз мавқеи иштирокчиёни баҳс вобаста будани истеҳсолоти судии ҳакамии самаранок;

Боиси қайд аст, ки дар муносибатҳои тиҷоратии байналмилалӣ ҳангоми сар задани баҳсҳои ҳуқуқӣ бештар арбитражҳои байналмилалии тиҷоратӣ ташкил гардида фаъолият мекунанд. Чун қоида ин мақомот дар назди палатаҳои савдо ва саноат таъсис дода мешаванд, зеро ин палатаҳо бевосита бо ташкили муносибатҳои савдои хориҷӣ ва бо субъектҳои хориҷии хусусӣ бештар саруқор доранд.

Судҳои ҳакамӣ ҳамчун механизми алтернативии ҳалли баҳсҳои иқтисодӣ ва маданӣ дар асоси принципҳои хоса таъсис ёфта, фаъолият мебаранд. Ин принципҳо аз моҳияти демократӣ, беғаразона, ҳолисона ва

мустақилияти судҳои ҳакамӣ бармеоянд. Ба ин принципҳо дохил мешаванд:

- 1) дар асоси хоҳиши тарафҳо, ихтиёран ташкил гардидани судҳои ҳакамӣ;
- 2) дар асоси интихобӣ муайян кардани судяҳои судҳои ҳакамӣ;
- 3) вобастагӣ ба қонунгузори мурофиавии маданӣ ва мурофиаи судии иқтисодӣ надоштани фаъолияти суди ҳакамӣ;
- 4) пӯшида будани фаъолияти суди ҳакамӣ;
- 5) ихтиёрона будани иҷрои қарорҳои суди ҳакамӣ;
- 6) аз тарафи давлат дастгирӣ гардидани фаъолияти судҳои ҳакамӣ [72, с. 156].

Яке аз принципҳои асосии ташкилшавии судҳои иқтисодӣ ин шакли созишномаи ҳакамӣ барои дар суди ҳакамӣ баррасӣ ва ҳал намудани баҳси бавучудомада маҳсуб меёбад. Тибқи розигии тарафҳо онҳо метавонанд аз судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ва ё якдафъаина истифода баранд [131, с. 78].

Ба таври ихтиёрӣ ва дар асоси розигии тарафҳо ташкил шудани судҳои ҳакамӣ муайянкунандаи дигар принципҳо ва ҷанбаҳои фаъолияти судҳои ҳакамӣ мебошад. Моҳияти судҳои ҳакамӣ ҳам аз ҳамин принцип бармеояд.

Аз ҷониби тарафҳо интихоб шудани судяҳои судҳои ҳакамӣ низ бо моҳияти демократии судҳои ҳакамӣ иртиботи бевосита дорад. Тарафҳои баҳс ҳангоми мурочиат ба судҳои ҳакамии доимоамалкунанда судяҳоро бо хоҳиши худ мустақилона интихоб менамоянд. Судяҳо аз ҷониби тарафҳо бояд дар асоси ихтисосмандӣ, кордонӣ, таҷрибадорӣ ва беғаразӣ интихоб карда шаванд. Агар манфиатдории судя нисбат ба баҳси баррасишаванда маълум гардад, ҳуди судя ё тарафе нисбати он бояд раддия пешниҳод намояд.

Ба қонунгузори мурофиавии маданӣ ва мурофиаи судии иқтисодӣ вобаста набудани судҳои ҳакамӣ. Маълум аст, ки мурофиаи маданӣ ва

мурофияи судии иқтисодӣ тибқи кодексҳои ин соҳаҳо дар судҳои давлатӣ сурат мегирад ва қоидаҳои мурофиавии онҳо хеле мураккаб мебошанд. Дар судҳои ҳакамӣ, ки тарафҳо бо хоҳиши худ мустақилона онҳоро ташкил медиҳанд ва дар асоси розигии онҳо муҳокимаи ҳакамӣ оғоз мегардад, зарурат ба чунин қоидаҳои мураккаби мурофиавӣ намоёнад. Мурофия дар судҳои ҳакамӣ ба таври содда мегузарад. Мурофия дар асоси қоидаҳои судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ё дар асоси созишномаи ҳакамӣ, ки барои таъсиси судҳои ҳакамии якдафъаина баста мешавад, сурат мегирад.

Ба таври пӯшида гузаронидани муҳокимаи ҳакамӣ. Маҷлисиҳои судҳои ҳакамӣ чун қоида пӯшида гузаронида мешаванд. Пӯшида гузаронидани ин маҷлисиҳо ба он вобаста аст, ки масъалаҳои дар ин судҳо баррасишаванда моҳияти хусусӣ дошта, ба манфиати тарафҳои баҳс дахлдоранд ва ташкилшавии ҷаъолияти судҳои ҳакамӣ низ бо ташаббуси тарафҳои баҳс вобаста аст.

Ба андешаи олимони соҳа, принсипи «дарҳои боз», ки дар судҳои давлатӣ амал мекунад, барои судҳои ҳакамӣ ҳатмӣ нест. Шахсоне, ки иштирокчиҳои муҳокимаи ҳакамӣ нестанд, метавонанд танҳо бо розигии тарафҳои баҳскунанда дар маҷлиси судӣ иштирок намоёнд [95, с. 79-81].

Ба таври ихтиёрӣ иҷро намудани ҳалномаи судҳои ҳакамӣ. Ин припсип аз он бармеояд, ки суди ҳакамӣ, ки дар асоси ихтиёрӣ ва бо майлу хоҳиши тарафҳо ташкил карда мешавад, иҷрои санади он низ бояд ба таври ихтиёрӣ амалӣ карда шавад. Қобили зикр аст, ки судҳои ҳакамӣ бояд тамоми чораҳоро бинанд, то ки тарафҳои баҳс ба созиш биёянд. Дар асл ҳам ҳамин тавр аст. Дар бисёр ҳолатҳо баҳс дар судҳои ҳакамӣ бо созиши тарафҳо анҷом меёбад.

Албатта, дар баъзе мавридҳо тарафҳо, мумкин аст, ба созиш наоянд. Дар ин ҳолат, суди ҳакамӣ қарори ниҳоии худро қабул намоёнд. Барои ба таври ихтиёрӣ иҷро намудани қарорҳои судҳои ҳакамӣ, тарафҳо пеш

аз оғози муҳокимаи ҳакамӣ дар созишномаи ҳакамӣ дар ин бора оғоҳ карда мешаванд.

Агар ҳалномаи суди ҳакамӣ аз ҷониби тарафи дахлдор ба тариқи ихтиёрӣ иҷро карда нашавад, дар ин маврид тарафи дигар ҳуқуқ дорад мувофиқи КММ ҚТ ба судҳои ноҳиявӣ (шаҳрӣ) барои ба тариқи маҷбурӣ иҷро кардани қарори суди ҳакамӣ муроҷиат менамояд. Суди ноҳиявӣ (шаҳрӣ) барои ба тариқи маҷбурӣ иҷро кардани ҳалномаи суди ҳакамӣ варақаи иҷро медиҳад ва тибқи он иҷрочиёни суд ҳалномаи суди ҳакамиро ба иҷро мерасонанд.

Дастгирии давлатии судҳои ҳакамӣ. Ҳамон тавре, ки дар боло ишора гардид, яке аз асосҳои барпо намудани ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлати ҳуқуқбунёд ин ривочу раванқ додани муносибатҳои хусусӣ, таҳкими ин муносибатҳо ва аз тарафи ҳуди субъектҳои ин муносибатҳо ҳаллу фасл гардидани баҳсҳои вобаста ба онҳо пайдошуда мебошад. Таҷрибаи кишварҳои аз нигоҳи иқтисодӣ пешрафта нишон медиҳад, ки дар мақомоти давлатӣ, ашхоси мансабдор ба кори судҳои ҳакамии дар доираи қонунгузори амалкунанда таъсисёфта даҳлат намекунад, яъне даҳлати давлатӣ дар соҳаи манфиати ҳуқуқӣ дар сатҳи камтарин қарор мегирад. Ҳолатҳои болозикр давлатро ҳавасманд менамоянд, ки механизми алтернативии ҳалли ин баҳсҳо ро ҳамачониба дастгирӣ намояд.

Аз ҷониби дигар, давлат заминаҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамиро ба воситаи қабули қонунҳо ва дигар санадҳои дахлдори ҳуқуқӣ муҳайё месозад. Инчунин, иҷрои маҷбурии ҳалномаҳои судҳои давлатиро таъмин мекунад.

Дар илми ҳуқуқи маданӣ ақидае ташаккул ёфтааст, ки суди ҳакамӣ, гарчанде ба сохтори ҳуқуқӣ-хусусӣ мансуб бошад ҳам, қобилияти соҳибҳуқуқии вай танҳо дар доираи таълимоти маданӣ-ҳуқуқӣ муқаррар намегардад [131, с. 79-80]. Чунин ҳолат бо он маънидод мегардад, ки суди ҳакамӣ ба ҳар ҳол вазифаҳои аҳаммияти оммавидошта, ҳимояи ҳуқуқҳои

маданиро ба чо мерасонад ва дар ин чо ваколатҳои муҳимми оммавии давлат бар зиммаи судҳои ҳакамӣ вогузошта мешавад. Ҳамин тавр, мақоми мазкур на фақат барои иштирок дар муомилоти маданӣ, ки ба мақоми ҳуқуқии он доштани қобилияти соҳибҳуқуқии маданӣ зарур нест, балки барои амалӣ намудани вазифаҳои хосаи дорои асоси оммавӣ, равона мегардад. Дар натиҷа қобилияти соҳибҳуқуқии судҳои ҳакамӣ бояд бо воситаи ҳуқуқи оммавӣ баҳо дода шавад.

Ба андешаи мо, муносибати яктарафа имконият намедихад, то моҳияти судҳои ҳакамӣ ба пуррагӣ муайян карда шавад. Меъёрҳо оид ба судҳои ҳакамӣ дорои хусусияти байнисоҳавӣ буда, меъёрҳои ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ дар алоқамандии байни ҳам мушоҳида мешаванд. Пас, меъёрҳои ҳуқуқи хусусӣ (маданӣ) дар ташкил гардидани судҳои ҳакамӣ ҳамчун меъёрҳои марказӣ баромад мекунад. Аз ин чо, бармеояд, ки ташкили фаъолият, қатъ гардидани фаъолияти судҳои ҳакамӣ, маҳз бо меъёрҳои ҳуқуқи хусусӣ (маданӣ) танзим мегардад. Ҳуқуқи оммавӣ (маъмурӣ) вобаста ба соҳаи истеҳсолоти судии ҳакамӣ истифода мешавад, агар ҳалномаи судҳои ҳакамӣ дар судҳои салоҳияташон умумӣ ва ё судҳои иқтисодӣ шикоят карда шаванд, инчунин дар мавриди ба миён омадани зарурати маҷбурӣ ба иҷро расонидани ҳалномаҳои судҳои ҳакамӣ ва пешниҳод шудани иҷроварақаи ҳалномаҳои судҳои ҳакамӣ.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки соҳаи ҳуқуқи хусусӣ – ҳуқуқи маданӣ дар ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ ба сифати соҳаи аҳаммиятнок баромад мекунад. Аз ин рӯ, дар рисолаи мазкур зарур шуморида мешавад, ки судҳои ҳакамӣ маҳз ҳамчун ташкилоти маданӣ-ҳуқуқӣ дида баромад шуда, нисбати он институтҳои маъмули ҳуқуқи маданӣ – субъекти ҳуқуқи маданӣ, қобилияти соҳибҳуқуқӣ, нишонаҳои шахсони ҳуқуқӣ, ташкил, фаъолият ва қатъ гардидани фаъолияти ташкилот истифода шуда, таснифоти судҳои ҳакамӣ аз нуқтаи назари таснифи

субъектони муносибатҳои маданӣ ва диг. дида баромада шавад [91, с. 230].

Чунин амал на ҳама вақт осон аст, зеро қонунгузори амалкунандаи ҚТ, гарчанде ба тағйироти доимӣ нигаронида шуда бошад ҳам, ҳоло ҳам аз камбудӣ ҳолӣ нест. Ба андешаи мо, таҳлили амиқи қонунгузори амалкунанда оид ба ҳимояи ҳақами ҳуқуқҳои субъективии маданӣ зарур мебошад ва дар ин радиф баъзе фикр, ақидаҳо ва пешниҳодҳои мо, мумкин аст, бо нишондоди қонунгузори амалкунанда мувофиқат накунад, зеро онҳо бояд ҳамчун пешниҳоди мо дар соҳаи фаъолияти судҳои ҳақамӣ дида баромада шаванд.

Дар қонунгузори амалкунандаи ҚТ мафҳуми «суди ҳақамӣ» ба ду намуди асосӣ оварда шудааст: «суди ҳақами доимоамалкунанда» (чунин судҳоро баъзан «институтсионалӣ», «институтсионӣ» номгузорӣ менамоянд) ва «суди ҳақами як бор амалкунанда» ва ё суди аз рӯи принципи *ad hoc* – «барои як вақт амалкунанда» [60, с. 120].

Бо мақсади муайян кардани мафҳуми «суди ҳақамӣ» интихоби қонунгузорӣ, ба андешаи мо, мақсаднок ва пурра намебошад, зеро, яқум, таърифи умумии суди ҳақамӣ дар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ оварда нашудааст. Дуюм, моҳияти ҳуқуқии судии ҳақамӣ муайян намекунад. Сеюм, судҳои ҳақами Қумҳурии Тоҷикистонро аз судҳои ҳақами кишварҳои хориҷӣ ва ё судҳои ҳақами байналмилалӣ бо мақоми ҳуқуқии худ фарқ мекунад. Чорум, судҳои ҳақамиро ҳамчун «судҳои хусусӣ» ишора намуда, аз судҳои давлатӣ фарқ намекунонад. Ба ғайр аз ин, дар раванди мураттаб сохтани таърифи суди ҳақамӣ, истифодаи усуле, ки ба овардани номгӯи намуди он машғул асту хусусиятҳои таърифи ташаккулёфтаистодаро дар бар намегирад, аҳамияти дахлдорро дошта наметавонад.

Моҳияти институти мазкур дар он аст, ки табиати ҳуқуқӣ, новобаста аз он ки дар кадом намуд вучуд дорад, ҳамчун ташкилоти ҳуқуқии дорой

аломати хусусӣ ва барои ҳалли баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқии нигаронидашуда, баҳо дода мешавад.

Баробари ин, бо мурағтаб сохтани мафҳуми марбута нисбат ба судҳои ҳақамии «дохилӣ», қонунгузори ҚТ бино ба таҷриба ва асосҳои дар Қонуни моделии ЮНСИТРАЛ «Дар бораи арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ» [81, с. 10] ва Қонуни ҚТ «Дар бораи арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ» ба миён омадааст, рағтор намуд. Ба андешаи мо, айнаи замон чунин рағтор дуруст арзёбӣ карда мешавад, зеро ба таври баробар мувофиқномаи (унификатсия) қонунгузори ҚТ ва ҳуқуқи байналмилалӣ бояд ба амал барояд. Маҳз дар ҳамин санадҳо, ҳангоми ташаккули мафҳуми «суди ҳақамӣ», муносибат маҳз ба ду намуди ташкилгардӣ ишора шуда, бе нишон додани моҳияти ягонаи институти ҳуқуқии суди ҳақамӣ, дида баромада шудааст.

Он ҳолат, ки қонунгузор аз мурағтаб сохтани таърифи суди ҳақамӣ, моҳияти ҳуқуқии вай даст кашадааст аз баҳснок будан ва рақобатнокии назарияҳои истеҳсолоти суди ҳақамӣ шаҳодат медиҳад. Бояд ишора намуд, ки маҳз дар доираи назарияҳои ишорашуда табиати ҳуқуқӣ, мундариҷаи муносибатҳои ҳуқуқӣ, мақоми субъектон ва дигар институтҳои муурофияи ҳақамӣ муайян карда нишон дода мешаванд. Тавре ки маълум аст, дар илми ҳуқуқшиносӣ чор назария коркард гардида, моҳияти суди ҳақамиро муайян менамоянд: шартномавӣ (консенсуалӣ), муурофиявӣ, омехта ва мухторӣ [107, с. 82-84].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ муқаррароти доктриналии судҳои ҳақамӣ вучуд дорад. Масалан, Е.А. Виноградова чунин ишора намудааст: «Суди ҳақамӣ – ин шахсест, ки аз ҷониби тарафҳо дар асоси созиши байни онҳо бо тартиби муайяншуда интиҳоб ва ё таъин гардида, баҳсҳои байни онҳоро баррасӣ ва ҳал менамояд» [41, с. 10-12]. Ба ақидаи муаллиф таърифи пешниҳодгардида хусусияти универсалиро доро аст, зеро вобаста ба намуди баҳс, матлаби он ва ҳайати субъекти баҳсҳои маданӣ-

хуқуқии аз тарафи суди ҳакамӣ баррасишаванда, мушаххас карда мешавад.

В.Ф. Попондопуло зери мафҳуми суди ҳакамӣ судҳои ғайридавлатии мустақилона фаъолиятнамудаистода, аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ барои ҳалли баҳси байни худ созмондодашударо мефаҳмад [49, с. 605]. Дар таърифи пешниҳодгардида ба таври мушаххас моҳияти суди ҳакамӣ нишон дода шуда, нишонаҳои фарқкунандаи он баён гардидаанд: хусусияти ғайридавлатӣ доштан; фаъолияти мустақилона бурдан; аз ҷониби тарафҳо интихоб шудан; барои ҳалли баҳс нигаронида шудан.

Дар ин бора Р.Ф. Каллистратова низ чунин зикр менамояд: «Хуқуқшинос дар мавриди шарҳ додани истилоҳи «суди ҳакамӣ» бояд қайд намояд, ки чун ташкилоти доимоамалкунанда ва мақоми ғайридавлатии ҳифзи ҳуқуқ фаъолияти худро дар асоси худидоракунӣ пеш бурда, қарорҳои суди ҳакамӣ аз тарафи давлат бо ҳамаи оқибатҳои он эътироф ва иҷозат дода мешавад» [99, с. 239].

Ба андешаи Я.В. Фахриддинов: «Судҳои ҳакамӣ новобаста аз шакли ташкилӣ мақоми аз тарафи давлат барои ҳалли баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ваколатдор доништа шуда, фаъолияти он хусусияти ҳуқуқӣ, ҳуқуқтатбиқкунӣ, бо тамоми оқибатҳои чунин фаъолият. ба шумор меравад» [118, с. 35].

Зери истилоҳи суди ҳакамӣ мақоми ғайридавлатие фаҳмида мешавад, ки мақсади ҳалли баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқиро дошта, аз тарафи иштирокчиёни муносибати баҳси маданӣ-ҳуқуқӣ интихоб мегардад ва дар ин ҳолат доштани хосияти шахси ҳуқуқӣ тамоман ҳатмӣ намебошад, вале, аз тарафи дигар, инкор намудани имконияти вучуд доштани суди ҳакамии дар намуди шахси ҳуқуқӣ ташкил гардида низ ғайриимкон мебошад.

Аз муқаррароти Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» бармеояд, ки барои ишораи истилоҳи «суди ҳакамӣ» ду мафҳум истифода гардидааст:

- яқум, истилоҳи «суди ҳакамӣ» ташкилоти институтсионалиро фаҳмонда, дар ду шакли гуногун вуҷуд дорад (суди ҳакамии доимоамалкунанда ва барои ҳалли як баҳси мушаххас созмонёфта);

- дуум, суди ҳакамӣ ҳайати суди ҳакамиро мефаҳмонад, ки барои баррасӣ ва ҳалли баҳси мушаххас интихоб ва ё таъин мегардад. Баробари ин, дар қадом намуд ҳайати суд амал менамояд (суди ҳакамии доимоамалкунанда ва барои ҳалли як баҳси мушаххас созмонёфта) барои мақсадҳои мафҳуми ин ташкилот фарқ надорад.

Дуализми мазкур дар ишорати истилоҳи «суди ҳакамӣ» ба муайян намудани моҳияти суди ҳакамӣ низ таъсир мерасонад.

Вобаста ба сифати ташкилоти институтсионалӣ арзёбӣ гардидан, суди ҳакамӣ бояд дорои қобилияти ҳуқуқдорӣ умумӣ (мустақил) ва ё махсус (маҳдуд) бошад. Ишораи қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ «дар назди ташкилотҳо – шахсони ҳуқуқӣ фаъолият мекунанд» – ин усули ҳуқуқие буда, имкон медиҳад, то қобилияти ҳуқуқдорӣ махсус доштани суди ҳакамӣ қайд карда шавад, яъне аз рӯйи қонун он дорои қобилияти ҳуқуқдорӣ маҳдуд мебошад. Ба ибораи дигар, суди ҳакамиро субъекти одии муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ арзёбӣ намудан номумкин аст. Э.Н. Гимазова дар таҳқиқоти илмии худ ишора менамояд, ки: «дар таҷрибаи судии ФР суди ҳакамӣ ҳамчун шахси иштирокчии парванда эътироф нашуда, ҳуқуқи шикоят овардан аз болои санади судиро низ надорад» [124, с. 47].

Агар суди ҳакамиро ҳамчун ишора ба ҳайати суди ҳакамии (суди ҳакамии доимоамалкунанда ва ё якдафъаина) парвандаи маданияи мушаххасро баррасикунанда гӯем, пас дар бораи қобилияти ҳуқуқдорӣ он гуфтан зарурат надорад. Дар ин маънӣ суди ҳакамӣ танҳо салоҳият оид ба баррасии парвандаи маданияи мушаххасро дошта, дар ягон шакли

ташкилию ҳуқуқӣ оварда нашудааст, он ба ҳайси шахси ҳуқуқӣ баромад намекунад. Конструксияи шахси ҳуқуқӣ барои суди ҳакамӣ хусусияти таъминкунандаро доро мебошад. Мо концепсияи қонунгузорию, ки дар Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» оид ба он, ки суди ҳакамии доимоамалкунанда дар назди шахси ҳуқуқӣ ташкил карда мешавад, инкор намекунем, лекин таклиф намудан мумкин аст, ки дар оянда суди ҳакамӣ дар шакли шахси юридикӣ хусусияти ғайритиҷоратидошта ташкил гардад.

Бо дар назардошти гуфтаҳои боло, судҳои ҳакамииро ҳамчун сохтори институтсионӣ дида баромада, ба ҷанбаи дар суди ҳакамӣ мушоҳидашавандаи хосиятҳои шахси ҳуқуқӣ муроҷиат менамоем.

Сохтори ҳуқуқии шахси ҳуқуқӣ ва нишонаҳои суди ҳакамӣ. Масъалаи оё суди ҳакамӣ бояд дорои ҳуқуқҳои шахси ҳуқуқӣ бошад, дар адабиёти соҳавӣ то қабул гардидани қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ муҳокима гардидааст? Ба ин масъала дар илми ватанӣ З. Ализода дар тафсири Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» таваҷҷуҳ кардааст [81, с. 10-11].

Э.Н. Гимазова доир ба ин масъала қайд мекунад, ки дар ФР ҳангоми коркарди лоиҳаи аввали қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ, таъсис дода шудани он дар шакли ҳам шахси ҳуқуқӣ ва ҳам бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ, пешбинӣ гардида буд [138].

Таҷриба собит месозад, ки имрӯз судҳои ҳакамӣ дар шакли шахси ҳуқуқӣ ташкил гардида, фаъолияти худро пеш мебаранд. Қонунгузорию қаблан амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи судҳои ҳакамӣ – Низомнома дар бораи судҳои ҳакамӣ барои ҳалли баҳсҳои иқтисодӣ ва Низомнома дар бораи судҳои ҳакамӣ – ба масъалаи мақоми судҳои ҳакамии доимоамалкунанда эътибор надода буд. Номуайян будани вазъи судҳои ҳакамӣ масъалаи дар ҳаёти ҷамъиятӣ чун субъекти баррасӣ ва ҳалкунандаи баҳсҳои ҳуқуқӣ аниқ ва муайян нагардида буд.

Таҷрибаи ташаккулёфтаи солҳои охири онро собит месозад, ки аксар вақт судҳои ҳақамии доимоамалкунанда ба сифати воҳиди зерсохтори муассисони онҳо таъсис дода мешаванд. Пас, судҳои ҳақамӣ мақоми шахси ҳуқуқиро соҳиб набуда, ягон шакли ташкилию ҳуқуқиро низ надоранд. Бо вуҷуди ин, чунин ҳолат дар адабиёти ҳуқуқӣ вуҷуд доштани ақидаи оид ба судҳои ҳақамии доимоамалкунанда ҳамчун шахси ҳуқуқӣ ҳалал нарасонида, онро дар шакли ташкилию ҳуқуқии ташкилоти ғайритиҷоратӣ пешбинӣ менамояд.

Ба зами ин сохтори амалии судҳои ҳақамӣ маҳз ба вай додани намуди шахси юридикиро дар назар дошт. Бо ин роҳ як зумра масъалаи амалии бо институтсионалӣ гардидани суди ҳақамӣ, ба сифати субъектони мустақили барои ҳалли баҳсҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ташаккул ёфтани онҳо, ҳалли худро ёфтаанд.

Бояд иброз намуд, ки то қабули қонунгузорию нав таҷрибаи дар назди мақомоти вазифаҳои оммавию иҷроқунанда ташкил шудани судҳои ҳақамӣ роҳ дода шудааст.

Суди ҳақамӣ ҳамаи баҳсҳои аз муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ барояндаро, ба ҷуз аз масъалаҳои зерин, баррасӣ менамояд: 1) аз рӯйи шикаҷтҳо нисбати қарор ва дигар амалҳо (беамалӣ, рад кардан аз содир намудани амал) -и иҷроҷии судӣ; 2) оид ба муайян намудани фактҳои аҳаммиати ҳуқуқидошта (фактҳои ҳуқуқӣ); 3) оид ба барқарор намудани ҳуқуқ нисбати қоғазҳои қимматноки гумшуда; 4) оид ба муфлисшавӣ; 5) оид ба ҷуброн кардани зарари ба ҳаёт ва саломатии шахрванд расонида шуда; 6) оид ба ҳимояи шаъну шараф ва эътибории қорӣ; 7) аз муносибатҳои меросӣ бавуҷудномада; 8) оид ба тартиб ва шартҳои бастании ақди никоҳ ва бекор намудани он; 9) аз муносибатҳои шахсӣ ва ғайримолумулкии байни ҳамсарон, волидон ва кӯдакон, байни дигар аъзои оила; 10) аз муносибатҳои оид ба фарзандхонӣ, васоят ва парасторӣ, қабули фарзанд ба тарбия; 11) аз муносибатҳои оид ба қайди

санадҳои ҳолати шахрвандӣ; 12) оид ба баҳсхое, ки қонун баррасиашонро ба тариқи судии ҳақамӣ иҷозат надодааст.

Чунин таҷриба соли 2009 дар вилояти Суғд мушоҳида шудааст. Суди ҳақамии солҳои 2009 то 2011 дар вилояти Суғд фаъолият бурда, тақрибан 150 парвандаро баррасӣ намуда, зиёда аз 85% он ҳал гардида буд [135]. Бояд тазаққур дод, ки масъалаи оё суди ҳақамии доимоамалкунанда мақоми шахси юридикиро дорад ё не, асосаш он аст, ки муассис тибқи қоидаҳои умумии қонунгузории маданӣ ҳуқуқи таъсис додани суди ҳақамии дар тавозуни худ бударо дорад. Баробари ин, номуайянии мақоми суди ҳақамии доимоамалкунанда муҳаққикон – ҳуқуқшиносонро водор намудааст, ки дар қонунгузорӣ оид ба суди ҳақамӣ, пешбинӣ гаштани нишондоди ҳатми будани дар шакли шахси ҳуқуқӣ таъсис додани суди ҳақамиро пешниҳод намоянд. Ба андешаи мо, дигар ҳел муносибат ба суғд шудани эътимод нисбати принципи истеҳсолоти суди ҳақамӣ, ба монанди мустақилияти судяҳо, дар маҷмуъ, таваҷҷуҳи соҳибкоронро нисбат ба баррасии парванда дар суди ҳақамӣ паस्त менамояд [99, с. 248].

Ба андешаи С.Ш. Болтуев, «мавҷуд будани суди ҳақамӣ дар шакли шахси ҳуқуқӣ на он қадар мувофиқи мақсад мебошад. Умуман, судҳои ҳақамӣ дар назди иттиҳодияҳои соҳибкорон, палатаҳои савдо, биржаҳо таъсис дода мешаванд» [90, с. 265-267]. Аз рӯи қонун дар бораи биржаҳо ва қонунгузории дар бораи қоғазҳои қимматнок, баррасии аввалаи баҳсҳо зарур ва мақсаднок мешавад, агар дар судҳои ҳақамии назди биржа таъсисдодашуда гузаронида шавад. Е.А. Суханов ишора менамояд, ки: «Истилоҳи «дар назди» маънои тамоми масъулияти таъсис додани суди ҳақамии доимоамалкунандаро мақоме, ки шахси ҳуқуқӣ аст, чӣ палатаи савдо ва ё дигар иттиҳодияи соҳибкорӣ бар дӯш мегирад ва суди ҳақамӣ бошад, бо баррасии бевоситаи баҳси мавҷуда машғул мегардад» [116, с. 21-22].

Баробари ин, ба қонунгузорие, ки ташкили судҳои ҳакамиро дар шакли шахси ҳуқуқӣ роҳ надодааст, эрод ҳам гирифта мешуд. Баъзе аз чунин эродгирӣ воқеабинона ҳам буданд: дар мавриде, ки суди ҳакамии доимоамалкунанда дар назди ташкилот созмон дода шавад ва он ҷаъолияти суди ҳакамиро таъмин намояд, эҳтимол нисбат ба раисикунандаи суди ҳакамии доимоамалкунанда аз тарафи роҳбарияти ташкилоти созмондодаи ин суд таъсир расонида мешавад. Ба ғайр аз ин, маблағгузории суди ҳакамии доимоамалкунанда низ бо дар назардошти роҳбарияти ташкилоти муассис алоқаманд аст ва, аз ин рӯ, таъсиррасонии молиявӣ ба суди ҳакамии доимоамалкунанда ҷой дошта метавонад. Баъзе таҳқиқоти ҷаъолияти судҳои ҳакамии дар назди ташкилотҳои муассис созмондодашуда шаҳодат медиҳанд, ки муассисон қӯшиш мекунанд, то ба ҷаъолияти суди ҳакамӣ даҳолат карда, ҷаъолияти молиявиашро назорат намоянд. Чунин ҳолат ба обрӯ ва нуфуз, мустақилият ва бемайлонии судҳои ҳакамӣ ҷиҳати баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ бе таъсири манфӣ боқӣ монда наметавонад.

Қонунгузории амалкунандаи ҚТ номуайяниро дар масъалаи мақоми судҳои ҳакамӣ бартараф накардааст. Аз ин рӯ, чунин масъалаҳо аҳаммиятнок мебошанд: суди ҳакамӣ бояд дар кадом шакли ташкилию ҳуқуқӣ таъсис дода шавад? Аз 5 январи соли 2008 бо қабули Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» масъалаи гузошташуда низ ҳалли худро наёфт. Аз ин рӯ, масъалаи муайянкунии мақоми ҳуқуқии суди ҳакамӣ аз тарафи ҳуқуқшиносон - олимони соҳа ба миён гузошта шудааст [81, с. 12]. Дар адабиёти ҳуқуқӣ ақидае мавҷуд аст, ки судҳои ҳакамии доимоамалкунанда чун шахси ҳуқуқӣ дар шакли ташкилию ҳуқуқии ташкилоти ғайритиҷоратии мухтор таъсис дода мешаванд. Чунин ақида бо ишора ба Қонуни ҚТ «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» [22] асоснок карда мешавад.

Ба ҳар ҳол, дар қонунгузории ҚТ манъ намудани дар шакли шахси ҳуқуқӣ ташкил кардани суди ҳакамӣ дида намешавад. Инчунин, дар

шакли шахси ҳуқуқӣ фаъолият бурдани суди ҳакамӣ низ иҷозат дода нашудааст. Ҳамин тавр, маънидод намудани масъалаи мақоми шахсии юридикии суди ҳакамӣ бояд дар доираи руҳияи қонуни амалкунанда ҳал карда шавад.

Гарчанде қонун бақайдгирии давлатии суди ҳакамиро ҳамчун шахси ҳуқуқӣ ба инобат нагирифта бошад ҳам, ақидаҳое ҷой доранд, ки тибқи онҳо чунин бақайдгирӣ бояд дар асоси аризаи муассисон гузаронида шавад. Ба андешаи мо, ин навъ ақидаронӣ на асоси амалӣ ва на расмӣ-ҳуқуқиро дорад. Аз сабаби он ки тибқи нишондоди моддаи 3 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» судҳои ҳакамии доимоамалкунанда дар назди ташкилотҳои ба сифати шахси юридикӣ баромадкунанда таъсис дода мешаванд ва дар ин ҷо бояд бо хулосаҳои Е.А. Виноградова розӣ шавем: «Мавҷуд набудани талабот оид ба бақайдгирии давлатӣ ва ё ҳамагуна дигар намуди бақайдгирии судҳои ҳакамии ҳар ду намуд, ба нишонаи фарқкунонандаи речаи умумии ҳуқуқии баррасии судии ҳакамии баҳсҳо баҳо дода мешавад» [41, с. 218-219]. Зери истилоҳи «ташкили суди ҳакамии доимоамалкунанда» қонун на ташкил ва бақайдгирии мақоми махсусро дар назар дорад, балки барасмиятдарории яке аз намудҳои ташкилоти мақоми шахси ҳуқуқидоштаро пешбинӣ мекунад. Ба ақидаи як зумра олимони нофаҳмии дағали моҳияти суди ҳакамӣ ҳаммаъно дониستاني шакли ташкилию ҳуқуқии вай бо ташкилоти дар назди кадоме, ки он таъсис дода шудааст, мебошад [61, с. 146]. Дар чунин ҳолат истилоҳи истифодакардаи Қонун «суди ҳакамии доимоамалкунанда»-ро набояд ба иштибоҳ барад. Бо истифодаи истилоҳи мазкур на мақоми мустақил, на ташкилот ва на шакли махсус ишорат намешавад.

Мавҷуд набудани қобилияти ҳуқуқдорӣ маданияти суди ҳакамӣ дар нишонаҳои расмӣ мушоҳида мешавад. Қонунгузори амалкунанда ҷиҳати ташкили суди ҳакамӣ муқаррарот оид ба бақайдгирии давлатиро талаб намекунад. Ташкили суди ҳакамӣ ба иродаи муассисон вобаста

мебошад. Суди ҳакамӣ дар ҳолати ба назар расидани се шарт ташкилѐфта дониста мешавад: якум, шахси ҳуқуқӣ барои ташкили суди ҳакамии доимоамалкунанда қарор қабул намояд; дуум, ба шарте, ки шахси ҳуқуқӣ низомнома дар бораи суди ҳакамии доимоамалкунандаро тасдиқ карда бошад; сеюм, муассиси суди ҳакамии доимоамалкунанда рӯйхати судяҳо (ҳакамон) суди ҳакамии доимоамалкунандаро тартиб дода, тасдиқ намуда бошад. Пас, хулоса кардан мумкин аст, ки ташкил гардидани суди ҳакамии доимоамалкунанда моҳияти мурочиати ро соҳиб мебошад.

Бештари судҳои ҳакамии доимоамалкунанда дар шакли сохтори таркибии ташкилотҳои ғайритиҷоратии ин судҳоро таъсисдода баромад мекунад. Вобаст ба ин, қайд кардан бамаврид аст, ки номуайянии имконоти пайдо кардани ҳуқуқ ва доштани уҳдадорӣ маданӣ, ҷавобгарӣ аз рӯи масъулияти маданӣ-ҳуқуқӣ, масъалаи қобилияти ҳуқуқдорӣ онҳоро муайян менамояд.

Лекин ба назар мерасад, ки агар суди ҳакамӣ на ҳамчун шахси ҳуқуқӣ баромад намояд ягон муаммо намешавад. Таъминоти моддӣ аз тарафи муассиса ва ё ташкилоти муассис, мисли дигар сохторҳои таркибии ин муассиса ва ё ташкилот ба амал бароварда мешавад. Агар дигар хел баён намоем, ташкилоти муассисе, ки дар назди вай суди ҳакимӣ созмон дода шудааст, фаъолияти маъмурии суди ҳакамиро ба амал мебарорад. Суди ҳакамӣ дорои нишонаҳои зарурии ташкилоти қобилияти соҳибҳуқуқӣ намебошад, яъне суди ҳакамӣ наметавонад дар муомилоти маданӣ аз номи худ баромад намояд, наметавонад ягон масъулияти маданӣ-ҳуқуқиро дошта бошад, инчунин наметавонад дорандаи ҳуқуқ ва уҳдадорӣ маданӣ бошад, ба сифати даъвогар ва ҷавобгар ва ғ. баромад намояд.

Чунин ҳолат бо он маънидод карда мешавад, ки дар муомилоти маданӣ баромад намудан мақсади ташкил ва фаъолияти суди ҳакамӣ нест. Вай барои мақсадҳои дигар барои иҷро намудани вазифаҳо доир ба

химояи ҳуқуқҳои маданӣ ташкил карда мешавад. Маҳз ин ҳолат асос аст, то қонунгузор аз масъалаи нисбат ба суди ҳакамӣ истифода намудани нишонаҳои шахси ҳуқуқӣ даст кашад. Бо вуҷуди ин, бо чунин ҳолат мо розӣ шуда наметавонем.

Дар амалия ҳолатҳое ба чашм мерасанд, ки суди ҳакамӣ маҷбур мегардад, то ба монанди ташкилотҳои қобилияти соҳибҳуқуқидошта рафтор намоянд. Чунин ҳолат бо зарурати аз шахсони ба суди ҳакамӣ барои ҳалли баҳс мурочиатнамуда, ситондани хирочи ҳакамӣ алоқаманд аст. Дар ин маврид ба сифати ташкилоти қобилияти соҳибҳуқуқидошта ташкилоте баромад мекунад, ки дар назди он суди ҳакамӣ созмон дода шудааст.

Баробари ин, ба сифати созмони қобилияти соҳибҳуқуқ баромад намудани ташкилоти дорои сифатҳои шахси ҳуқуқӣ набуда, якчанд мушкилотро ба миён меорад. Танҳо шахси ҳуқуқӣ имконияти амалӣ намудани манфиатҳои молумулкии худро дорад: дар муомилоти маданӣ аз номи худ баромад намояд, ба суд талаботи даъвогӣ пешниҳод намояд ва нисбати даъвоҳои пешниҳодшуда ба сифати ҷавобгар баромад намояд ва ғайра. Суди ҳакамӣ шахси ҳуқуқӣ намебошад ва манфиатҳои молумулкии онро ташкилоти муассиси суди ҳакамӣ таъмин менамояд. Чунин ҳолат, инчунин ба масъалаи ситонидани хирочи ҳакамӣ, ки асоси моддии ҷаъолияти суди ҳакамиро таъмин менамояд, дахл дорад, лекин ин муаммо масъалаи ҳалшаванда мебошад. Тавре ки амалияи истехсолоти ҳакамӣ нишон медиҳад, дар қоидаҳои судҳои ҳакамии доимоамалкунанда қоидаи ҷалби тараф (созишномаи ҳакамӣ) барои ситонидани хирочи ҳакамӣ ба нафъи созмондиҳандаи суди ҳакамии доимоамалкунанда пешниҳод гаштааст [68, с. 24-25].

Дигар масъалаи мубрам масъалаи таҷдид ва аз нав ташкил гардидани суди ҳакамӣ аз рӯйи он қоидаҳое, ки қонунгузори маданӣ нисбати шахси ҳуқуқӣ пешбинӣ намудааст, мебошад. Бояд қайд намуд, ки маънои суди ҳакамӣ ин ташкилоти шахси ҳуқуқӣ набуда, як қатор

оқибатҳоро дар назар дорад. Тачдиди суди ҳакамӣ вориси ҳуқуқи аз рӯйи созишномаҳои ҳакамӣ, ки доир ба баррасии баҳс дар суди ҳакамӣ бафта шуда буданд, ба миён намеорад. Бо тачдиди мадания ҳуқуқӣ монандӣ надорад. Сабаби чунин ҳолат дар он аст, ки дар «таҷдиди маданӣ - ҳуқуқӣ» вориси уҳдадории маданӣ-ҳуқуқӣ ба миён меояд. Ҳол он ки дар мавриди тачдиди суди ҳакамӣ аз байн рафтани ва ташкил гардидани суди ҳакамии нав ба вуҷуд меояд. Тарафҳои созишномаи ҳакамо имконияти ба субъекти нав ирсол намудани баҳсро дар назар надоштанд. Айнан бо чунин роҳ таҷрибаи судию арбитражӣ низ инкишоф намудааст.

Дар ин ҷо боз як ҳолати аҷиб мушоҳида мешавад. Тибқи нишондоди моддаи 3 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» «судҳои ҳакамии доимоамалкунанда аз тарафи ташкилотҳои ғайритижоратӣ – шахсони ҳуқуқӣ таъсис дода мешаванд. Судҳои ҳакамӣ аз тарафи палатаи савдо, биржаҳо, иттиҳодияҳои ҷамъиятии соҳибкорон ва истеъмолкунандагон, дигар ташкилотҳо-шахсони ҳуқуқӣ, иттиҳодияҳои онҳо (ассотсиатсияҳо, иттифокҳо) мутобиқи қонунгузори ҚТ созмон дода, таъсис ёфта метавонанд» [23].

Баробари ин, дар ҳуқуқи маданӣ ба ғайр аз шахсони ҳуқуқӣ, инчунин субъектони дигар – шахрвандон, аз ҷумла бо фаъолияти соҳибкорӣ машғулбуда маълум мебошанд. Тибқи муқаррароти моддаи 24 ҚМ ҚТ шахрвандон метавонанд аз лаҳзаи бақайдгирии давлатӣ ба сифати соҳибкорои инфиродӣ, бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ, ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул шаванд. Нисбати фаъолияти соҳибкорои шахрвандон, ки бидуни таъсиси шахси ҳуқуқӣ ба амал бароварда мешавад, агар аз қонунҳо ё моҳияти муносибати ҳуқуқӣ тартиби дигаре барнаояд, мутобиқан, қоидаҳои ҚМ ҚТ истифода мешаванд, ки фаъолияти шахси ҳуқуқии ташкилотҳои тиҷоратӣ бударо танзим менамоянд. Бинобар меъёри конституционӣ оид ба озодии фаъолияти соҳибкорӣ ва қаролати ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти

хусусӣ (моддаи 12 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон); баробарии хама дар назди қонун ва суд (моддаи 13 17 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) хулоса карда мешавад, ки маҳдуд намудани доираи шахсони ҳуқуқӣ барои созмон додани судҳои ҳақамии доимоамалкунанда беасос мебошад. Гумон карда мешавад, ки ба сифати ташаббускори ташкил, суди ҳақамӣ шаҳрвандон – соҳибкорони инфиродӣ низ баромад карда метавонанд.

Дар ҳамин радиф мавқеи қонунгузор, ки дар моддаи 3 Қонун дар бораи судҳои ҳақамӣ ишора гардидааст як қадар асоснок мебошад, зеро шаҳрвандон – соҳибкорони инфиродӣ дар амалия бо соҳибкории хурд ва миёна машғул мебошанд, ҳол он ки судҳои ҳақамӣ, асосан барои ҳалли баҳсҳои байни соҳибкорони миёна ва калон нигаронида мешаванд. Лекин ин, ба фикри мо, асосноккунии ноустувор буда, дурнамои чиддии дарозмуддат надорад.

Агар судҳои ҳақамӣ субъекти муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқии аз рӯи моҳият баҳсхоро ҳалкунанда, ба тарафҳои истехсолоти судӣ хизмат расонанда бошанд, пас нишонаҳои онро ҳамчун субъектони муносибатҳои маданӣ - ҳуқуқӣ вобаста ба шакли ташкилию ҳуқуқӣ, мумкин аст, муайян карда шавад.

Дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ таърифи истилоҳи «шакли ташкилию ҳуқуқӣ» вучуд надорад. Аз ин рӯ, ба андешаи Э.Н. Гимазова, зеро ин истилоҳ «шакли мустаҳкамгардӣ ва истифодаи амволи субъекти хоҷагидор, ҳолати ҳуқуқии вай ва мақсадҳои фаъолияти соҳибкорӣ» фаҳмида мешаванд. «Бинобар ақидаи олим, ишора ба ду намуди шакли ташкилию ҳуқуқӣ - шакли ташкилию ҳуқуқии субъекти дорои қобилияти соҳибҳуқуқӣ дошта ва шакли дорои қобилияти соҳибҳуқуқӣ набуда (ташкилоти бе ҳуқуқи шахси ҳуқуқӣ) кардааст» [124, с. 58-59]. Ба охири рафқатҳои оддӣ фондҳои гуногун ва ғ. дохил намудааст.

«Шахсони ҳуқуқӣ, соҳибкорони инфиродӣ ва шахсони воқеӣ дар ҳолати ба вучуд омадани баҳс баҳри ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои хеш –

судҳои ҳақамии якдафъаинаро ташкил медиҳанд, ки дар ҳаёти суд метавонанд танҳо намоёндагони тарафҳо шомил бошанд» [124, с. 58-59].

Ба андешаи мо, судҳои ҳақамӣ дар баъзе мавридҳо (масалан, суди ҳақамӣ барои ҳалли баҳси мушаххас) ба сифати ташкилоти дорои қобилияти соҳибҳуқуқӣ нашошта (сохтори бе ҳуқуқи шахси ҳуқуқӣ таъсис гардида) доништа шавад ҳам, вале субъекти муносибатҳои ҳуқуқи мадания бо ҳал намудани баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқӣ алоқаманд буда, баромад мекунад.

Дуюм намуди судҳои ҳақамӣ - судҳои ҳақамии доимоамалкунанда, ба андешаи мо, дорандаи қобилияти соҳибҳуқуқӣ буда, барои ҳамин ҳамчун сохтори ғайритиҷоратӣ бояд эътироф гарданд. Дар як вақт нишонаҳои суди ҳақамӣ, ҳамчун шахси ҳуқуқӣ чун нишонаҳое, ки ба кулли шахсони ҳуқуқӣ хос мебошанд, баромад мекунад.

Муайян намудан ва мавҷудияти нишонаҳои шахси ҳуқуқӣ дар судҳои ҳақамӣ усули таъмини мустақилияти суди ҳақамӣ ба шумор меравад. Лозим ба қайд аст, ки бо эътироф накардани қонунгузор судҳои ҳақамиро ҳамчун шахсони ҳуқуқӣ худ усули таъмини мустақилияти онҳо ба ҳисоб меравад. Маҳз дар ҳамин хусусияти ташкил ва фаъолияти суди ҳақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ифода меёбад.

Дар ин ҷо нишонаҳои умумии шахсони ҳуқуқӣ, ки дар моддаи 49 КМ ҚТ оварда шудаанд, бояд баён гарданд: ягонагии ташкилӣ, мустақилияти молумулкӣ, ҷавобгарии мустақили молумулкӣ, қобилияти аз номи худ дар муомилоти маданӣ баромад кардан. Дар маҷмӯъ, нишонаҳои номбурда дар маънии васеъ қобилияти соҳибҳуқуқии суди ҳақамиро ташкил медиҳанд.

Ягонагии ташкилӣ чун нишонаи суди ҳақамии доимоамалкунанда. Моҳияти ягонагии ташкилӣ дар он зоҳир меёбад, ки бо ёрии вай фаъолияти якчанд нафарон ба фаъолияти як субъект – шахси ҳуқуқӣ мубаддал меёбад [46, с. 66].

Хусусият ва дараҷаи ташкилии шахси ҳуқуқӣ дар ҳуҷҷатҳои муассиси он, ки ё ойннома ва ё шартномаи муассисӣ мебошад, дарч мегардад. Барои судҳои ҳақамии доимоамалкунанда ҳамчун ҳуҷҷати асосии муассисӣ ойннома баромад менамояд. Пештар қайд шуда буд, ки шакли бештар мувофиқи ташкили суди ҳақамӣ ташкилоти ғайритиҷоратии мухтор мебошад ва барои ҳамин талаботи қонун дар бораи ташкилотҳои ҷамъиятӣ доир ба ҳуҷҷатҳои муассисии ташкилоти ғайритиҷоратӣ низ бояд ба назар гирифта шаванд. Лекин агар ташкилот аз тарафи ду ва ё зиёда шахсон созмон дода шавад, пас танҳо як ойннома кифоягӣ намекунад, зеро муассисон бо ташкилот ва ё байни ҳам на бо муносибатҳои молумулкӣ, на уҳдадорӣ ва ё на бо муносибатҳои аъзогӣ пайваст намебошанд. Пас аз ин, масалан, то қабули ойнномаи ташкилоти ғайритиҷоратии мухтор, муассисон байни ҳам бояд шартномаи муассисӣ банданд ва дар он ҳамаи шартҳои иштироки онҳо дар ташкили шахси ҳуқуқии мазкур бояд нишон дода шаванд. Маҳз шартномаи муассисӣ, ки аз лаҳзаи қувваи қонунӣ пайдо намудан ва то мавҷудияти ташкилот амал намуда, на танҳо муассисонро байни ҳам мепайвандад, балки муассисонро бо ташкилот бинобар муносибатҳои уҳдадоркунандаи пайваст намуда, имконият медиҳад, то дар мавриди руҳ додани ҳолатҳои гуногун ба таврӣ осон онҳоро ҳаллу фасл намояд. Ҷиҳати мусбии шартномаи байни муассис ва суди ҳақамӣ дар он аст, ки чун санади устувори ҳуқуқӣ ойннома имкон медиҳад, ки масъалаи ташкили кори суди ҳақамӣ, вобаста ба маблағгузорӣ, интиҳоби мақоми идорақунанда, ивази мақоми иҷроия ва ғайра ҳалли худро ёбад. Қонун ягон талаботи махсусро нисбати матни ойнномаи ташкилот муайян накардааст.

Баробари ин, аз матни қонун муайян намегардад, ки чӣ тавр муносибати байни муассисон, муносибат байни муассисон ва ташкилот дар чараёни созмон додан ва фаъолияти он тарҳрезӣ карда мешавад. Фарз карда мешавад, ки дар ойннома матлаб ва мақсади фаъолият,

сарчашмаи ташкилѐбї ва тартиби истифодаи моликият, ҳайат ва ваколатҳои мақоми идоракунї, самтҳои истифодаи амволи боқимонда баъди бартарафнамої бояд дарч гардад.

Қонун муайян сохтааст, ки муассисон назоратро аз болои фаъолияти ташкилоти ғайритиҷоратии мухтор бо тартиби дар ҳуҷҷатҳои муассисї пешбиниnamуда, ба амал мебароранд. Лекин тарзи баамалбарории чунин назорат муқаррар нашудааст. Аз ин хулоса намудан мумкин аст, ки дар ташкилоти ғайритиҷоратии мухтор бояд мақоми олии дастаҷамъона (коллегиалї)-и дорои ваколатҳои истисної вучуд дошта бошад. Ба ҳайати он ҳам муассисон (намояндагони онҳо) ва ҳам кормандони кирошудаи ин ташкилот, ки наметавонанд зиѐда аз се як ҳиссаи шумораи умумии аъзои ин мақомро ташкил диҳанд, дохил мешавад. Масъалаҳои ба ваколати мақоми олї вориднагардида, аз тарафи мақоми якка идоракунандаи ташкилоти мазкур ҳал карда мешавад [102, с. 85-86].

Ба сифати нишонаи суди ҳақамии доимоамалкунанда мустақилияти молу мулкї ба маъное истифода мешавад, ки амволи аз тарафи муассис ба суди ҳақами доимоамалкунанда пешниҳодгардида ҳамчун моликияти ин мақом баромад мекунад.

Ҷавобгарии мустақили молумулкї чун нишонаи суди ҳақамии доимоамалкунанда. Ба ақидаи мо, ҷавобгарии маданї-ҳуқуқї нисбати фаъолияти судҳои давлатї, аз рӯйи қоидаи умум набояд ба миѐн ояд. Қоидаи номбурда нисбати ҳам суди ҳақамии доимоамалкунанда ва ҳам судҳои як бор таъсисшаванда бояд паҳн гардад. Моҳиятан, ин бояд кафолати фаъолиятбарии муътадили институти шакли ҳақамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданї баҳо дода шавад. Вачҳи асосї бар ғоидаи мавқеи мазкур мустақилияти суди ҳақамї ва он шахси ҳуқуқие, ки дар назди вай суди номбурда созмон дода шудааст, баромад менамояд. Ҳамин тавр, вобаста ба мустақилияти мавҷуда, ҷавобгарї на дар суди ҳақамї ва на

дар шахси ҳуқуқии вайро ташкил намуда, ба вуқӯ намепайвандад [109, с. 45-46].

Барои пайдо гардидани мустақилияти судҳои ҳақамии доимоамалкунанда дар Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» истилоҳи «суди ҳақамӣ аз тарафи шахси ҳуқуқӣ», на «суди ҳақамӣ дар шакли шахси ҳуқуқӣ» истифода гардидааст. Ҳамин тавр, моддаи 3 қонуни зикршуда муайян намудааст, ки «судҳои ҳақамии доимоамалкунанда аз тарафи ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ – шахсони ҳуқуқӣ таъсис дода мешаванд. Аз ин бармеояд, ки палатаи савдо, биржаҳо, ташкилотҳои ғайритиҷоратии соҳибкорон ва истеъмолкунандагон, дигар шахсони ҳуқуқии тибқи қонунгузори ҚТ таъсис додашуда метавонанд дар назди худ судҳои ҳақамии доимоамалкунандаро таъсис диҳанд» [23].

Албатта, ба назари аввал барои ҳуқуқи маданӣ мустақилияти суди ҳақамии доимоамалкунанда ва шахси ҳуқуқие, ки вайро таъсис додааст, аҳаммияти ҳуқуқиро надорад. Боиси қайд аст, ки аз рӯи муҳтавои нишондоди қонун, суди ҳақамӣ қисми махсуси таркибии шахси ҳуқуқӣ мебошад [81, с. 12-13]. Сохтори таркибӣ дар муносибатҳои маданӣ ҷавобгарии мустақилонро доро намебошад, ҷавобгариро ба ҷои онҳо шахси ҳуқуқии суди ҳақамиро ташкилнамуда дорост, яъне сохтори таркибии шахси ҳуқуқӣ дар ҳуқуқи маданӣ дорои қобилияти соҳибҳуқуқӣ намебошад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки суди ҳақамӣ бо фаъолияти оммавӣ оид ба ҳалли ҳолатҳои баҳснок дар соҳаи амали ҳуқуқи маданӣ машғул мебошад, пас вазифаҳои онҳо на танҳо аҳаммияти ҳуқуқӣ-оммавӣ, балки аҳаммияти ҳуқуқӣ-оммавӣ доранд. Барои ҳамин, дар доираи речаи ҳуқуқии фаъолиятбарии он бояд ҷузъи ҳуқуқӣ-оммавиро ҷудо намудан лозим аст. Пас, хулоса кардан лозим аст, ки мустақилияти таҳлил гардидаистодаи суди ҳақамӣ аз шахси ҳуқуқӣ, ки бо мақсади таъмини муътадили фаъолиятбарии шакли ҳақамии ҳимояи судии ҳуқуқҳои маданӣ (манфиатҳои оммавӣ) ба амал бароварда мешавад, ҷузъи ҳуқуқи-

оммавӣ чун мақоми суди ҳакамӣ баромад намуда, ба речаи ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқии марбути таъсир мерасонад.

Истисноӣ ягона аз қоидаи бамиёномадаи ҷой надоштани ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ барои фаъолияти суди ҳакамӣ – нишондоди қ.3 моддаи 1196 Кодекси маданияи ҚТ ҳисобида мешавад. Тибқи нишондоди моддаи номбурда «зараре, ки дар натиҷаи баровардани санади ғайриқонунии судӣ расонда шудааст, дар ҳолате ҷуброн карда мешавад, ки агар гуноҳи судья тибқи ҳукми эътибори қонунӣ пайдокардаи суд муқаррар гардида бошад» [10].

Қобилияти дар муомилоти маданӣ аз номи худ баромад намудан чун нишонаи суди ҳакамии доимоамалкунанда. «Суди ҳакамӣ аз ҷониби ташкилоти ғайритиҷоратӣ созон дода мешавад ва дар ҷараёни бақайдгирӣ, дар муҳри доирашакл бо забони давлатӣ маълумот дар бораи номи пурраи суди ҳакамӣ, маълумот дар бораи суроғаи ҷойгиршавии он дарҷ мешавад» [10]. Суди ҳакамӣ ҳуқуқ дорад, муҳр, ҳуҷҷати шакли муайяншуда бо нишон додани номи суди ҳакамӣ ва дигар нишонаҳои фардиқунонандаро дошта бошад. Инчунин, дар баробари нишонаҳои қайдгардида, шахси ҳуқуқие, ки дар наздаш суди ҳакамӣ ташкил гардидааст ҳамчун субъекти муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, бояд мақсадҳои муайянро дошта бошад. Нишонаи навбатии шахси ҳуқуқӣ ин ҷудо карда шудан бо амволи муайян ва ворид намудани он ба муомилоти маданӣ буда, боз ду нишонаҳои дигари муҳимми таъсисёбии шахси ҳуқуқиро ишора кардан ба маврид аст:

- барасмиятдарорӣ ва баамалбарории ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои дастҷамона ҳам дар соҳаҳои молумулкӣ ва ҳам ғайримолумулкӣ, хусусан, ҳангоми ба даст даровардани даромади шахсони ҳуқуқии тиҷоратӣ;

- паст кардани сатҳи таваккалии тиҷоратӣ, ки инкишофи ҳудро дар ҷамъиятҳои саҳомӣ пайдо намуда, тибқи он саҳомон масъулиятро дар

назди якдигар надоранд. Ин чо тавакалӣ вобаста ба арзиши сахми чамъият маҳдуд мегардад.

Дар баробари ин, қайд кардан лозим аст, ки мақсади ҳама гуна шахсони ҳуқуқӣ бояд қонунӣ буда, дар як вақт ба талаботи нисбати субъектони ҳуқуқӣ маданӣ пешниҳодшаванда ҷавобгӯ бошад.

Мақсади таъсис додани суди ҳакамӣ дар Қонуни ҚТ «Дар бораи суди ҳакамӣ» дар санадҳои таъсисии суди ҳакамӣ муайян карда мешавад. Баробари таъсис додани суди ҳакамии доимоамалкунанда бояд шартҳои иловагӣ ба назар гирифта шавад. Ҳангоми таъсис дода шудани суди ҳакамӣ зарур аст, суди салоҳияташ умумии маҳалли ҷойгиршавии он оид ба таъсис дода шудан хабардор карда шавад. Лекин дар ҳамин маврид антқ нест, ин кор чӣ тавр анҷон дода мешавад ва хабардоркунӣ чӣ тавр ба мақоми суди ҳакамӣ метавонад таъсир расонад? Таъкид кардан ҷоиз аст, ки оё мавҷуд набудани чунин хабардорнамоӣ ба ғайриқонунӣ эътироф кардани суди ҳакамӣ меоварад? Фарз карда мешавад, ки тибқи маънии қонунгузории амалкунанда, қонунӣ будани суди ҳакамӣ аз факти хабардорсозии суди босалоҳияти давлатӣ алоқаманд намебошад. Нодида гирифтани шартҳои қонун бобати хабардоркунии суди салоҳиятноки маҳаллӣ метавонад ба оқибатҳои номатлуб оварда расонад. Масалан, дар вақти баррасии ариза оид ба таври маҷбурӣ ба иҷро расонидани ҳалномаи суди ҳакамӣ, суди салоҳиятноки давлатӣ салоҳияти онро бояд санҷида барояд. Дар ҳолати ғайр, иҷроии чунин кор бе санҷидани ҳуҷҷати таъсисёбии суди ҳакамӣ ғайриимкон аст. Пас ҷой надоштани маълумот оид ба таъсисёфтани суди ҳакамӣ ҳамчун асос барои ба таври маҷбурӣ ба иҷро расонидани ҳалнома баромад мекунад. Бохабарнамоии суди босалоҳияти давлатӣ оид ба таъсис дода шудани суди ҳакамӣ, оқибати ҳуқуқӣ, аз қабилӣ эътироф, ба иҷрорасонии ҳалномаи қабулкардаи суди ҳакамиро ба миён меорад.

Пас, хулоса кардан мумкин аст, ки суди ҳакамӣ мумкин аст дар намуди ташкилоти ғайритиҷоратӣ вучуд дошта бошад. Дар ин маврид

вай дорой ҳамаи нишонаҳои шахси ҳуқуқӣ мегардад. Изофа аз ин, ба андешаи мо, дар намуди шахси ҳуқуқӣ вуҷуд доштани суди ҳакамӣ бештар кафолати мустақилияти судро нисбат ба он ки суди ҳакамӣ аз тарафи ягон ташкилоти барои ин мақсад махсус таъсиснаёфта, таъсис дода шуда, тасдиқ ёфтааст, ба миён меоварад.

Дар анҷоми баррасии фасли мазкури рисола чунин хулосаҳоро қайд кардан мумкин аст:

1) Гарчанде чиҳати муайян намудан ва баррасии мақоми ҳуқуқии суди ҳакамӣ қонунгузории маданӣ мақоми марказиро ишғол намояд ҳам, суди ҳакамӣ наметавонад ҳамчун субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ-маданӣ баромад кунад, зеро вай баҳри ҳаллу фасли вазифаҳои назарраси дигари иҷтимоӣ фаъолият менамояд.

2) Судҳои ҳакамӣ шакли алтернативии ҳалли баҳсу низои иқтисодӣ ва маданӣ буда, дар асоси хоҳиш ва пешниҳоди тарафҳои баҳс таъсис ёфта (интиҳоб шуда) баҳсу низоъҳоро одилона ва тибқи қонун ҳаллу фасл менамоянд. Судҳои ҳакамӣ ду намуд доранд: 1) судҳои ҳакамии доимоамалкунанда; 2) судҳои ҳакамии як бор амалкунанда.

3) Афзалияти асосии баррасии суди ҳакамии бо чунин ҳолатҳо арзёбӣ карда мешавад: 1) сарфаи вақти тарафҳои баҳскунанда, зеро ҳаҷми хирочи ҳакамӣ ва хароҷотҳо одатан аз ҳаҷми боҷи барои суди давлати пардохташаванда камтар аст; 2) имконоти интиҳоби судяҳо аз ҷониби тарафҳои баҳс аз рӯйи ҳисси ботинии худ; 3) босуръат будани баррасии баҳс; 4) расмиёти соддакардашудаи баррасии судии ҳакамӣ, зеро суди ҳакамӣ дар рафти маҷлисҳо бо меъёрҳои муурофияи маданӣ ва ё муурофияи иқтисодӣ вобаста намебошад; 5) озод будан аз тобеияти судии худудӣ, ки хоси судҳои босалоҳияти давлатӣ мебошад, аз ҷумла доштани имконоти баррасии баҳс бевосита дар маҳаллии ҷойгиршавии тарафҳои баҳс (чӣ вобаста ба маҳалли воқеъшавии ҷавобгар, чӣ вобаста ба маҳалли воқеъшавии даъвогар); 6) зудҳаракатии баррасии ҳакамӣ, ки вобаста ба он судҳои ҳакамӣ метавонанд маҷлисиҳои судиро дар маҳалли

воқеъшавии амволи баҳснок, дар ҷой пурсиш, санҷиши нишондод ва дигар амалҳои муурофиавиро гузаронанд; 7) махфӣ будани баррасии судии ҳакамӣ; 8) имконияти ба таври суди ҳакамии якбора аз ҷониби тарафҳои баррасии судии ҳакамӣ; 9) имконияти аз тарафи суди ҳакамии доимоамалкунанда мустақилона муқаррар намудани қоидаҳои танзимкунандаи фаъолияти он, расмиёти баррасии судии ҳакамӣ; 10) муайян намудани муаммои калидии таҷрибаи ҳуқуқтатбиқнамоӣ; 11) имконияти дар асоси худмаблағгузорӣ фаъолият намудан; 12) сарфаи воситаҳои тарафҳои баҳскунанда, зеро онҳо вазифадор нестанд барои намояндагони касбӣ маблағ харҷ намоянд. Ҳамаи маълумоти лозимаро дар рафти кори суди ҳакамӣ пайдо карда метавонанд; 13) ба сифати эксперт ва судяҳо на танҳо ҳуқуқшиносон, балки инчунин мутахассисони дигар соҳаҳои бо мавзӯи баҳс алоқамандбуда ҷалб шуда метавонанд; 14) кӯмаки воқеии суди ҳакамӣ барои расидан ба созиши ошӣ, ки барои қонеъ кунонидани манфиати мутақобилаҳои тарафҳо равона шудааст; 15) ба таври маҷбурӣ иҷро намудани қарори суди ҳакамӣ, бо тартиби истеҳсолоти иҷро ҳангоми аз тарафи қарздор рад гардидани иҷрои ихтиёрии варақаи иҷро; 16) фоизи баланди иҷрои ҳалномаи суди ҳакамӣ.

Ба андешаи мо, судҳои ҳакамӣ дар мавриди, воқеан таъмин намудани пайдо намудани мавқеи худ дар ҷомеа, расонидани кумак ба амалишавии адолати судӣ ва бо ин восита ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии иштирокдорони муносибатҳои мухталифи ҷамъиятӣ, метавонад рисолати аслии ҳешро иҷро намоянд. Маҳз фаъолияти судҳои ҳакамӣ метавонад нишондиҳандаи сатҳи инкишофи ҷомеаи шахрвандиро дар пайдор будани давлати, воқеан, ҳуқуқбунёди Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷассум намояд.

2.2. Шаклҳои маданӣ-ҳуқуқии намудҳои ташкили суди ҳакамӣ

Ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ дар низоми воситаҳои муосири истифодашавандаи маданӣ-ҳуқуқӣ ва муурофиавӣ-

хуқуқӣ таҷассум меёбад. Аз эҳтимол дур нест, ки бо истифода аз воситаҳои маданӣ-хуқуқӣ гурӯҳи масъалаҳои бо таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ алоқамандбуда, ҳал гардад:

1) масъала вобаста ба ташкил гардидан, пеш аз ҳама, ташкили суди ҳақамӣ ва доираи салоҳияти он;

2) мақсадҳои таъминсозии дигаре, ки ба фаъолияти ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои маданӣ субъективӣ алоқаманд мебошад (речаи мухторияти ирода, чундо намудани моликият ва ҷавобгарии мустақили молумулкӣ, ки барои муносибатҳои аз тарафи ҳуқуқи маданӣ танзимшаванда зарур мебошад, таъмин мегардад).

Новобаста аз он ки соли 2008 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» қабул гардид ва дар КММ ҚТ [8] ва КМИ ҚТ [9] бобҳои алоҳида доир ба муносибати мутақобилаи судҳои ҳақамӣ, судҳои салоҳияташон умумӣ ва судҳои иқтисодӣ ба вучуд омаданд, баъзе муаммоҳо то ҳол ҳалли худро наёфтаанд. Яке аз чунин муаммоҳо ин масъалаи салоҳияти судҳои ҳақамӣ оид ба ҳалли намудҳои гуногуни баҳсҳои маданӣ-хуқуқӣ ба ҳисоб меравад.

Салоҳияти судҳои ҳақамӣ. Масъалаи вобаста ба салоҳияти судҳои ҳақамӣ алоқамандбуда, дар илми ҳуқуқи муурофиявии ватанӣ то охир ҳалли худро наёфтааст. Чунин ҳолат бо як қатор сабабҳо маънидод карда мешавад: бо ташаккули низоми судҳои ҳақамӣ дар ҚТ, ноустувории қонунгузори муурофиявӣ ва тағйироти охири назарраси он, бо мураккабӣ ва номуайянии таҷриба.

Вобаста ба ҳолатҳои номбурда зарурати таҳлили назариявии масъалаи нақши суди ҳақамӣ дар муносибатҳои муурофиявии маданӣ ва муурофиявии иқтисодӣ, аз ҷониби судҳои ҳақамӣ ба иҷро расонидани вазифаҳои таъмини самаранокии ҳуқуқтатбиқнамоӣ ба миён меояд.

Ба таърифи истилоҳи салоҳият рӯй оварда, қайд кардан бамаврид аст, ки Ю.М. Лебедев онро чунин шарҳ додааст: «Салоҳият – маҷмуи ваколатҳои мақоми юрисдиксионие буда, барои амалӣ намудани вазифаҳои хоса, функцияҳои дахлдори дар қонунгузор пешбинишуда

мавқеи онро дар низоми ҳуқуқӣ муайян менамояд» [129, с. 158]. Бо чунин шарҳи истилоҳи «салоҳият» баҳс кардан мумкин аст.

Муҳаққиқ Ю.К. Осипов ишора намудааст, ки нисбати мафҳуми «тобеияти идоравӣ» ва «тобеияти судӣ» категорияи салоҳият фарқ мекунад. Муҳаққиқи номбурда тақсимбандии зеринро тақлиф намудааст: 1) салоҳияти хусусияти функционалидошта (ба маънои тобеияти идоравӣ); 2) салоҳияти хусусияти мушаххасдошта (ба маънои тобеияти судӣ); 3) салоҳияти хусусияти ҳудудидошта (ба маънои тобеияти ҳудудӣ) [64, с. 13-15].

Консепсияи салоҳият ишорагардидаро қонунгузори мурофиавии арбитражии ФР пешбинӣ намуда, бобҳои «тобеияти иродавӣ» ва «тобеияти судӣ»-ро муайян кардааст.

Амсоли гуфтаи боло, дар КМИ ҚТ боби 4 ҷой дода шуда бошад ҳам, дар он моддаи алоҳида дар бораи мафҳуми «салоҳияти суди иқтисодӣ» пешбинӣ нашудааст. Боби 4 КМИ ҚТ маҷмуи меъёрҳоеро дар бар гирифтааст, ки қоидаҳои муайянкунии тобеияти идоравӣ ва тобеияти судии парвандаҳои иқтисодӣ пешбинӣ намудаанд. Вобаста ба ин, доираи парвандаҳои ба суди иқтисодӣ тобеиятдошта мавҷуд бошад ҳам, муқаррар намудани тобеияти универсалии он алоқаманд кардан ба суди иқтисодии мушаххас ва ё парвандаи алоҳида дар суди иқтисодӣ баррасишаванда ғайриимкон аст. Бинобар нишондоди КМИ ҚТ (боби 4) доир ба салоҳияти суди иқтисодӣ ҳамчун доираи парвандаҳои ба суди иқтисодӣ тобеиятдошта ва дар суди иқтисодии мушаххас тибқи қоидаҳои тобеияти судӣ баррасигарданда суҳан ронда хулоса кардан мумкин аст, ки танҳо салоҳияти суди иқтисодии мушаххас муайян шуда метавонад, зеро ҷузъи таркибии мафҳуми салоҳияти суди ҳақамӣ доираи парвандаҳои ба суди иқтисодӣ тобеият дошта баромад менамояд.

Истифодаи истилоҳи «тобеият» нисбати истехсолоти суди ҳақамӣ мушкил аст, чун ки судҳои ҳақамӣ дорои низоми хосаи худ буда, нисбат ба судҳои салоҳияташон умумӣ ва ё судҳои иқтисодӣ асоси ташкилӣ

дигарро сохиб аст. Пас, ба фикри мо, истифодаи категорияи «тобеияти судӣ» мумкин аст, нисбати суди ҳакамӣ истифода шавад.

Ба андешаи мо, салоҳияти судҳои ҳакамӣ бо соҳаи маданӣ-ҳуқуқии фаъолиятбарии ин судҳо ва воситаҳои маданияи ҳуқуқии истифодашаванда алоқаманд мебошад. Дар таълимоти истеҳсолоти суди ҳакамӣ оид ба салоҳияти судҳои ҳакамӣ ва судҳои давлатӣ фикру ақидаҳо гуногун вучуд доранд. Масалан, ақидае вучуд дорад, ки судҳои ҳакамӣ бо фаъолияти ба хизматрасонии муздноки ҳуқуқӣ монанд ва аз тарафи судҳои салоҳияти умумӣ ва судҳои иқтисодӣ назоратшаванда машғул мебошанд. Баробари ин, оддитарин эътироз оид ба баррасии парванда дар суди ҳакамӣ монеа барои дар суди ҳакамӣ дида баромада шудани парванда мегардад. Чунин мавқеъ як муддат дар таҷрибаи судӣ дастгирӣ шудааст, зеро раъдияи як тарафай созишномаи ҳакамӣ роҳ дода мешуд. Лекин ба андешаи муҳаққиқ Э.Н. Гимазова Президиуми Суди Олии Арбитражии ФР норозигии худро бо ақидаи дар боло баёншуда изҳор кардааст, ишора сохтааст, ки агар як тараф, новобаста ба амали созишномаи ҳакамӣ бо дар суди ҳакамӣ баррасӣ гардидани баҳс эътироз намояд, суди ҳакамӣ салоҳияти худро ҷиҳати баррасии баҳс гум мекунад [124, с. 72].

Дигар нуқтаи назар ин аст, ки суди ҳакамӣ мисли судҳои салоҳияти умумӣ ва судҳои иқтисодӣ, адолати судиро ба амал мебарорад. Масалан, А.И. Зайтсев қайд менамояд, ки расмияти баррасии парванда дар суди ҳакамӣ наметавонад ба сифати адолати судии алтернативӣ эътироф карда шавад [126, с. 10]. Бо ақидаи олим, фаъолияти суди ҳакамӣ бо баамалбарории адолати судии алтернативӣ алоқамандбуда дониста намешавад. Ё ишора мекунад, ки суди ҳакамӣ адолати судиро амалӣ накарда, истеҳсолоти суди ҳакамӣ танҳо чун тартиби алтернативӣ нисбат ба адолати судии аз тарафи суди салоҳиятан умумӣ баромад карда метавонад. Шакли ҳакамии ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шаҳрванд вобаста ба баррасӣ ва ҳалли баҳси маданӣ-ҳуқуқӣ шакли алтернативии ҳимояи судии давлатӣ дониста мешавад.

Бевосита судҳои ҳакамӣ бошанд, мақоми юрисдиксионии ғайридавлатӣ (хусусӣ) буда, дорои ҳуқуқи ҳалли баҳси маданӣ-ҳуқуқӣ ба шумор мераванд. Моҳияти баррасии ҳакамии баҳсҳои аз муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ бароянда дар он зоҳир меёбад, ки тарафҳои муносибат бо созиши ҳамдигар баррасӣ ва ҳалли баҳси бавучудомада ва ё дар оянда эҳтимолан бавучудояндаро ба тарафи сеюми интиҳобгардида (ва ё ба сифати судя таъингардида) супорида, уҳдадор мегарданд ба ҳалномаи вобаста ба моҳияти қор қабулшуда иттиҳоди намоёнд. Бо ҳамин, онҳо аз адолати судии давлатӣ даст кашада, баҳсро аз доираи юрисдиксияи судҳои давлатӣ мебароранд.

Дар ҳамин ҳолат бо А.И. Зайтсев доир ба масъалаи моҳияти истехсолоти судии ҳакамӣ мувоҳида намудан мумкин аст. Муваққит қайд намудааст, ки баррасии парванда дар суди ҳакамӣ ҳамчун баррасӣ ва ҳалли парванда дар доираи истехсолоти суди азёбӣ гардида, дар навбати худ, чун зерсоҳаи ҳуқуқи мувофиқаи маданӣ доништа мешавад [126, с. 53-55]. Дар илми мувофиқаи маданӣ эътироф мешавад, ки ба шаклҳои ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шахрвандон дар баробарии шакли судии ҳакамӣ, инчунин истехсолоти нотариалӣ, мувоҳимаи парванда дар комиссия оид ба баҳсҳои меҳнатӣ, истехсолоти иҷро ва ғайра мансуб доништа мешавад. Ин гуна ҳуҷҷаҳо вобаста ба ҳайати субъектии муносибатҳои бавучудомада алоқаманд мебошад. Иштирок надоштани суд ҳамчун мақоми ба амалбарорандаи адолати суди, риоя нагардидани шакли махсуси мувофиқаи баррасии судии низои ҳуқуқӣ истифодаи истилоҳҳои мувофиқаи «истехсолоти судии нотариалӣ», «истехсолоти судии иҷро», «мувоҳимаи судии парванда дар комиссия баҳсҳои меҳнатӣ»-ро мушкил ва ҳатто ғайриимкон мегардонад. Чунин асосҳо, инчунин нисбати истифодагардии истилоҳи «истехсолоти судии ҳакамӣ» низ овардан мумкин аст.

Доир ба он ки истехсолоти суди ҳакамӣ ба сифати зерсоҳаи ҳуқуқи мувофиқаи маданӣ баромад мекунад, чунин баён намудан мумкин аст. Пас, мувофиқаи маданӣ ва истехсолоти суди ҳакамӣ дар алоқамандии том

ва қисм қарор доранд, аз ин рӯ, қисм (истеҳсолоти суди ҳакамӣ) ба том муҳолифат накарданаш лозим аст. Масалан, ба истеҳсолоти суди ҳакамӣ инҳо хос мебошад: боварӣ, имконияти аз ҷониби тарафҳо интиҳоб кардани судя; махфият. Аз ин рӯ, хулоса карда мешавад, ки шакли универсалии муруфиаи маданӣ дар истеҳсолоти суди ҳакамӣ истифода шуда наметавонад.

Салоҳияти суди ҳакамиро созиши тарафҳои баҳси ҳуқуқӣ муайян менамояд (моддаи 6 Қонун ҶТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ»). Ҳангоми ҷой доштани созишномаи ҳакамӣ, суди ҳакамӣ салоҳият пайдо мекунад, то баҳсҳои байни тарафҳои пайдошударо дар доираи ин салоҳият ба баррасии худ қабул намуда, ҳал намояд. Моддаи 6 Қонун «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» ба масъалаи оё тарафҳои созишнома бо тартиби яктарафа аз он даст кашида метавонанд ва бо ҳамин салоҳияти суди ҳакамиро маҳрум менамоянд, ҷавоб намедихад. Таҷрибаи ҳакамӣ чунин масъаларо ба вобастагии мавқеи субъектии тараф воғузур наменамояд. Илова бар ин, дар моддаи 9 Қонуни ҶТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» ташкил намудани ҳайати суди ҳакамии доимоамалкунанда тибқи қоидаҳои он ба амал бароварда мешавад. Чунин рафтор имконият медиҳад, то тарафи бевичдон аз баррасии суди ҳакамӣ дур гардида, созишномаи басташударо ҷиҳати бо воситаи ҳалалдор шудан, дар ташкили ҳайати суди ҳакамӣ иҷро нанамояд.

Доир ба васеъ намудани салоҳияти суди ҳакамӣ чунин андешаҳоро М.Ю. Лебедев баён намудааст. Бо баъзе аз пешниҳодҳои муҳаққиқ доир ба тақмили қонунгузорӣ, ки ба ҳимоя равона шудааст, розӣ шудан мушкил аст.

Масалан, М.Ю. Лебедев пешниҳод менамояд, ки қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ бо меъёр оид ба ҳатмӣ гардонидани дар созишномаи ҳакамӣ нишон додани макони фаъолияти суди ҳакамии доимоамалкунанда пурра гардонида шавад. Аз як тараф, пешниҳодро мантиқан дуруст ҳисобидан мумкин, зеро мушаххассозии ахбор танҳо иҷрои пурраи чунин созишномаи ҳакамиро таъмин хоҳад намуд. Аз

тарафи дигар, дар амалия мумкин чунин ҳолат сар занад, ки тараф баъди бастанӣ созишнома оид ба пешниҳоди низои ҳуқуқӣ, ба муҳокимаи суди ҳакамӣ бо нишон додани ном ва макони ҷойгиршавии он, ба мақоми мазкур баъди гузаштани вақти муайян мурочиат намоянд ва дар ин фурсат номгузорӣ ва макони ҷойгиршавии он тағйир ёбад. Дар ин хусус, саволҳо ба вучуд меоянд: тарафҳо дар ин маврид бояд чи кор кунанд ва оё дар ин лаҳза созишномаи ҳакамӣ қувваи ҳешро гум намекунад? [129, с. 124]

Ба андешаи Ю.М. Лебедев бояд Кодекси оилавии ФР бо меъёр оид ба муҳокимаи судии ҳакамӣ пешниҳод кардани баҳсҳо бо бастан, тағйир додан ва қатъ кардани аҳдномаи никоҳ пурра карда шавад. Чунин пешниҳод то андозае ҷолиби диққат буда, то ин дам мавриди муҳокимаи илмӣ нагардида буд. Лекин хусусияти аҳдномаи никоҳ чун созишномаи муқарраркунандаи ҳуқуқ ва уҳдадорӣ молумулкии шахсон на он қадар бо муносибатҳои ҳуқуқи оилавӣ, балки бештар бо муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ алоқаманд мебошад. Аҳдномаи никоҳ – аҳди маданӣ- ҳуқуқӣ мебошад. Аз ин рӯ, монегӣ барои баррасии чунин категорияҳои парванда дар суди ҳакамӣ, вучуд надорад. Аксар чунин ҳолат бо он алоқаманд аст, ки таҷрибаи бастанӣ аҳдномаи никоҳӣ низ рушд накардааст. Ҳамин тавр, масъалаҳои назариявии муайян намудани салоҳияти судҳои ҳакамӣ ва ҳам масъалаҳои амали сохтани он тибқи конунгузориҳои муосир оид ба истехсолоти судии ҳакамӣ вучуд дорад [129, с.130].

Хусусияти истисноии маданӣ-ҳуқуқии аз ҷониби судҳои ҳакамӣ баррасишаванда собит месозанд, ки судҳои ҳакамӣ дар маънии институтсионалӣ воситаи ҳимояи ҳуқуқҳои хусусӣ-маданӣ ба шумор мераванд. Аз ин лиҳоз, дигар воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии ташкили судҳои ҳакамӣ, тавсифи онҳо, намуд ва хусусияти онҳо таҳлил мешаванд.

Дар ин бора олими рус Б.И. Пугинский чунин қайд намудааст: «Воситаҳои ҳуқуқӣ чун алоқамандии амалҳои аз тарафи субъектон содиршаванда, дар доираи ҳадди иҷозатшуда ва барои ноил шудан ба

мақсадҳои ин субъектон равонашуда буда, ба нишондиҳандаи қонун ва манфиати ҷомеа муҳолиф намебошад, фаҳмида мешаванд. Дар маънии маҳдуд воситаҳои ҳуқуқӣ усулҳои юридикӣ ҳалли вазифаҳои дахлдори субъектон ба мақсадҳо, манфиатҳо баромад менамояд» [67, с. 87-88]. Воситаҳои ҳуқуқӣ на ҳамчун маҷмуи меъёрҳо, балки ҳамчун олат барои ҳалли масъалаҳои дар ҷараёни фаъолияти бавучудоянда баҳо дода мешаванд. Дар мавриди мо, доир ба масъалаи ташкили судҳои ҳакамӣ, инчунин воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ҳалли масъалаҳои дар назди судҳои ҳакамӣ дар марҳилаи аввали таъсиси он қароргирифта меистад.

Вобаста ба ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ ду намуди воситаҳои маданӣ-ҳуқуқиро ҷудо кардан мумкин аст:

- 1) тартиби расмӣ маданӣ-ҳуқуқӣ таъсис додани суди ҳакамӣ;
- 2) ба имзо расонидани шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ ва созишномаи ҳакамӣ.

Вобаста ба намуди суди ҳакамӣ таъсисдодашуда воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ истифодашаванда ҷудо карда мешаванд. Махсусан, воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ нисбати судҳои ҳакамӣ доимоамалкунанда ва ё судҳои ҳакамӣ як бор амалкунанда тафриқанок истифода шудаанд.

Воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ташкили судҳои ҳакамӣ як бор амалкунанда. Бо дарназардошти масъалаи салоҳияти судҳои ҳакамӣ зарур аст, хусусияти ташкил ва фаъолияти намудҳои алоҳидаи судҳои ҳакамӣ ва, пеш аз ҳама, судҳои ҳакамӣ як бор амалкунанда бояд мавриди таҳлил қарор гиранд.

Дар ҚТ масъалаи унификатсияи фаъолияти судҳои барои ҳалли як баҳс таъсисшаванда, мубрам намебошад. Талаботи умумии фаъолияти чунин судҳо дар қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ муайян гардидааст. Дар доираи меъёрҳои муайянгардида тарафҳои созишкунанда ҳуқуқ доранд, қоидаҳои ҳалли баҳсро аз ҷониби судҳои ҳакамӣ *ad hoc* мустақилона муайян намоянд. Лекин ҳадди нишондоди тарафҳои манфиатдор дар судҳои ҳакамӣ доимоамалкунанда, аз як тараф, судҳои як бор амалкунанда (судҳои ҳакамӣ *ad hoc*) як хел намебошад. Судҳои ҳакамӣ

доимоамалкунанда дар асоси низомнома, муқаррарот ва дигар санадҳои аз тарафи муассисон-ташкілкунандагони суди ҳакамӣ муайянгардида фаъолият мебаранд. Судҳои барои ҳалли як баҳси муайян таъсисдодашуда аз суди ҳакамии доимоамалкунанда маҳз бо он фарқ мекунад, ки ягон қоидаи баррасии суди ҳакамии мушаххасро доро намебошанд. Барои бартараф намудани чунин нуқсон ва камбудӣ, тарафҳои баҳскунанда ё мустақилона чунин расмиятҳоро эҷод кунанда ба низомномаи судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ҳамроҳ мегарданд [110, с. 70].

Ба ғайр аз ин, дар байни фарқияти судҳои як бор амалкунанда аз судҳои ҳакамии доимоамалкунанда бояд мавҷуд набудани қоидаи барасмиятдарории ҳайати суди ҳакамии барои ҳалли баҳси мушаххас таъсис додашударо баён кард. Маҳз барои ҳамин дар моддаи 9 «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» меъёри вучуд доштани чунин қоидаҳои баррасии баҳс дар суди ҳакамӣ нишон дода шудааст.

Судҳои як бор амалкунанда нисбат ба судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ҳадди муайянгардидаи ҳаққи хизмати судяҳои ҳакамиро пешбинӣ накардааст. Ҳадди подоши хизмати судяҳои ҳакамӣ дар созишномаҳои тарафҳо пешбинӣ карда мешавад.

Нисбат ба судҳои доимоамалкунанда суди ҳакамии барои ҳалли масъалаи мушаххас маҳалли воқеъгардие, ки мақомҳои маъмурии он чойгир шудааст, надорад. Аз рӯи таҷрибаи ташаккулёфтаи арбитражи байналмилалии тичоратӣ идоракунии судҳои ҳакамӣ чун дастгирии назарраси фаъолияти мақоми мазкур баромад мекунад. Дастгирии ҳайати суди ҳакамӣ аз ҷониби суди ҳакамии доимоамалкунанда, чун қоида, дар оғози истехсолоти судии ҳакамӣ, ҳангоми таъин кардани ҳакам (судяҳои ҳакамӣ), инчунин дар чараёни гузаронидани истехсолот ва ба хотимарасонии он, расонида мешавад.

Баробари ин, суди ҳакамӣ маҳз барои каммасрафии вақт, баррасии босуръати баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқии ба суд пешниҳодшуда пазируфта мешавад. Дар ин маънӣ судҳои барои баҳсҳои мушаххас таъсисдодашуда

бо суръатнокӣ, чандирӣ ва бештар аз таъмини омилҳои бюракатӣ дур фарқ карда мешавад [102, с. 75-77].

Қонунгузор ҳангоми муайян кардани меъёрҳои фаъолияти судҳои ҳақамии доимоамалкунда ва судҳои ҳақамии як бор амалкунанда танзимкунанда эҳтимол ҳолатеро ба инобат гирифтааст, ки судҳои ҳақамии барои ҳалли баҳси мушаххас таъсисдодашуда дар мавриди мавҷуд будани боварӣ ва эътимоди мутақобилаи тарафҳои баҳси ҳуқуқӣ ба миён меояд. Ҳамин тавр, дар мавриди дар ташкили ҳайати суди ҳақамии доимоамалкунанда ягон ҳел монегӣ ба вуҷуд омадан, мақоми ваколатдор, масалан, роҳбари Палатаи савдо ва саноат метавонад барои таъин намудани ҳақамони суди ҳақамӣ даҳолат карда, вобаста ба ин ва чиҳати дуруст ба роҳ мондани фаъолияти суди ҳақамӣ қарори дахлдорро қабул намояд [139].

Дар ин ҷо вобаста ба судҳои ҳақамии як бор амалкунанда бояд қайд намуд, ки дар ҳолати ғайриимкон будани созиш ва ба мувофиқа наомадани иродаи тарафҳои баҳс нисбати масъалаи шахсияти судяҳои суди ҳақамии як бор амалкунанда, тамоми оқибатҳои аз баррасӣ нагардидани баҳси ба вуқӯоянда, пурра бар зиммаи тарафҳо вогузор карда мешавад. Дар чунин ҳолат бояд чараёни оғоз гардидани баррасии ҳақамӣ қатъ гардида, ҷониби манфиатдор ба суди салоҳиятноки маҳаллӣ муросиат намояд [127, с. 116].

Дар моддаи 3 «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» пешбинӣ шудааст, ки тарафҳои баҳси ҳуқуқӣ бо созиши худ метавонанд тартиби таъсис ва фаъолияти суди ҳақамии як бор амалкунандаро пешбинӣ намоянд ва чунин тартиб набояд бар хилофи моддаҳои 7, 8, 10, 12 ва 13 «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» бошад. Бар замми ин, дар мавриди мавҷуд набудани созиши тарафҳо дар бораи тартиби таъсис ва фаъолияти суди ҳақамии як бор амалкунанда, дар ин маврид муқаррароти моддаҳои 7 – 13 «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» ба роҳбарӣ гирифта мешаванд.

Ҳамин тариқ, чун воситаи асосии маданӣ-ҳуқуқии ташкили суди ҳақамии як бор амалкунанда созишномаи тарафҳо баромад мекунад, ки

хамчун факти ҳуқуқӣ – аҳд, созишнома дар хусуси ба вучуд омадани муносибатҳои ҳақамии якдафъаина маҳсуб меёбад.

Ба фикри мо, бо дарназардошти таносуби хусусӣ ва оммавии истеҳсолоти ҳақамӣ, созишномаи зайл институти ҳуқуқи хусусӣ-маданӣ ва аз рӯи хусусият – расмиёти ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад.

Дар илми ҳуқуқи маданӣ таҳқиқоти маҳсуси ба расмиёти ҳуқуқӣ бахшидашуда мавҷуд мебошад. Масалан, дар бораи табиати ҳуқуқи шартнома дар ҳуқуқи маданӣ муҳаққиқ Г.Н. Давидов қайд менамояд, ки шартномаро дар давраи хотимаёбии танзими ҳуқуқӣ – давраи амалӣ намудани ҳуқуқ ва уҳдадорихои субъективӣ, ҳамчун расмиёти ҳуқуқӣ дида баромадан лозим аст, зеро шартнома дар ин ҷо табиати даврагиро доро мебошад: бастанӣ шартнома, ба иҷро расонидани он, тағйир додан ва бекор кардани шартнома ва ғ. [125, с. 45].

Маълум аст, ки расмиёти ишорашуда ба давраҳои айнан такроршавандаи шартнома мувофиқат менамояд. Расмиёти мазкур бо меъёрҳои дахлдори ҳуқуқи уҳдадоркунанда, ки тартиби ба вуқӯ омадани амалҳои ҳуқуқи бо шартнома алоқамандбударо муайян менамояд.

Нисбат ба шартнома мумкин аст расмиёти ҳуқуқӣ мушаххас карда шавад:

- расмиёти ҳуқуқие, ки дар давраи оғози муносибатҳои ҳуқуқӣ истифода мешавад;
- расмиёти ҳуқуқие, ки дар давраи амалигардии фаъоли мундариҷаи муносибати ҳуқуқӣ пешбинӣ мегардад;
- расмиёти ҳуқуқие, ки дар давраи қатъ гардидани муносибатҳои ҳуқуқӣ истифода мегардад.

Чунин раванд нисбати созишномаи тарафҳо дар истеҳсолоти суди ҳақамӣ низ истифода бурда мешавад. Илова бар ин, қайд карда мешавад, ки дар истеҳсолоти суди ҳақамӣ расмиёти ҳуқуқи шартномавии маданӣ истифода шуда метавонанд:

- 1) бастанӣ шартнома;

- 2) ба иҷро расонидани шартнома;
- 3) тағйир додани шартнома;
- 4) бекор намудани шартнома.

Дар мавриди дар созишномаи тарафҳо тартиби таъсис додани суди ҳакамӣ ҷиҳати баррасӣ ва ҳалли баҳси алоҳида пешбинӣ нашуда бошад, пас нишондоди моддаҳои 8-14 Қонун «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» ба роҳбарӣ гирифта мешавад.

Ҳамин тавр, моддаи 3 «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» дорои меъёрҳои мундариҷаи бланкетӣ буда, аз ба тартиби таъсиси судҳои ҳакамии як бор амалкунанда иборат аст ва он набояд ба нишондоди қонуни номбурда муҳолифат намояд, махсусан:

- 1) бандҳои 1,2,3,4 ва 5 моддаи 7 «Талаботе, ки ба ҳаками суди ҳакамӣ пешниҳод карда мешаванд»;
- 2) бандҳои 1 ва 2 моддаи 8 «Шумораи ҳакамон»;
- 3) моддаи 13 «Иваз шудани ҳакам».

Дар моддаи 7 «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» талаботи нисбати ҳаками судҳои ҳакамӣ пешниҳодшаванда муайян шудааст:

- ба сифати ҳаками суди ҳакамӣ шахси воқеие интихоб (таъин) карда мешавад, ки барои бемайлон, ҳолисона баррасӣ ва ҳал кардани баҳс омода буда, ба оқибати баррасӣ ва ҳал гардидани парванда бевосита ё бавосита манфиатдор набуда, ба тарафҳои баҳс вобастагӣ дошта бошад ва барои иҷрои вазифи ҳаками суди ҳакамӣ розигии худро дода бошад;

- шахси ба сифати ҳаками суди ҳакамӣ интихоб ва ё таъин гардида, бояд таҳсилоти олии ҳуқуқшиносӣ дошта, дорои таҳассуси ҳуқуқшиносӣ бошад. Илова бар ин, дар мавриди ба таври дастаҷамъона баррасӣ ва ҳал кардани баҳс раисикунанада низ бояд дорои таҳассуси ҳуқуқшиносӣ бошад;

- қонун ҳолатҳоеро пешбинӣ кардааст, ки шахсони алоҳида наметавонанд ба вазифаи ҳакам интихоб ва таъин гарданд. Аз ҷумла, шахси воқеие, ки қобилияти амали пурра нест, бо қарори суд зери васоят ё парастории шахси дигар қарор дорад, инчунин доғи судӣ дошта

бошанд ва чуни доғ бо тартиби муқарраркардаи қонун барҳам нахӯрда бошад, наметавонад ба сифати ҳаками суди ҳакамӣ интиҳоб ва ё таъин гардад;

- инчунин тибқи муқаррароти қонун шахсони иҷроқунандаи вазифаҳои судя, корманди прокуратура ва дигарҳо низ ҳаками суди ҳакамӣ интиҳоб (таъин) шуда наметавонанд [23].

Талаботи нисбати таҳассусмандии ҳакам пешниҳодшаванда мумкин аст аз ҷониби тарафҳо бевосита ва ё дар қоидаҳои баррасии ҳакамӣ муайян гарданд.

Аз рӯи нишондоди моддаи 8 «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» тарафҳои парванда дар муайян намудани шумораи ҳакамон мустақил буда, он бояд доим тоқ бошад. Дар мавриди натавонистани созиш бобати шумораи ҳакамон, чиҳати баррасӣ ва ҳалли баҳси алоҳида се нафар ҳакамон интиҳоб мегарданд. Қоидаи интиҳоб ва таъини се ҳакам ба фаъолияти суди ҳакамии доимоамалқунанда низ дахл дорад.

Ҳайати суди ҳакамӣ дар натиҷаи интиҳоби (таъин намудан) ҳакамон (ҳакам) ташкил ва фаъолият мебаррад. Нисбати суди ҳакамии доимоамалқунанда қоидаҳо ва тартиби ташкили суди ҳакамии доимоамалқунанда татбиқ карда мешавад. Нисбати судҳои ҳакамии як бор амалқунанда ҳайати суди ҳакамӣ бо тартиби ба мувофиқа овардани иродаи тарафҳо ташкил мегардад. Агар бо созиши тарафҳо дигар тартиб пешбинӣ нашуда бошад, пас ҳайати суди ҳакамии як бор амалқунанда бо чуни тартиб ташкил мегардад:

- аз се ҳаками пешбинишуда тарафҳои иштирокчи баррасии ҳакамӣ як нафари ҳакамро пешбирӣ менамоянд ва, дар навбати худ, ин ду ҳаками сеюмро дар мувофиқаи байни худ интиҳоб менамоянд;

- ҳангоми дар давоми 15 шабонарӯз аз ҷониби тарафҳо пешбарӣ нагардидани рӯйхати ҳакамон ва ё агар дар давоми 15 шабонарӯз ду ҳаками интиҳобнамудаи тарафҳо ҳаками сеюмро интиҳоб нақунанд, пас баҳси пайдошуда дар суди ҳакамӣ баррасӣ ва ҳал нагардида, он бояд дар суди салоҳиятноки давлатӣ баррасӣ ва ҳал гардад.

Моддаи 10 қонун дар бораи суди ҳакамӣ имкони рад намудани ҳакамро пешбинӣ кардааст. Дар ҳолатҳои зайл ҳакам наметавонад дар баррасии парванда иштирок намояд, агар:

- шахси манфиатдор дар натиҷаи баррасӣ ва ҳалли парванда бошад;
- ба сифати хешу табори яке аз тараф ё шахсони дигаре бошад, ки дар парванда иштирок мекунад;
- баррасӣ ва ҳалли баҳс бевосита ё бавосита ба доираи ваколатҳои хизматиӣ ё вобаста ва алоқаманд бошад;
- агар манфиатдории ҳакам аз натиҷаи баррасӣ ва ҳалли баҳс ба тарафи иштирокчии парванда баъди оғози баррасӣ маълум гардида бошад;
- агар дар давоми як моҳи тақвими ҳаками интиҳоб ва ё таъингардида вазифаҳои худро иҷро накарда бошад;
- номувофиқии ҳакам ба талаботи муқаррароти моддаи 7 қонуни номбурда ошкор шавад;
- то ин дам дар парвандаи мазкур ҳамчун ҳакам иштирок варзида, лекин ҳамчун тарафи парванда, намояндаи тараф ва ё дигар мақом вай раъд шуда бошад ва ё дар рафти баррасии парванда худрадқунӣ намуда бошад [81, с. 28-29].

Агар шахс дар бораи ба сифати ҳакам интиҳоб (таъин) шуданаш огоҳ шуда бошад ва асосҳои барои иҷрои ин вазифа мавҷуд бошад, дар ин маврид вай бояд дар бораи ғайриимкон будани иҷрои вазифаи ҳакамӣ хабар диҳад. Илова бар ин, асосҳои барои иҷрои вазифаи ҳакам дар рафти баррасии ҳакамӣ пайдо шаванд, пас ҳакам фавран дар бораи асосҳои сарзада ба тарафҳо хабар дода, номзadiaшро рад намояд.

Моддаи 10 Қонун «Дар бораи суди ҳакамӣ» пешбинӣ менамояд, ки тарафҳо ҳаками интиҳобшударо танҳо он вақт рад карда метавонанд, ба шарте ки ҳолатҳои барои рад гардидани ҳакам ба онҳо баъди интиҳоб шудани ҳакам маълум шуда бошанд.

Дар мавриди аз ҷониби тарафҳо мувофиқа нагардидани тартиби рад кардани ҳаками суди ҳакамии доимоамалкунанда муайян нашуда бошад,

дар давоми панҷ рӯзи маълум гардидани асосҳо чихати рад кардани ҳакам, аризаи хаттии асосноки тараф барои раднамоӣ бояд пешниҳод карда шавад.

Қонунгузори амалкунанда ҳолатҳоеро пешбинӣ кардааст, ки дар мавриди пешниҳод гардидани рад шудани ҳаками суди ҳакамӣ аз тарафи вай радкунӣ қабул нашавад, пас ин масъаларо дигар ҳакамони суди ҳакамӣ дар давоми 10 шабонарӯз бояд ҳал намоянд. Ҳаками танҳо баррасикунанадаи баҳс масъалаи рад карданаширо, бевосита худӣ ӯ ҳал мекунад.

Мувофиқи нишондоди моддаи 13 «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» хангоми ба хотима расидани ваколатҳои ҳакам, интиҳоб ва ё таъини ҳаками нав тибқи қоидаҳо дар бораи интиҳоби (таъини) ҳакам татбиқ карда мешавад.

Воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии ташкили судҳои ҳакамии доимоамалкунанда. Таҷриба нишон медиҳад, ки судҳои ҳакамии доимоамалкунанда дар назди ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, палатаҳои савдо ва саноат, биржаҳо, иттиҳодияи ҷамъиятии соҳибкорон, дигар шахсони ҳуқуқӣ, иттиҳодияҳои онҳо (ассотсиатсияҳо ва иттифоқҳо), ки тибқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфта, фаъолияти худро дар назди онҳо пеш мебаранд [94, с. 92]., таъсис дода мешаванд.

Дар боло ишора гардида буд, ки доир ба ҳайати субъектии он баъзе нофаҳмиҳо ба миён меоянд. Ҳамин тавр, аз эҳтимол дур нест, ки дар таъсис додани суди ҳакамии доимоамалкунанда, инчунин шахрвандон-соҳибкорони инфиродӣ низ иштирок карда метавонанд. Лекин дар қонунгузори амалкунанда доир ба ин масъала маҳдудият мавҷуд аст.

Судҳои ҳакамии доимоамалкунанда дар назди мақомоти давлатии ҳокимияти иҷроия, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ташкил шуда наметавонанд.

Пай бурдан душвор нест, ки ҳоло тибқи қонунгузори амалкунанда ба сифати муассисони судҳои ҳакамӣ, танҳо шахсони ҳуқуқӣ баромад

карда метавонанд. Баробари ин, истилоҳи «шахсони ҳуқуқӣ» хеле васеъ мебошад. Тибқи нишондоди моддаи 48 КМ ҚТ ба сифати шахси ҳуқуқӣ чунин ташкилот баромад мекунад: «Дар моликият, пешбурди хочагӣ ё идоракунии оперативӣ молу мулки алоҳида дошта, аз рӯйи уҳдадорихои худ бо ин молу мулк ҷавобгар бошад, тавонад аз номи худ ҳуқуқҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкиро ба даст оварда, амалӣ намояд, уҳдадорӣ гирад, дар суд даъвогар ва ҷавобгар бошад. Шахси ҳуқуқӣ бояд баланс ё сметаи мустақил дошта бошанд. Бо сабаби иштирок дар ташкили молу мулки шахси ҳуқуқӣ муассисони (иштирокчиёни) он метавонанд нисбати ин шахси ҳуқуқӣ ҳуқуқи уҳдадорӣ ё ҳуқуқи амволӣ нисбати молу мулки вай дошта бошанд» [10].

Ба шахсони ҳуқуқие, ки нисбати он иштирокчиёнаш ҳуқуқи уҳдадорӣ доранд, инҳоро мансуб доништан мумкин аст:

- ҷамъиятҳои хочагидорӣ;
- рафокатҳои хочагидорӣ;
- кооперативҳои истеҳсолию истеъмолий.

Ба шахсони ҳуқуқие, ки муассисон нисбати амволи он ҳуқуқи амволӣ ва ё дигар ҳуқуқҳои молу мулкӣ доранд, инҳо мебошад:

- корхонаҳои фаръии давлатӣ ва ё маҳаллӣ;
- муассисаҳои аз тарафи соҳибмулк маблағгузоришаванда.

Ба шахсони ҳуқуқие, ки нисбати он муассисон ҳуқуқи моликият надоранд, инҳо мансубанд:

- ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва динӣ;
- фондҳои хайриявӣ ва дигар фондҳо;
- иттиҳодияҳои шахсони ҳуқуқӣ (ассотсиатсияҳо ва иттифокҳо) [124, с. 88].

Э.Н. Гимазова эҳтимол кардааст, ки дар таъсис додани судҳои ҳақамӣ метавонанд ҳамаи шахсони ҳуқуқӣ аз намудҳои номбаршуда ширкат варзанд. Лекин дар асоси ин тақсимбандиҳо мумкин аст, ба дигар ҳулосаҳо низ оем. Вобаста аз муассиси суди ҳақамиро таъсисдода, суди ҳақамии нисбатан иштирокчиён ҳуқуқи уҳдадорӣ (рафокатҳои

хочагидорӣ, чамъиятҳои хочагидорӣ, кооперативҳои истехсолию истеъмолӣ) пайдонамуда; он судҳои ҳақамие, ки нисбати амволи онҳо муассисон ҳуқуқи амволӣ ё дигар ҳуқуқи моликият пайдо мекунанд (корхонаҳои фаръии давлатӣ ва ё маҳаллӣ; муассисаҳои аз тарафи соҳибмулк маблағгузорӣ шаванда), он судҳои ҳақамие, ки муассисонашон ҳуқуқҳои амволӣ надоранд (ташкilotҳои чамъиятӣ ва динӣ, фондҳои хайриявӣ ва дигар фондҳо, иттиҳодияҳои шахсони ҳуқуқӣ ассотсиатсияҳо ва иттифокҳо [124, с. 86; 100, с. 296-298].

Дигар ҳолати муҳим ин мушоҳида намудани монандии судҳои доимоамалкунанда ва дигар сохторҳои ҷиҳати ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ таъсисдодашуда, ба монанди комиссияҳои созиш (оид ба баҳсҳои меҳнатӣ) мебошад.

Мутобиқи моддаи 200 Кодекси меҳнати ҶТ комиссияи созиш дар асоси баробарҳуқуқӣ аз ҳисоби намояндагони баробари корфармо ва кормандон таъсис дода мешавад. Миқдори ҳайати аъзо, тартиби кор ва муҳлати ваколати комиссияи созиш дар маҷлиси (конференсияи) умумии кормандон бо созиши корфармо ва кормандон муқаррар карда мешаванд. Аъзои комиссияи созиш аз ҳисоби кормандон дар маҷлиси (конференсияи) умумии кормандон интихоб карда мешаванд. Аъзои комиссияи созиш аз ҳисоби корфармо бо санади корфармо таъйин карда мешаванд. Аъзои комиссияи созиш дар ҷаласаи якуми ташкилии худ бо аксарияти овозҳо аз ҳисоби аъзои худ раис ва котиби комиссияро интихоб менамоянд.

Комиссияи созиш мақомоти баррасикунандаи баҳсҳои меҳнати дар ташкilotҳо бамиёномада мебошад, ба истиснои баҳсҳои, ки Кодекси меҳнати ҶТ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҶТ тартиби дигари баррасии онҳоро муқаррар намудаанд. Агар корманд бевосита ё бо иштироки намояндаи худ зимни гуфтушунид бо корфармо, ба мувофиқа наояд, баҳси меҳнатиро комиссияи созиш баррасӣ менамояд [60, с. 120].

Комиссияи созиши корхонаву ташкilotҳо дорои муҳр мебошад. Таъминоти моддиву техникаи комиссияро корфармо бар уҳда дорад.

Комиссияи созиш аз ҳайати худ раисикунанда ва котиби комиссияро интихоб менамояд [56, с. 369].

Аз рӯи нишонаҳои дар қонун ишоранамуда комиссияи созиш ба судҳои ҳакамӣ монанд мебошад. Мисли комиссияи суди ҳакамӣ низ дар назди шахси ҳуқуқӣ таъсис дода мешавад, дорои муҳр аст, таъминоти моддиву техникаи фаъолияти судҳои ҳакамиро шахси ҳуқуқии онро таъсисдода ба амал мебарорад.

Албатта, байни комиссияи созиш ва судҳои ҳакамии доимоамалкунанда фарқият низ мавҷуд аст. Масалан, аз рӯи усули таъсис дода шудан: ҳайати комиссияи созиш дар асоси баробар аз ҳайати кормандон ва корфармо таъсис дода мешавад, рӯйхати ҳакамҳои суди ҳакамӣ бошад, зеро назорати шахси ҳуқуқӣ ба миён меояд, вале оид ба парвандаи мушаххас бошад, аз рӯи принципи баробарӣ, ки нисбати комиссияи созиш таъсисдодашаванда, бо дарназардошти фикри даъвогар ва ҷавобгар амалӣ карда мешавад.

Фарқияти асосӣ, бо вучуди гуфтаҳои боло, дар салоҳият ва номгузорӣ, тартиби овардани шикоят нисбати қарор ва иҷрои баъдинаи он мушоҳида мегардад. Судҳои ҳакамӣ баҳсҳои танҳо хусусияти маданӣ-ҳуқуқӣ доштара баррасӣ менамоянд, комиссияи созиш бошад, баҳсҳои инфиродии меҳнатиро дида мебарояд. Бо вучуди ин, фарқияти номбурда натиҷаи танзими меъёрӣ-ҳуқуқии гуногун буда моҳияти ин мақомҳоро тағйир намедиханд. Ҳар ду мақом, ҳам суди ҳакамии доимоамалкунанда ва инчунин комиссияи созиш оид ба баррасии баҳсҳои меҳнатӣ – мақоми доимоамалкунандаи ғайрисудӣ доир ба ҳимояи ҳуқуқ ба ҳисоб мераванд.

Ба андешаи мо, вобаста ба масъалаи усулҳои ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқ ба намуди якхела овардани қонунгузорӣ зарур мебошад, дар сатҳи қонунгузорӣ масъалаи принципҳои ягонаи ташаккули судҳои доимоамалкунанда ва комиссияи созиш аз рӯи баҳсҳои меҳнатӣ мавриди омӯзиш қарор дода шавад. Дар ин ҷо ба сифати асос қонунгузорӣ оид ба судҳои ҳакамиро метавон ба роҳбарӣ гирифт, зеро комиссияи созиш аз рӯи баҳсҳои меҳнатӣ моҳиятан ҳамчун суди ҳакамӣ баромад мекунад.

Принсипҳои ягонаи ҳам барои судҳои ҳакамӣ ва ҳам нисбати комиссияи созиш тааллуқдоштаро бо чунин тартиб номбар кардан мумкин аст:

1) принсипи ихтиёрӣ будани таъсисёбии судҳои ҳакамӣ (комиссияи созиш низ дар асоси ин принсип таъсис дода мешавад);

2) принсипи интиҳоб ва ё таъини ҳайати ҳакамон дар асоси баробарӣ (бо пайгирии фикр ва мавқеи даъвогар, ҷавобгар, ҳамчунин корфармо ва корманд);

3) принсипи мустақилияти ҳакамони судҳои ҳакамӣ (аз ҷумла, хангоми баррасӣ ва ҳал намудани баҳсҳои инфиродии меҳнатӣ) дар фаъолияти ҷорӣ хоҷагидорӣ ва қабули қарор;

4) принсипи баррасӣ ва ҳалли парванда дар доираи талаботҳои низомномаҳои дохилӣ, ки бо дар назардошти қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ омода ва қабул шудаанд;

5) принсипи софдилона иҷро намудани қарори қабулкардаи суди ҳакамӣ, ба шакли якхела овардани шикоят нисбати қарори қабулшуда вобаста ба баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ва баҳсҳои меҳнатии инфиродӣ;

6) принсипи муайян намудани ҳама гуна асос барои бекор намудан ва рад кардани иҷрои қарорҳои суди ҳакамӣ, ки баҳсҳои инфиродии меҳнатиро баррасӣ намудааст.

Бояд қайд намуд, ки судҳои ҳакамии доимоамалкунанда наметавонанд дар назди мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ таъсис дода шаванд. Вале судҳои ҳакамӣ мумкин аст, дар назди муассисаҳои давлатӣ ва ғайридавлатии таълимӣ таъсис дода шаванд. Бинобар рушди босуботи бозори хизматрасонии таълимӣ эҳтимол аст, салоҳияти судҳои ҳакамӣ вобаста ба баррасӣ ва ҳалли баҳсҳо байни тарафҳои ин гуна хизматрасонӣ – муассиса ва донишҷӯ ва ё дигар субъектони муносибатҳо паҳн гардад. Ин масъала то ҳол дар сатҳи лозима, ҳам назариявӣ ва ҳам аз лиҳози амалӣ омӯзиши худро наёфтааст. Дар ин ҷо бояд меъёрҳои на танҳо ҳуқуқи маданӣ, балки боз меъёрҳои соҳаи ҳуқуқи оммавӣ низ таҳкими хешро ёбанд. Мисоли ин гуфтаҳо хизматрасонии маърифатӣ (ҳуқуқи хусусӣ) ва масъалаи музднок будани

он ва ё расонидани чунин хизматрасонӣ ройгон (хуқуқи оммавӣ) аҳаммиянок мебошад. Ба ин нигоҳ накарда, моҳияти масъала куллан тағйир намеёбад. Ба сифати объекти хизматрасонии маърифатӣ, ба андешаи мо, ҳама гуна баҳсҳое баромад менамояд, ки метавонанд дар судҳои ҳақамии доимоамалкунанда баррасӣ гарданд.

Оид ба воситаҳои мушаххаси маданӣ-хуқуқии ташкили судҳои ҳақамии доимоамалкунанда – расмиёти маданӣ-хуқуқии таъсис додани судҳои ҳақамӣ, шартномаи маданӣ-хуқуқӣ ва созишномаи ҳақамӣ суҳан ронда, бояд дар назар дошт, ки судҳои ҳақамӣ таъсисёфта доништа мешаванд, агар шахси ҳуқуқӣ:

1) қабули қарор дар бораи таъсис додани суди ҳақамии доимоамалкунанда;

2) низомнома оид ба суди ҳақамии доимоамалкунанда тасдиқ шуда бошад;

3) рӯйхати ҳақамҳои суди ҳақамӣ, ки барои тарафҳо ҳатмӣ ва ё хусусияти тавсиявӣ дошта метавонад, тасдиқ шуда бошад.

Дар ҳар се ҳолат, асоси ба вуҷуд омадани муносибатҳои дахлдор, аз ҷумла муносибатҳои маданӣ-хуқуқӣ чун фактҳои ҳуқуқӣ - амал баромад менамояд. Далелҳои мазкур танҳо дар ҳолати якҷоягӣ, маҷмуавӣ будан ҳуқуқ ва уҳдадориро ба миён оварда, мундариҷаи ҳуқуқиро пайдо менамояд. Ҳар яке аз амалҳои ишорашуда функцияҳои ба худ хосро иҷро мекунанд. Масалан, низомнома дар бораи суди ҳақамии доимоамалкунанда салоҳияти судро, ки метавонад умумӣ ва махсус бошад, муайян месозад. Ҳамин тавр, мисоли возеҳи суди ҳақамии махсусгардонидашуда ҳақамияти биржавӣ ба ҳисоб меравад. Тибқи зербанди 2 банди 31 Қонуни ҚТ «Дар бораи биржаи молӣ ва савдои биржавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», баҳсҳои бо бастанӣ аҳдҳои биржавӣ алоқамандбуда, дар доираи ҳақамияти биржавӣ дида баромада мешаванд [20]. Ҳақамияти биржавӣ ҳамчун мақомад баромад менамояд, ки бо оштиандозии тарафҳо ва бо иҷро намудани дигар функцияҳои суди ҳақамӣ машғул мебошад. Функцияҳои ҳақамияти биржавӣ ҳамчун суди

ҳакамӣ бо низомнома дар бораи мақоми номбурда, ки аз тарафи ҳамин биржа тасдиқ шудааст, муайян карда мешавад.

Муҳаққиқ Э.Н. Гимазова дар рисолаи илмии худ оид ба таҷрибаи Арбитражи Олии ҶР бобати истифода, тағйир додан ва бекор намудани аҳдҳои биржавӣ тавзеҳот нашр намуда, мисолҳо овардааст. Қайд мешавад, ки ба суди арбитражӣ ширкат - фурӯшанда бо даъво нисбати харидор, ки аҳди биржавӣ доир ба пардохти моли пешниҳодшударо бастааст, муроҷиат намуд. Ба ақидаи ҷавобгар баҳси мазкур набояд дар суди арбитражӣ баррасӣ гардад, зеро тибқи шартҳои аҳди басташуда, баҳсҳои дар ҷараёни иҷрои аҳд бамиёноянда ба тариқи комиссияи арбитражи биржавӣ бояд ҳалли худро ёбанд.

Баробари ин, дар раванди таҳқиқи маводи парванда муайян гардид, ки дар низомнома дар бораи комиссияи арбитражи биржавӣ, (мақоми ваколатдор барои баррасии парвандаи ишорашуда), комиссия танҳо баҳсҳоеро баррасӣ менамояд, ки бо аҳдҳои дар биржа басташуда алоқаманд бошанд.

Қонунгузори ҶР имконият намедихад қайд карда шавад, ки комиссияҳои арбитражи биржавӣ ҳамаи функсияҳои судҳои ҳакамиро иҷро мекунад. Бинобар ба ин ишора суди арбитражӣ вазҳҳои ҷавобгарро ба инобат нагирифта, баҳсро моҳиятан дида баромад [124, с. 91].

Таҳлили зербанди 2 банди 31 Қонуни ҶТ «Дар бораи биржаи молӣ ва савдои биржавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» муайян наменамояд, ки ҳақамияти биржавӣ ҳамаи функсияҳои судҳои ҳакамиро иҷро карда метавонад.

Тибқи муқаррароти қ. 4 моддаи 3 Қонуни ҶТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», суди ҳакамии доимоамалкунанда вақте таъсисёфта ҳисобида мешавад, ки агар шахси ҳуқуқӣ дар бораи таъсиси суди ҳакамии доимоамалкунанда қарор қабул намуда, Низомномаи суди ҳакамии доимоамалкунанда ва рӯйхати ҳакамҳоро тасдиқ карда бошад. Илова бар ин, шахси ҳуқуқӣ таъсисдодаи суди ҳакамии доимоамалкунанда ба

суди босалоҳияте, ки дар ҳудуди ҷойгиршавии суди ҳакамии доимоамалкунанда ҳокимияти судиро амалӣ менамояд, нусхаи хуччатҳоеро, ки таъсис ёфтани суди ҳакамии доимоамалкунандаро тасдиқ мекунад, мефиристад. Дар қонун зери мафҳуми суди босалоҳият судҳои иқтисодии ҚТ оид ба баҳсҳои тобеи судҳои иқтисодӣ, судҳои ноҳиявӣ (шаҳрӣ) оид ба баҳсҳои тобеи судҳои салоҳияти умумӣ, ки қонунгузори ҚТ муқаррар намудааст, фаҳмида мешаванд [23]. Лекин саволе ба миён меояд, ки барои чӣ доир ба таъсис додани суди ҳакамии доимоамалкунанда бояд ба суди босалоҳият хабар дода шавад?

Қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ ягон ишора ба масъулияти ташкилот дар мавриди хабар надодан оид ба таъсис додани суди ҳакамӣ муайян накардааст. Аз ин бармеояд, ки меъёри мазкур хусусияти тавсиявӣ дорад.

Тартиби таъсиси судҳои ҳакамии доимоамалкунанда, инчунин ба талаботи моддаҳои 3 – 13 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» муайян менамояд. Дар ин ҷо зарур аст, хусусияти таъсиси судҳои ҳакамии доимоамалкунандаро дида бароем. Масалан, агар мувофиқи қоидаҳои суди ҳакамии доимоамалкунанда доираи ҳакамон муайян нашуда бошад, пас се ҳакам интиҳоб (таъин) мегардад. Дигар хусусият бо таъсис додани ҳайати суди ҳакамӣ вобастагӣ дорад. Тибқи муқаррароти моддаи 9 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» ҳайати суди ҳакамӣ бо роҳи интиҳоби (таъини) ҳакамон (ҳакам) ташкил меёбад. Дар суди ҳакамии доимоамалкунанда ҳайат бо тартиби муқаррарнамудаи қоидаҳои суди ҳакамии доимоамалкунанда ташкил карда мешавад.

Тартиби қатъ ва бартарафкунии суди ҳакамии доимоамалкунанда дар қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ гуфта нашудааст. Лекин аз муҳтавои моддаи 3 қонун бармеояд, ки дар мавриди бартарафкунии суди ҳакамии доимоамалкунанда ба суди босалоҳияти дахлдор хабарнома оид ба қатъ гардидани ҷаъолияти он бо тавре ки дар давраи таъсис додан фиристода шуда буд, ирсол мегардад.

Дигар воситаи маданӣ-ҳуқуқии ташкили суди ҳақамии доимоамалкунанда, созишномаи ҳақамӣ ба ҳисоб меравад. Хусусияти асосии ин гуна созишномаҳо дар мухторияти он дида мешавад [101, с. 127-128].

Коркарди назарияи мухторияти иқтибоси ҳақамӣ пештар дар мавриди омӯзиши табиати ҳуқуқӣ ва таҷрибаи фаъолияти арбитражҳои байналмилалии тиҷоратӣ ва қарорҳои он гузаронида мешуд. Лекин ҳоло омӯзиши ин назария барои илми ҚТ ҳангоми баррасии ҳақамӣ дар судҳои ҳақамӣ (дохилӣ) низ мубрам мебошад.

Дар ибтидои назарияи мухторияти иқтибоси ҳақамӣ асосе гузошта шудааст, ки тибқи он беътибории шартномаи аввалия (яъне шартномаҳое, ки шартҳои он хусусияти моддӣ-ҳуқуқиро доро мебошанд) беътибории иқтибоси арбитражиро ба миён намеоварад, мисле ки беътибории иқтибоси арбитраж ба беътибории шартномаи асосӣ намеоварад. Аз ин бармеояд, ки ҳангоми байни тарафҳо руҳ додани баҳс оид ба шартномаи беътибор эътирофшуда, баҳси мазкур ба тариқи суди ҳақамӣ ҳал карда мешавад.

Аз ҷиҳати амалӣ ҳолати аҳаммиятнокии мухторияти иқтибоси ҳақамӣ дар он аст, ки дар мавриди хотима ёфтани муҳлати амали шартномаи асосӣ (ё дигар асосҳои қатъ гардидани амалӣ шартнома), амали иқтибоси ҳақамӣ қувваи юридикии ҳудро гум намекунад.

Ҳамаи баҳсҳое, ки шартномаҳои маданӣ-ҳуқуқии дорои иқтибоси ҳақамӣ мебошад, дар суди ҳақамӣ, ҳатто дар мавриди гум намудани қувваи ҳуқуқии шартнома баррасӣ мегарданд.

Тибқи муқаррароти қонун дар бораи судҳои ҳақамӣ, созишнома оид ба суди ҳақамӣ хосияти мухториро доро буда, аз дигар шартҳои шартнома вобаста намебошад.

Дар чунин маврид қонун муайян накардааст, инчунин созишномаи тарафҳо бошад, шартҳои дар мавриди хотимаёбии муҳлати шартнома, шартҳои пешниҳоди баҳс ба суди ҳақамӣ низ қатъ гардад. Ҳамин тавр, шарт доир ба тариқи ҳақамӣ баррасӣ гардидани баҳс, ки дар шартнома

мавчуд аст, бо қатъ гардидани муҳлати амали шартнома ба хотима намерасад.

Таълимоти ватанӣ ва таҷрибаи баррасии суди ҳакамии ташаққулёфта, дар умум, дар эътирофи мухторияти иқтибоси ҳакамӣ (арбитражӣ) асос меёбад.

Ҳамин тавр, мухторияти иқтибоси ҳакамӣ маънои онро дорад, ки безътибории шартномаи аввалия (шартномае, ки шартҳои он хусусияти моддӣ-ҳуқуқиро доро аст) безътибории иқтибоси арбитражиро ба миён намеорад, тавре ки безътибории охирон безътибории шартномаи аввалияро ба миён намеорад. Ба ғайр аз ин, таҷрибаи ватании баррасии ҳакамӣ ва судии арбитражӣ, умуман, ба эътирофи мухторияти иқтибос асос меёбад.

Дар маҷмуъ, хулоса кардан мумкин аст, ки судҳои ҳакамии доимоамалкунанда таъсис дода шудан ва қатъи фаъолияти худро бо тартиби хабардоркунӣ ба амал мебароранд. Ваколати баррасии парванда аз созишномаи аз шартномаи асосии маданӣ-ҳуқуқӣ мухторӣ буда вобаста аст.

БОБИ Ш. МЕХАНИЗМИ МАДАНИ-ҲУҚУҚИИ БААМАЛБАРОРИИ ҲИМОЯИ ҲАКАМИИ ҲУҚУҚҲОИ СУБЪЕКТИВӢ

3.1 Ҳолати ҳуқуқи созишномаи ҳакамӣ мутобиқи қонунгузори мадани Чумҳурии Тоҷикистон

Дар ҷомеаи муосир ашхоси алоҳида, иттиҳодия ва гурӯҳи онҳо дар муносибатҳои гуногуни байниҳамдигарӣ қарор гирифта, қору ғайриқонунонро пеш мебаранд. Муносибатҳои ишорашуда гуногун буда, ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, ғайриқонуни гурӯҳ ва ашхоси алоҳида дар самтҳои муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, муносибатҳои оилавӣ, меҳнатӣ ва ғайра ба вуҷуд омада, тағйир ёфта, қатъ мегарданд.

Муносибатҳои мутақобила доимо дар ҳолати рушд қарор дошта бошанд ҳам, ҳолатҳои гуногуни ҳаётӣ ба он меоварад, ки муносибатҳои байни ашхоси алоҳида, иттиҳодияҳои онҳо, ташкилоту муассиса ва ҳатто давлатҳо, баъзан ихтилофу зиддиятҳои пайдо мекунанд, ки бояд мавриди муҳокима, баррасӣ ва ҳалли дуруст, одилонаю қонунӣ қарор дода шаванд [105, с. 78].

Вобаста ба низоъҳои ҳуқуқӣ дар қонунгузори ватанӣ (КММ ҚТ, КМИ ҚТ; Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» ва ғайра) истилоҳи «баҳс» истифода шудааст. Ин истилоҳ, ба аншеҷаи мо, барои ишораи ихтилофоти дар муносибатҳои молумулкӣ пайдошаванда бештар мувофиқ аст, зеро соҳаи муносибатҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва шахрвандӣ асосан моҳияти хусусӣ дошта, оғозу чараёни минъбадаи онҳо аз хоҳишу иродаи, асосан, тарафҳои он вобастагӣ дорад.

Истилоҳи «баҳс» дар забони тоҷикӣ гуфтугузор (мубоҳиса) дар атрофи чизе ва ё масъалаеро ифода менамояд [85, с. 344]. Сухан дар бораи гуфтугузори одӣ, танҳо барои гуфтугузор дар назар дошта намешавад. Баръакс, ин гуфтугузор оид ба чизе ё ҳолате буда, тарафҳо дар он ба ихтилоф меоянд, яъне тарафҳо оид ба ин ҳолат ниёз ба ҳалли дуруст, одилона ва қонунӣ пайдо мекунанд.

Муносибатҳои иқтисодӣ ва маданӣ гуногунҷабҳа ва серсоҳа буда, ҷабҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятиро бо иштироки ашхоси алоҳида фаро мегиранд. Масалан, муносибат оид ба моликият (доштан, истифода бурдан ва ихтиёрдории молу мулк, ба идора додан, фурӯхтан ё тухфаи молу мулк), муносибат оид маҳсулотсупорӣ, (контрактатсия), пудрат, ҳамлу нақл (баркашонӣ), қарз ва дигар номбар карда мешавад.

Дар ҷараёни амалишавии муносибатҳои иқтисодӣ ва маданӣ баҳсхое ба вучуд меоянд, ки ҳалли дуруст, одилона ва қонуниро талаб мекунанд. Дар сурати дуруст, одилона ва қонунӣ ҳал намудани баҳсҳои ҳуқуқӣ, муносибатҳои зикргардида устувор шуда, имконияти ҳарчи бештари инкишофу пешрафти онҳо пайдо мешавад. Боварии тарафҳои баҳс ба адолату қонуният меафзояд ва ин масъулияти интизомнокии тарафҳои иштирокчиёни ин муносибатҳоро зиёд мекунад. Аз ин ҷо, таъмини кафолати ҳифзи ҳуқуқи тарафҳои баҳс, сари вақт, одилона ва қонунӣ ҳал гардидани баҳсҳои ҳуқуқӣ заминаи муҳимии пешрафти муносибатҳои ҷамъиятӣ ва дар маҷмуъ инкишофи тамоми ҷомеа ҳам баҳо дода мешавад.

Амалӣ намудани ин ҳадаф восита ва тарзҳои мукаммалу зарурии ҳалли ин баҳсҳоро тақозо менамояд. Дар таҷрибаи давлатҳои ҷаҳон, хусусан, давлатҳои пешрафта, шаклу тарзҳои гуногуни ҳалли баҳсҳои зикргардида мавҷуд аст. Ҳамаи ин тарзу воситаҳо асосан ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

- ✓ тарзу воситаҳои давлатии ҳалли баҳсҳо;
- ✓ тарзу воситаҳои ғайридавлатии (алтернативии) ҳалли баҳсҳо.

Ба тарзу воситаҳои давлатии ҳалли баҳсҳо, пеш аз ҳама, низоми судии ҳар як давлати алоҳида ва судҳои байнидавлатӣ шомиланд. Бояд қайд намуд, ки аз даврае, ки дар ҷомеаи инсонӣ (инсонии бошуур) баҳсҳо ба вучуд меоянд, механизмҳои ҳалли ин баҳсҳо низ пайдо ва тарҳрезӣ мешаванд.

Асосан мақомоти судиро ифода карда, баҳри амалӣ намудани адолати судӣ кӯшиш ба ҳарч медиханд. Бояд қайд намуд, ки мақомоти

судӣ дар ҷомеа ду вазифаи асосиро иҷро менамоянд: 1) дар асоси қонуни давлат, одилона ва ҳолисона ҳаллу ҷасл намудани баҳсҳои байни шаҳрвандон, гурӯҳу иттиҳодияҳои онҳо, ташкилоту муассисаҳо ва давлатҳо; 2) аз номи давлат таъин намудани ҷазо барои ҳуқуқвайронкуниҳо [110, с. 70-72].

Ин вазифаҳои муқаддаси худро иҷро намуда, ҳокимияти судӣ қафили асосии адолату қонуният дар ҷомеа мебошад. Адолату қонуният арзиши муҳим ва асоси устуворӣ, тартиботи зарурӣ ва пешрафти ҷомеа мебошанд. Ҳар қадар, ки адолату қонуният дар ҷомеа мустаҳкам ва бенуқсон бошанд, ҷомеа ва давлат ҳамон дараҷа таҳким ёфта, мурағабгаштаю муназзамгашта ва пешрафта мегарданд.

Мақомоти суди давлатӣ бо пайдоиши давлат ба вуҷуд омада, яке аз рукҳои асосии он мебошад. Давлат бе мақоми судӣ вуҷуд дошта наметавонад ва баръакс мақомоти судӣ низ бе давлат буда наметавонад. Бинобар ин, суд низ ба мисли давлат таърихи чандҳазорсола дорад. Дар ин муддат низоми судӣ инкишофу тақмил ёфта, шаклу тарзҳои фаъолияти он низ мукамал гаштааст.

Дар баробари зикр кардани аҳаммияти муҳокимаи ҳақамии баҳсҳо, қайд намудан бамаврид аст, ки созишномаи ҳақамӣ ҳамчун сохтори (конструксия) ҳуқуқӣ, шартӣ муҳим ва муайянкунандаи ҳуқуқи суди ҳақамӣ ҷиҳати баррасӣ ва ҳал намудани баҳси ҳуқуқӣ-моддии ашхоси иштирокчии баҳс арзёбӣ мешавад [119, с. 132].

Созишномаи ҳақамӣ, аз як тараф, асоси таъсисёбӣ ва фаъолияти суди ҳақамӣ, усули алтернативии ҳалли баҳс буда, дар он хосияти муроғабии созишномаи ҳақамӣ мушоҳида карда мешавад, аз тарафи дигар, созишномаи ҳақамӣ – ин шартномаи байни тарафҳо доир ба манфиати мутақобилаи онҳо оид ба ҳалли низоҳои ҳуқуқӣ буда, дар ин хосияти моддӣ-ҳуқуқии санади номбурда мушоҳида карда мешавад [77, с. 31; 59, с. 158].

Дар аксар мавридҳо моҳияти созишномаи ҳақамӣ бо мавҷудияти таълимоти мухталиф доир ба табиати ҳуқуқии судҳои ҳақамӣ ифода

меёбанд. Дар адабиёти ҳуқуқӣ чунин таълимот дар бораи табиати ҳуқуқии судҳои ҳакамӣ мушоҳида мешавад: 1) таълимоти шартномавӣ – мувофиқи таълимоти мазкур ҳалли баҳс дар доираи суди ҳакамӣ ҳамчун ба иҷро расонидани шартномаи алоҳидае, ки дар матлабаш ба шахсони сеюм расонидани ёрии ҳуқуқӣ оид ба ҳалли низоъҳои ҳуқуқӣ муқаррар гардидааст фаҳмида мешавад; 2) таълимоти муурофиявӣ – мувофиқи таълимоти мазкур истеҳсолоти судӣ-ҳакамӣ бо муурофияи маданӣ вобаста буда, хусусияти фаъолияти ҳакамҳои суди ҳакамӣ, мақсадҳои асосӣ, истилоҳҳои истифодашаванда, хосияти робитаи байниҳамдигарии тарафҳои муурофияро бо баррасии ҳакамӣ монанд фаҳмида мешавад; 3) таълимоти омехта - мувофиқи ин таълимот тартиби ҳалли баҳс дар суди ҳакамӣ ба ду давра ҷудо карда мешавад: моддӣ-ҳуқуқӣ – бастанӣ созишномаи ҳакамӣ ва муурофиявӣ-ҳуқуқӣ – бевосита баррасӣ ва ҳалли баҳс бо истифода аз механизми суди ҳакамӣ.

Таълимоти зикршуда созишномаи ҳакамиро чун шартнома дар натиҷаи ба мувофиқа расидани иродаи тарафҳо ҷиҳати баррасӣ ва ҳалли баҳс дар суди ҳакамӣ арзёбӣ менамоянд. Истифодаи истилоҳи «созишнома», ки аксар дар соҳаи ҳуқуқи маданӣ истифода мешавад, дар шакли умум, ҳамчун шартнома фаҳмида мешавад. Новобаста аз ин, дар илми муосир нигоҳи ягона доир ба баҳодихии созишномаи ҳакамӣ (ба сифати шартнома ва ё ба сифати санади муурофиявӣ) ташаккул наёфтааст.

Тибқи муқаррароти моддаи 2 Қонун «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», зери созишномаи ҳакамӣ созишномаи тарафҳо дар бораи супоридани баҳс ба баррасии суди ҳакамӣ фаҳмида мешавад. Барои муайян намудани имконияти дида баромадани созишномаи ҳакамӣ ба сифати шартнома, бояд таносуби онро бо истилоҳи «шартнома» муайян намуд. Дар таълимоти ҳуқуқии муосир истилоҳи умумиҳуқуқии шартнома бе вобастакунии он ба ин ё он соҳаи ҳуқуқ дида намешавад. Бечунучаро институти мазкур дар ҳуқуқи маданӣ коркарди бештаре ёфта, дар моддаи 482 ҚМ ҚТ ҳамчун шартнома, ки худ созиши ду ё якчанд шахс барои ба

вучуд овардан, тағйир додан ё қатъи ҳуқуқ ва уҳдадории маданӣ мебошад, фаҳмида мешавад [10].

Барои муайян намудани созишномаи ҳакамӣ ба сифати шартнома, он дар сатҳи муайян ба ҳуқуқ ва уҳдадории тарафҳои онро ба имзо расонанда бояд таъсир расонад. Ҳамин тавр, муҳаққиқон Ларе Эдлунд ва Кристоф Содерлунд ҷамбаҳои мусбӣ ва манфии оқибати созишномаи ҳакамиро ҷудо менамоянд: ба сифати оқибатҳои мусбӣ тарафҳо дорои уҳдадории барои ҳалли баҳс мурочиат намудан ба суди ҳакамиро пайдо мекунанд, ба сифати ҷанбаи манфӣ тарафҳо уҳдадории худдорӣ аз амалҳои вобаста ба мурочиат барои ҳалли баҳс ба суди босалоҳияти давлатиро пайдо мекунанд [104, с. 117].

Моҳиятан, дар ҷараёни бастанӣ созишномаи ҳакамӣ ҷонибҳо ҳуқуқ ва уҳдадории мутақбиларо оид ба ҳалли баҳси ҳуқуқӣ-моддиро дар суди ҳакамӣ пайдо мекунанд. Аз тарафи дигар, таъиноти созишномаи ҳакамӣ на танҳо барои муқаррар намудани тобеияти судии алтернативии баҳс, балки бештар барои мувофиқа кунонидани иродаи тараф ҷиҳати истифода намудани усули ҳуқуқӣ-хусусии ба танзим даровардани муноқишаи бавучудомада мебошад. Дар робита бо ин, қайд кардан лозим аст, ки ҳуқуқ ва уҳдадории аз созишномаи ҳакамӣ бароянда бештар ба соҳаи ҳуқуқи моддӣ, нисбат ба соҳаи ҳуқуқи муурофиавӣ мутааллиқ мебошад.

Вобаста ба омили иловагии муайянсозандаи табиати моддӣ-ҳуқуқии созишномаи ҳакамӣ метавон озодии тарафҳоро вобаста ба бастанӣ созишномаи ҳакамӣ ишора кардан мумкин аст. Озодӣ дар бастанӣ созишнома яке аз асосҳои бунёдии ҳуқуқи маданӣ, принципи марказии он - озодии шартнома ҳисобида мешавад. Аз ин рӯ, вобаста ба оқибатҳои бо бастанӣ созишномаи ҳакамӣ бавучудоянда, онро на танҳо ҳамчун шартнома, балки боз чун факти ҳуқуқии аҳаммияти муурофиавидошта ишора кардан мумкин аст. Чунин табиати дуалистии созишномаи ҳакамӣ аз тарафи аксари олимони соҳа қайд гардидааст. Хусусан, олими ватанӣ З.Ализода пешниҳод намудааст, ки созишномаи

ҳакамиро чун аҳди ҳуқуқии хосияти муурофиавидошта баррасӣ бояд кард [77, с. 31-32]. Муҳаққиқ А.И. Зайтсев чанд маротиба ба хосияти моддӣ-муурофиавии созишномаи ҳакамӣ ишора намуда буд [126, с. 108].

Дар доираи «таълимоти шартномаи муурофиавӣ-оммавӣ» созишномаи ҳакамӣ ҳамчун санади танзимкунандаи масъалаҳои, ба истисно, муурофиавӣ муайян мегардад. Таълимоти мазкур дар таҳқиқоти В.А. Мусин, А.П. Вершинин ва дигарон асоснок карда шудааст. Моҳияти таълимоти мазкур дар он аст, ки тарафҳо бо бастанӣ созишномаи ҳакамӣ баҳси худро аз доираи салоҳияти суди давлатӣ берун намуда, худро, пеш аз ҳама, дар ҳуқуқҳои муурофиавӣ маҳдуд месозанд ва аз ин рӯ, мавзӯи чунин созишномаҳо хусусияти муурофиавиро доро мебошад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд мегардад, ки дар амалияи судӣ мавқеи ягона нисбати ин масъала коркарда нашудааст. Масалан, чанд қарорҳои судҳои ҳакамиро овардан мумкин аст, ки судҳо ба тариқи тафриқанок табиати созишномаи ҳакамиро арзёбӣ менамоянд. Мисоли мушаххаси таҷрибаи судҳои ҳакамии ФР дар ин бора дар асари олимони россиягӣ мушоҳида мегардад. Хусусан, баҳс байни муассиса дар шахси идоракунандаи озмунии он (фурӯшанда) ва соҳибкор А. (харидор), ки санаи 06.01.2020 шартномаи хариду фурӯши бинои ғайриистикоматӣ бо масоҳати 378 метри мураббаъ, ки ба фурӯшанда бо ҳуқуқи пешбурди хоҷагидорӣ тааллуқ дошт, дида баромада шуд. Бинои ғайриистикоматӣ ба харидор тибқи санад аз 06.01.2020 супорида шуда буд. Муассиса дар шахси идоракунандаи озмунӣ ва соҳибкор А. 26.10.2020 созишномаи ҳакамӣ оид ба пешниҳоди ҳамаи баҳсҳои аз рӯи шартномаи хариду фурӯш аз 06.01.2020 ба вучудамада ба баррасии суди ҳакамӣ баста шуда буд. Соҳибкор А. ба суди ҳакамӣ бо даъво нисбати муассиса оид ба эътирофи ҳуқуқи моликият ба объекти амволи ғайриманқул - қисми бино, дар масоҳати умумии 320,1 метри мураббаъ пешниҳод намуд. Дар ҳолати мазкур муассиса ва соҳибкор А. ҳангоми бастанӣ созишномаи ҳакамӣ аз 26.12.2020 бо ҳуқуқи худ оид ба мурочиат ба суд ихтиёрдорӣ намуданд, яъне созишномаи мазкур хосияти муурофиавиро доро

мебошад. Созишномаи номбурда масъалаи муайян намудани тобеияти судии баҳсро ҳал намудааст.

Ҳамин тавр, дар адабиёти ҳуқуқӣ омадааст, ки дар чунин маврид суди ҳакамӣ табиати ҳуқуқии созишномаи ҳакамиро ҳамчун санади хосияти мурофиавидошта муайян намудааст. Аз тарафи дигар, дар таҷрибаи судӣ созишномаи ҳакамӣ якчанд маротиба чун аҳди маданӣ-ҳуқуқӣ дида баромада шудааст. Масалан, баҳс байни фонди молумулкӣ (фурӯшанда) ва ширкат (харидор) аз рӯи озмуни тичоратӣ бо шартҳои сармоягузорӣ доир ба фурӯши сахмияи чамбиятҳои сахомӣ баргузор гардид. Шартнома доир ба хариду фурӯши маҷмуаи сахмияҳо санаи 02.06.2018 баста шуда буд. Иҷро накардани шартҳои сармоягузорию шартномаи ишорашуда асос барои муроҷиат бо даъво ба суд гардида буд. Бо рад кардани қабули аризаи даъвогӣ, суд беасос ба банди алоҳидаи шартнома аз 02.06.2018 ишора намудааст, ки дар он шарт оид ба баррасии баҳсҳои дар чараёни иҷро намудани шартнома ба миён омадааст, дар мавриди ғайриимкон будани ҳалли он бо мувофиқаи тарафҳо дар арбитражи байни-милалӣ тичоратии назди Палатаи савдо ва саноати ҶР тибқи низомномаи он, ишорат намудааст [100, с. 296-297].

Баробари ин, созишномаи ҳакамӣ бештар хосияти маҳз аҳдҳои маданӣ-ҳуқуқиро дошта, бо ҳолатҳои зерин асоснок карда мешавад:

- барои пайдо кардани қувваи ҳуқуқӣ созишномаи ҳакамӣ ҳамчун созиш дар бораи моҳияти шартҳои байни тарафҳои иштирокчии баҳс бояд баромад намояд; моҳияти истифодаи усули алтернативии ҳал намудани низои ҳуқуқӣ бо нишон додани суди ҳакамии мушаххас, ҳамин тавр, масъалаи зарурати риоя намудани шакли мурофиавӣ ба миён намеояд;

- эътиборнокии созишномаи ҳакамӣ мутобиқи муқаррароти КМ ҚТ оид ба бозътибор эътироф намудани аҳд муайян карда мешавад;

- ба сифати субъектони созишномаи ҳакамӣ шахсони ҷисмонӣ ва ё ҳуқуқие баромад мекунанд, ки вобаста ба баҳси пайдошуда дар баррасии судӣ ҳакамӣ иштирок мекунанд;

- бо мавҷудияти имконоти истифодаи меъёрҳо оид ба иҷрои дахлдори созишномаи ҳакамӣ, роҳ надодан барои иҷрои яктарафаи шартнома, бекор кардани созишномаи ҳакамӣ, бинобар тағйир ёфтани ҳолатҳои баста шудани созишномаи ҳакамӣ;

- дар натиҷаи баста шудани созишномаи ҳакамӣ тарафҳо дорои ҳуқуқ ва уҳдадории муайяни мурофиавӣ гардида, онҳо бо муносибатҳои моддӣ-ҳуқуқии барои баррасӣ ва ҳалли баҳс (қисми он) алоқаманд мебошанд. Яъне агар созишномаи ҳакамӣ баста шуда бошад, маънои оғози баррасии судии ҳакамиро дар назар надорад [137].

Ҳамин тариқ, бо назардошти дуҷонибагии муносибатҳои дар ҷараёни бастани созишномаи ҳакамӣ бавучудоянда, истифодаи меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ дар мавриди муайян намудани табиати ҳуқуқии созишномаи ҳакамӣ бештар дуруст арзёбӣ карда шуда, меъёрҳои ҳуқуқи мурофиавӣ бошанд, ба тариқи фаръӣ (субсидиарӣ) бо мақсади инъикос намудани фаъолияти мақомоти дахлдор бояд истифода карда шавад.

Агар созишномаи ҳакамӣ ҳамчун аҳд баҳо дода шавад, бояд дар ин радиф илова кард, ки он наметавонад ба монанди санади яктарафа баҳо дода шавад, чунки дар ин санад мувофиқанамои иродаи ҳарду тарафи баҳс ба тариқи суди ҳакамӣ баррасишуда истода муайян мегардад. Илова бар ин, ба таври қатъӣ наметавон тамоми субъектони шартномаро гуфта гузарем, чунки он мумкин аст, ду ва ё бисёртарафа бошад. Чунин ҳолат бо он алоқаманд аст, ки факти баста шудани созишномаи ҳакамӣ муносибати маданӣ-ҳуқуқии дахлдорро на танҳо байни тарафҳои ин созишнома, балки боз байни суди ҳакамӣ ва тарафҳои баҳскунандаро ба миён меорад. Муносибатҳои ҳуқуқии тарафҳои созишномаи ҳакамӣ дар сатҳи ҳуқуқӣ-хусусӣ ва муносибатҳои ҳуқуқии суди ҳакамӣ ва тарафҳо доир ба баррасӣ ва ҳалли баҳси мушаххас, бечунучаро зери таъсири меъёрҳои ҳуқуқи мурофиавӣ қарор гирифта бошанд ҳам, асоси ҳуқуқӣ-хусусии ин муносибатҳоро наметавонем ба пуррагӣ инкор намоем. Дар таърих кӯшишҳои мушоҳида шудаанд, ки муносибатҳои мазкурро соф ҳуқуқӣ-хусусӣ баҳо додаанд. Масалан, муҳаққиқ В.А. Шенинг қайди

хакамиро ба сифати сохтори маҷмуавӣ ва дар худ инъикоскунандаи ду намууди шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ дида баромадааст: як шартнома байни тарафҳои баҳскунанда ва дигар байни тарафҳо ва суди ҳакамӣ [73, с. 704]. Мавқеи хусусияти маданӣ-ҳуқуқӣ доштани муносибатҳои байни суди ҳакамӣ ва тарафҳои созишномаи ҳакамиро олими ватанӣ М.З. Раҳимзода ҷонибдорӣ намудааст [113, с. 180].

Номуайянии муносибатҳои ишорашуда бо хосияти суди ҳакамӣ дар ҳал намудани ин ё он баҳсҳо баён карда мешавад. Агар таносубро бо судҳои давлатӣ гузаронем, пас уҳдадориҳои охириро бо вазифа ва мақсадҳои низоми судӣ, чун низоми мақомоти барои ҳимоя ва барқарор намудани ҳуқуқҳои вайроншудаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ равона шуда маънидод карда мешавад. Моҳиятан, давлат бо воситаи низоми судӣ тартиботи дахлдорро таъмин намуда, ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон ва ташкилотҳоро ҳимоя менамояд. Суди ҳакамӣ мақоми дорои салоҳияти ҳокимиятӣ ва ё мақоми амалҳои аҳаммияти оммавидошта дониста намешавад, он бо ташаббуси худ уҳдадориҳои ҳал кардани баҳси мушаххасро бар дӯш гирифта, бо ин иродаи худро, ки мустақилона, бе даҳолати беруна ташаккул ёфтааст, ифода менамояд. Муаммо дар он зоҳир меёбад, ки суди ҳакамии алоҳида дар баста шудани созишномаи ҳакамии ҷудоғонаи шахсони ба онҳо муроҷиатнамударо дар алоҳидагӣ намебандад. Аз тарафи дигар, таъсис дода шудани суди ҳакамӣ худ нишонаи факте аст, ки суд ҳама гуна баҳси барои ҳалли он муроҷиатшударо дида мебарояд.

Суди ҳакамӣ метавонад ба восита, бо пешниҳод намудани шакли иқтибоси ҳакамӣ, барои басташудани созишномаи ҳакамӣ фаъолият барад. Ҳамин тариқ, созишномаи ҳакамиро чун созишномаи сетарафа баҳо дода, онро бо иштироки бевоситаи тарафҳои баҳс дар давраи бастанӣ шартнома ишора намуд, вале дар ин ҷо мавқеи суди ҳакамӣ ноаниқ боқӣ мемонад, зеро он чун шахси ҳуқуқӣ ва ё сохтори таркибии дигар шахси ҳуқуқӣ бо мақсади ҳалли баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқӣ таъсис дода шуда буд. Камтар бо дигар тарз масъалаи пешниҳоди баҳс ба

баррасии суди ҳакамии як дафъа ташкилшаванда (*ad hoc*) ҳал карда мешавад [78, с. 66].

Дар мавриди таъсис дода шудани суди ҳакамӣ барои ҳалли баҳси мушаххас, маҳз созишномаи ҳакамӣ асоси фаъолияти суди ҳакамии як бор таъсисдодашуда баромад мекунад. Дар давраи баста шудани созишномаи ҳакамӣ суди ҳакамӣ таъсис дода нашуда бошад, он ҳамчун тарафи созишномаи ҳакамӣ баромад намекунад. Пас, дар мавриди оид ба шумораи субъектони созишномаи ҳакамӣ сухан рондан, ба намуди суди ҳакамии ин баҳсро барои баррасии худ қабулкарда, бояд тавачҷух дода шавад. Агар баҳс ҷихати баррасӣ ба суди ҳакамии доимоамалкунанда пешниҳод шуда бошад, пас созишномаи ҳакамӣ дорои хосияти дудаврагӣ бо иштироки на кам аз се субъект баста шуда, нишонаҳои ду шартномаро доро мебошад: шартнома байни иштирокчиён ҷихати дар суди ҳакамӣ баррасӣ ва ҳал гардидани баҳс ва шартнома байни суди ҳакамӣ ва тарафҳои баҳс дар бораи ба зиммаи суди ҳакамӣ гузаштани баррасӣ ва ҳалли баҳс. Дар мавриди ба суди ҳакамии як бор амалкунанда пешниҳод гардидани баҳс, созишномаи ҳакамии ду тараф, тарафҳое, ки дар баррасии ҳакамӣ иштирок мекунад, баста мешавад.

Ҳамин тавр, аз нуқтаи назари амалӣ ҳангоми тартиб додани созишномаи ҳакамӣ ду намуди созишномаи ҳакамии аз рӯи мундариҷа, субъектон ва тартиби иҷро тафриқанокро бояд дар назар дошт: созишномаи ҳакамӣ оид ба пешниҳоди баҳс барои баррасии суди ҳакамии доимоамалкунанда ва созишномаи ҳакамӣ барои пешниҳоди баҳс барои суди ҳакамии *ad hoc*.

Вобаста ба масъалаи бардошташуда масъулияти суди ҳакамӣ оид ба ҳалли баҳси тарафҳои ба вай муроҷиатнамуда аҳаммияти хоса пайдо менамояд. Дар ин маврид зарур аст, хусусияти фаъолияти судҳои доимоамалкунанда ва судҳои як дафъа барои ҳалли баҳси мушаххас таъсисдодашударо ба назар гирифтани лозим аст. Агар суди ҳакамӣ ба сифати суди доимоамалкунанда фаъолият барад, пас он иқтибоси

ҳакамие, ки оварда мешавад, шартан, мумкин аст, ба сифати офертаи оммавӣ дида баромада шавад. Офертаи оммавӣ аз рӯйи қоидаи умумӣ таклифи дорои тамоми шартҳои барои бастанӣ шартнома пешниҳодшуда доништа мешавад. Шарти асосии назарраси фарқкунандаи созишномаи ҳакамӣ шарт оид ба усули алтернативии ҳалли баҳси маданӣ-ҳуқуқии дар баррасии суди ҳакамӣ қарор гирифта ба ҳисоб меравад.

Пас, тарафҳо бо мурочиат ба суди ҳакамӣ метавонанд интизор гарданд, ки баҳси хусусияти маданӣ-ҳуқуқидошта ба таври ҳатмӣ, агар дар иқтибоси ҳакамӣ ишора шуда бошад, ҳал карда шаванд.

Бо назардошти таълимоти маданӣ-ҳуқуқӣ оид ба шартномаҳои оммавӣ шартҳои ҳатмӣ он чун карда мешавад:

- ба сифати иштирокчии ҳатмии шартномаи оммавӣ ташкилоти тиҷоратӣ баромад менамояд;

- ташкилоти ишорашуда вобаста ба фурӯши мол, иҷрои кор ва хизматрасонӣ фаъолият мебарад;

- тамоми субъектони фаъолияти тиҷоратиро пешбаранда метавонанд ба сифати субъектони мурочиат ба суди ҳакамӣ баромад намоянд.

Гуфтан мумкин аст, ки нишонаҳои оварда баҳри баҳодиҳии фаъолияти судҳои ҳакамӣ мувофиқ намебошанд. Якум, суди ҳакамӣ ҳамчун ташкилоти тиҷоратӣ баромад намекунад, зеро суди ҳакамӣ моҳиятан фаъолияти тиҷоратиро ба амал намебарояд; дуюм, суди ҳакамӣ бо фурӯши мол, иҷрои кор ва ё хизматрасонӣ машғул намебошад. Пас, ба сифати хусусияти асосӣ ва ягонаи суди ҳакамӣ танҳо фаъолият оиди баамалбарории баррасӣ ва ҳалли баҳси байни ашхоси ба ин суд мурочаткарда арзёбӣ мегардад [124, с. 79-80].

Дар баробари созишномаи ҳакамиро ҳамчун шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ баҳо додан, инчунин зарур аст ба таснифи шартнома, ки дар илми ҳуқуқи маданӣ мавҷуд аст, диққат дода шавад.

Пеш аз ҳама, созишномаи ҳакамӣ шартномаи мутақобила дониста мешавад, зеро тарафҳо ҳуқуқ ва уҳдадори мутақобиларо пайдо мекунад. Масалан, ҳамаи тарафҳои созишномаи ҳакамӣ ҳуқуқ доранд талаб кунанд, то баррасии баҳси маданӣ дар суди ҳакамӣ ба амал бароварда шавад. Баробари ҳуқуқ уҳдадори содир накардани баъзе аз амалҳо низ ба вучуд меояд: масалан, ба суди босалоҳияти давлатӣ барои ҳалли баҳсе, ки оид ба он созишномаи ҳакамӣ ба имзо расидааст, ариза пешниҳод намекунад.

Ба доираи ҳуқуқ ва уҳдадори, ки суди ҳакамӣ аз созишномаи ҳакамӣ пайдо мекунад, инҳо дохил мешавад: ҳуқуқи пардохти маблағ барои пеш бурдани фаъолияти судҳои ҳакамӣ ҷиҳати ташкили баррасии ҳакамӣ ва ҳалли баҳс дар суд, уҳдадорӣ оид ба баррасии баҳси маданӣ-ҳуқуқие, ки тарафҳои он муроҷиат намудаанд. Дар мавриди фарқ кардани ҳуқуқ ва уҳдадори тарафҳои созишномаи ҳакамӣ зарур аст, қайд намоем, ки кадом тараф дар назди кӣ уҳдадори мазкурро доро аст? Уҳдадори муроҷиат намудан ба суди ҳакамӣ ҷиҳати баррасӣ ва ҳалли баҳсро қайд намоем, пас он наметавонад ҳамчун ҳуқуқи суди ҳакамӣ ҷиҳати ҳалли баҳси мазкур баҳо дода шуда бошад. Ин хулоса бо он асоснок карда мешавад, ки суди ҳакамӣ наметавонад иҷрои маҷбурии ҳуқуқи дахлдорро талаб намояд.

Ҳамин тариқ, созишномаи ҳакамӣ бо назардошти ҳайати субъектӣ созишномаи дорои ду матлаба буда, аз як тараф, муносибатҳои шартномавӣ тарафҳои баҳс бо ҳуқуқ ва уҳдадориҳои хосаи худ, аз тарафи дигар бошад, муносибатҳои шартномавӣ байни тарафҳои баҳс ва суди ҳакамӣ бо доираи ҳуқуқ ва уҳдадориҳои худ баромад мекунад [92, с. 130].

Вобаста ба музднокии шартнома муносибатҳои шартномавии байни иштирокчиёни баҳс ва муносибатҳои шартномавии байни суди ҳакамӣ ва ҷонибҳои ба вай муроҷиатнамударо фарқ бояд кард. Пас, иштирокчиёни баҳс ҳангоми бастанӣ созишномаи ҳакамӣ ягон муомилоти моддиро, новобаста ба доштани ҳуқуқ ва уҳдадори

мурочиат ба ҳимоя дар суди ҳакамӣ, ба анҷом намерасонанд. Аз ин рӯ, дар ин қисм шартнома бемузд арзёбӣ карда мешавад. Агар ба табиати муносибатҳои байни суди ҳакамӣ ва иштирокчиёни баҳс таваҷҷуҳ намоем, пас, бешубҳа, ин муносибатҳо хусусияти музднокиро доро мебошанд, зеро суди ҳакамӣ барои ташкили баррасии ҳакамӣ ва расонидани ёрии ҳуқуқӣ чихати ба танзим даровардани муноқишаи ҳуқуқӣ подоши муайяно пайдо менамояд [60, с. 86].

Бешубҳа, созишномаи ҳакамиро метавон чун шартнома арзёбӣ намуд. Ин ҳолат ба он вобаста аст, ки ба вучуд омадани ҳуқуқ ва уҳдадорӣ аз рӯи созишномаи ҳакамӣ бо сар задани ҳодисае вобаста аст, ки он ба вучуд меояд ва ё ба вучуд намеояд. Тарафҳо масъулияти мутақобилаи ҳалли баҳси дахлдорро дар суди ҳакамӣ пешбинӣ карда, ба иҷро расонидани он танҳо дар ҳолати руҳ додани ҳодисаи муайян, аниқтараш ба вучуд омадани баҳс амалӣ мешавад. Барои суди ҳакамӣ ба сифати шarti иловагии бавучудоварандаи масъулияти ташкил ва гузаронидани баррасии ҳакамӣ, амалҳои муайяни тарафҳо, ишораи иродаи худ дар шакли аризаи даъвогӣ ва ё дигар усули дар қонун пешбинӣшуда, баромад менамояд.

Созишномаи ҳакамӣ, ки дорои ҳамаи унсурҳои шартнома аст, инчунин метавонад муҳлатнок бошад. Тарафҳои созишномаи ҳакамӣ муҳлати барои интиҳоби усули алтернативии баррасӣ ва ҳалли баҳс муайяншавандаро метавонанд дақиқ намоянд.

Агар ба сифати маҳаки таснифоти шартнома лаҳзаи ба вучуд омадани шартнома вобаста карда шавад, пас созишномаи ҳакамӣ ба шартномаҳои консенсуалӣ мутааллиқ мебошад. Моҳияти чунин таснифот вобаста ба шартҳои асосии шартнома ба мувофиқа омадан дониста шуда, ҳамоно ки тарафҳо бо хусусияти баҳс ва суди ҳакамии ин баҳсро баррасикунанд муайян гарданд, созишномаи ҳакамӣ басташуда ҳисобида мешавад.

Бинобар муҳокимаи оварда метавон қайд намуд, ки созишномаи ҳакамӣ ҳамчун шартнома алоқамандсозандаи унсурҳои ду шартномаи

мустақил баромад мекунад. Ҳамин тариқ, шартнома аз як тараф, байни тарафҳои иштирокчии баҳс, оид ба баҳси бавучудомада дар доираи баррасии суди ҳакамӣ фаҳмида мешавад. Инчунин, аз тарафи дигар, созишномаи ҳакамӣ чун шартномаи байни суди ҳакамӣ ва тарафҳои баҳс басташуда буда, аз рӯи он суди ҳакамӣ уҳдадории баррасӣ ва ҳалли баҳс бо иштироки ҳамин тарафҳоро пайдо мекунад. Тарафҳо, дар навбати худ, маблағи суди ҳакамӣ ёрии ҳуқуқии суди ҳакамӣ, вобаста ба баррасӣ ва ҳалли баҳс расониашударо пардохт менамоянд.

Дар ин қисмат созишномаи ҳакамиро метавон ба гурӯҳи шартномаҳо оид ба расонидани хизмати муайян алоқамандбуда, мисли шартномаи супориш, шартномаи агентӣ, расонидани хизмати музднок шомил намуд [132, с. 32; 133, с. 160].

Чихати муқаррар сохтани моҳияти ҳуқуқии созишномаи ҳакамӣ, зарур шуморида мешавад, ки масъалаи ҳаёти субъектӣ, моҳияти ҳуқуқ ва уҳдадории тарафҳои созишномаи ҳакамӣ ба таври васеъ мавриди таҳлил қарор дода шавад. Яқум, новобаста аз он ки ҳакамҳои суди ҳакамтро тарафҳои иштирокчии баҳс интихоб кардаанд, он ҷониби мустақил ва бемайлон боқӣ монда, ҳангоми баррасӣ ва ҳалли баҳс аз номи худ баромад мекунад. Шартномаи супориш ва агентиро наметавон ба созишномаи ҳакамӣ монанд кард, зеро дар шартномаҳои номбурда тарафи супоришро иҷроқунанда аз ном ва ҳисоби шахси супориши дахлдорро дода баромад мекунад. Агар ишора намоем, ки шартномаи комиссия бо фаъолияти тижоратӣ алоқаманд мебошад ва тарафи он вобаста ба барқарор намудани робитаи савдоӣ хизмати миёнаравиро мерасонад. Пас, созишномаи ҳакамӣ дар ин маврид уҳдадории суди ҳакамиро вобаста ба ташкили баррасӣ ва ҳалли баҳс муқаррар месозад.

Вобаста ба моҳият созишномаи ҳакамӣ ба шартномаи хизматрасонӣ наздиктар мебошад [108, с. 162]. Дар адабиёти юридикӣ алҳол кӯшишҳои ҳастанд, ки созишномаи ҳакамиро ба сифати шартномаи хосаи

хизматрасонии музднок баҳо диҳанд [89, с. 114; 97, с. 88]. Аз ин рӯ, чанбаҳои мусбӣ ва манфии чунин раванд бояд чудо карда шаванд:

Якум, бешубҳа, суди ҳакамӣ ёрии ҳуқиқии муайянро ба ҷонибҳои баҳскунанда дар шакли ташкили баррасии ҳакамӣ оид ба ҳалли баҳс мерасонад. Дар ин ҳолат ҷамъи хусусиятҳои хизматрасонӣ дар фаъолияти суди ҳакамӣ баръало мушоҳида мешаванд:

- хизматрасонии ҳуқуқӣ ҳис карда намешавад, чунки он ягон иҷрои хизматрасонии моддиро ба амал намебарорад;

- чудо нопазир будани хизматрасонӣ аз сарчашмааш бармеояд, чунки ҳангоми бастанӣ созишномаи ҳакамӣ, маҳз суди ҳакамӣ баррасии ҳакамӣ ва ҳалли баҳсро ба миён меорад;

- истехсол ва истеъмоли хизматрасонӣ дар як вақт ба амал бароварда мешаванд;

- ғайриимкон будани кафолати расидан ба натиҷаи дилхоҳ, чунки он бо амалӣ гардидани ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои иштирокчиёни баҳс вобаста аст (масалан, тарафҳо баъди пешниҳоди аризаи “даъвогӣ” ба суд метавонанд баҳси ҳуқуқиро ба таври осоишта ҳал кунанд ва ё яке аз тарафҳо аз ташкил намудани ҳайати суди ҳакамӣ даст кашад ё баррасии ҳакамӣ метавонад дар натиҷаи даст кашидани даъвогар аз талаботи даъвогии худ қатъ гардад).

Дуюм, дар асоси фаъолияти суди ҳакамӣ ибрази ихтиёронӣ ирода гузошта шуда, уҳдадорӣи суд оид ба ҳалли баҳс ҳосияти шартномавиро пайдо мекунад.

Сеюм, баробарии расмӣ тарафҳои созишномаи ҳакамӣ ҳамчун далели бавоситаи муносибатҳои шартномавӣ доир ба хизматрасонӣ баромад мекунад. Иҷботи ин гуфтаҳо вучуд надоштани ваколати ҳокимиятии суди ҳакамӣ нисбат ба тарафҳои баҳс ва аз тарафи дигар, дар асоси принсипи набудани мустақилият ва бемайлон будани суди ҳакамӣ ҷой надоштани имконоти таъсиррасонии иштирокчиёни баҳс ба суди ҳакамӣ баромад менамояд.

Чорум, ташкил намудан ва баргузори баррасии судии ҳакамиро иштирокчиёни баҳс бо воситаи пардохти хирочи бақайдгирӣ ва ё хирочи арбитражӣ (ҳакамӣ) таъмин мекунанд. Хирочи аз тарафи суди ҳакамӣ чамъгардида аҳаммиятнок буда, бо ду мазмун истифода мешавад: якум, харочот ҷихати ташкили баррасӣ барои ҳалли баҳс чамъгардида, пардохти хизматрасонии ҳакамҳои суди ҳакамиро мефаҳмонад. Лекин дар бораи моҳияти хирочи ҳакамӣ сухан гуфта, онро набояд ҳамчун ғоидаи аз ғайолияти дахлдори суд бадастомада арзёбӣ кард. Дурустар мешавад, агар он ба сифати пардохт барои амалҳои аҳаммияти ҳуқуқидошта, бо баррасии суди ҳакамӣ вобастабуда, баҳо дода шавад.

Тавре ки муҳаққиқ О.Ю. Сквортсов қайд кардааст: «Мақомоти андоз ба масъалаи ҳисоб намудани андоз бо маблағҳои ба даст даровардаи ҳакамҳои суди ҳакамӣ ба таври хоса муносибат менамоянд. Масалан, дар амалияи мақомоти андоз ҳолатҳое ба ҷашм мерасанд, ки ғайолияти суди ҳакамӣ чун ғайолият оид ба хизматрасонии музднок маънидод шудааст. Инчунин, мақомоти андоз нисбати ғайолияти соҳибкории вобаста ба хизматрасонии муздноки суди ҳакамӣ ва хирочи ҳакамии бадастоянда, андоз аз арзиши иловашуда пешбинӣ кардааст» [73, с. 279].

Дар ҳамин ҷо бояд илова кард, ки андоз аз маблағҳои ҳакамии дар натиҷаи баррасии парванда аз тарафи суди ҳакамӣ бадастоварда вобаста ба қоидаҳои ҳисоб кардани ин андоз аз шахсони воқеӣ ба амал бароварда мешавад. Ҳамин тариқ, пардохти ҳакамии тарафҳо ба суди ҳакамӣ ҳамчун тарафи созишномаи ҳакамӣ ва пардохти бевоситаи ҳакамҳои суди ҳакамӣ барои ташкили баррасӣ ва ҳалли баҳс, бояд фарқ карда шаванд.

Инчунин, дар раванди таҳлили масъала хусусияти хосаи мақомоти баррасии ҳакамиро бавучудоваранд бояд ба назар гирифта шавад. Маҳз ин мақом, ба андешаи мо, имкон намедихад, то нисбати муносибатҳои шартномавии байни суди ҳакамӣ ва иштирокчиёни муурофия, меъёрҳои танзимкунандаи институти хизматрасонии музднок татбиқ карда шавад.

Хусусияти мазкур дар он зоҳир меёбад, ки судҳои ҳакамӣ таъмини амали гардидани муносибатҳои маданияро мақсади асосӣ муқаррар мекунанд: фаъолияти онҳо ба монанди фаъолияти адвокатҳо, ба мақсадҳои тиҷоратӣ мувофиқ набуда, гирифтани фоидаҳо пайгирӣ намекунад. Ба сифати нишонаи фаъолияти соҳибкорӣ таваккалии соҳибкорӣ қайд кардан мумкин аст. Нишонаи номбурдаи фаъолияти соҳибкориро нисбати суди ҳакамӣ мувофиқ ҳисобида намешавад. Масъалаи фарқияти қобилияти ҳуқуқдории умумӣ ва махсусро мавриди ишора қарор дода бояд гуфт, ки суди ҳакамӣ дорои ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои ба амалӣ намудани мақсадҳои фаъолиятҳо хосбуда мебошад, масалан, баррасии баҳс, ҳалли низоъҳо ва ҳимояи ҳуқуқҳои вайроншудаи шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ, яъне суди ҳакамӣ, бешубҳа, дорои қобилияти ҳуқуқдории махсус мебошанд. Барои суди ҳакамӣ чунин хусусият, ба монанди мунтазамӣ, ки ба фаъолияти соҳибкорӣ мансуб аст, хос нест. Ин ҳолат бо он асоснок карда мешавад, ки суди ҳакамӣ барои ҳалли як баҳси алоҳида ташкил шуда метавонад. Аз ҷиҳати боло хулоса намудан мумкин аст, ки суди ҳакамо чун ташкилоти тиҷоратӣ бо фаъолияти соҳибкорӣ машғул буда, баҳо додан мумкин нест [59, с. 22-23].

Дар айни ҳол бештари олимони тарафдори бар он ҳастанд, ки тибқи муҳтавои он ба муносибати байни суди ҳакамӣ ва шахсони баҳскунанда чун муносибати аз шартномаи хизматрасонии музднок бароянда баҳо додан ғайриимкон ҳисобида мешавад. Ҳамин тавр, Б. Сеглин муайян намудааст, ки: “Баррасии ҳакамо бо воситаи шартномаи хизматрасонии музднок арзёбӣ намудан мумкин нест, зеро хизматрасонии музднок фаъолияти соҳибкорӣ, дорои хусусиятҳои мустақилият, бо таъя ба таваккалии худ пеш бурдани фаъолият, гирифтани фоида аз истифодаи амвол, фурӯши мол, иҷрои қор, расонидани хизмат ва бо тартиби муқаррарнамудаи қонун аз қайди давлатӣ гузаштан мебошад” [115, с. 116].

Бар муқобили ақидаи овардашуда он фактро қайд намудан лозим аст, ки шартномаи хизматрасонии музднок, на танҳо нисбати фаъолияти соҳибкорӣ равона карда мешавад ва чун ташкилоти тичоратӣ ғайриимкон будани баҳо додан ба суди ҳакамӣ, наметавонад ба таври ғаврӣ нисбати созишномаи ҳакамӣ аз рӯи қиёс татбиқ нагардидани меъёрҳои маданӣ-ҳуқуқии танзимкунандаи шартномаи хизматрасонии музднок гардад. Агар доир ба алоқамандии ҳайати суди ҳакамии мушаххас бо шахсони баҳскунанда сухан ронем, пас бояд оид ба намуди суди ҳакамӣ тавачҷуҳ намоем. Агар ин суди ҳакамии як маротиба таъсисдодашаванда бошад, пас мавқеи мазкур вучуд дошта метавонад, зеро иштирокчиёни баҳс пардохти баррасии ҳакамиро мустақиман ба ҳакамон анҷом медиҳанд. Агар ин судҳои ҳакамии доимоамалкунанда бошад, пас ягон асос барои вобастагии ҳакамҳои суди ҳакамӣ бо тарафҳои баҳскунанда, дар самти пардохти фаъолияти онҳо, ҷой надорад. Ин бо он маънидод карда мешавад, ки тарафҳои баҳс пардохти баррасии ҳакамиро бевосита ба суди ҳакамии доимоамалкунанда, агар он ба сифати шахси ҳуқуқӣ ва ё дар доираи ташкилоти дар назди он созмонгардида ба қайд гирифта шуда бошад, ба амал мебарорад, на ба ҳакамҳои алоҳидаи баҳсро ҳалкунанда. Ҳатто агар, дар марҳилаи аввал, тарафҳо маблағи хирочи ҳакамиро пардохт нанамоянд, ин ба пардохти фаъолияти ҳаками алоҳида ягон хел таъсир намерасонад.

Татбиқи меъёрҳои ҳуқуқии шартномавӣ барои муайян намудани табиати созишномаи ҳакамӣ, инчунин бо вучуд доштани қоидаҳои махсус, ба монанди тартиби иҷрои созишномаи ҳакамӣ, имконияти бекор кардани он, масъалаи ҷавобгарии ҳакамҳои судҳои ҳакамӣ, мураккаб карда мешавад. Ин боз як ҷанбаи функцияи бар дӯши ҳаками суди ҳакамӣ гузошташуда доништа мешавад ва, аҳаммияти дучонибагии он, аз як тараф, чун фаъолият оид ба уҳдадорӣ бар зиммаи худ гирифта, ки бо ташкили баррасии ҳакамӣ вобаста аст, аз тарафи дигар, фаъолият оид ба ҳимояи ҳуқуқии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии ба суди ҳакамӣ муроҷиатнамуда, ба ҳисоб меравад. Бешубҳа, қоидаҳои умумӣ доир ба

бекор намудани созишномаи ҳакамӣ, оид ба ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқии суди ҳакамӣ, вобаста ба хусусияти фаъолияти охирон татбиқ гардад ҳам, ин ҳолат асоси бечунучарои ғайриимкон баҳо додани бекор кардани созишномаи ҳакамӣ ҳамчун шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ, хусусан, дар худ унсурҳои шартномаи хизматрасонии музднокро дошта, фаҳмида намешавад.

Ҳамин тариқ, созишномаи ҳакамӣ муносибати ҳуқуқии шахси воқеӣ ва ҳуқуқиро дар мавриди муроҷиат ба суди ҳакамӣ ва муносибати ҳуқуқии суди ҳакамӣ бо ин шахсонро ифода менамояд, яъне дар худ ду шартномаро фароҳам меоварад. Ҳар ду муносибатҳо аз рӯи табиати худ чун муносибати маданӣ-ҳуқуқӣ баромад мекунанд, зеро онҳо дар асоси ба мувофиқа овардани иродаи тарафҳои созишномаи ҳакамӣ ба вучуд меоянд.

Безътибории созишномаи ҳакамӣ. Мисли ҳама гуна аҳдҳо, созишномаи ҳакамӣ мумкин аст, безътибор доништа шавад. Асосҳои ҳуқуқӣ барои эътирофи безътибории созишномаи ҳакамӣ дар ҳар низоми ҳуқуқӣ хусусиятҳои худро доро мебошанд. Ҳангоми бастании созишномаи ҳакамӣ яке аз тарафҳо мумкин аст, оид ба талаботи нисбати созишномаи ҳакамӣ дар низоми ҳуқуқии кишвари хориҷӣ пешниҳодшаванда хабар надошта бошад. Бо назардошти ин, маслиҳати амалӣ ҳангоми тартиб додани созишномаи ҳакамӣ ин омӯзиши пешакии қонунгузории кишвари хориҷӣ доир ба масъалаҳо вобаста ба талабот, ки нисбати шакли созишномаи ҳакамӣ, оид ба қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунии тарафҳо ҳангоми бастании созишномаи ҳакамӣ ва дигар масъалаҳо пешниҳод мегарданд, баромад менамояд.

Дар ҚТ шартҳои боътибории созишномаи ҳакамӣ тибқи қонунгузории маданияи ҚТ муайян мешавад. Чунин ақида аз тарафи як зумра олимони соҳа баён гардидааст. Масалан, олими ватанӣ М.З. Раҳимзода оид ба созишномаи ҳакамӣ сухан ронда, ишора намудааст, ки «ҳангоми баҳс оид ба созишномаи ҳакамӣ меъёри дахлдори КМ ҚТ татбиқ мешавад: риоя нагардидани шакли хаттии созишнома, он аз

чониби шахси ваколатнадошта ба имзо расонида шудааст, зери таъсири фиреб, гумроҳӣ, зӯроварӣ, аз чониби тарафи ғайри қобили амал ва ғайра баста шудааст» [128, с. 22].

3. Ализода табиати созишномаи ҳакамиро таҳқиқ намуда, қайд кардааст, ки барои ҳалли масъалаи безътибории созишнома, вобаста ба суди ҳакамӣ, бояд муайян намуд, ки он ба талабот оид ба аҳдҳои дар қонунгузорию маданӣ пешбинишуда мувофиқат мекунад (§2 Боби 10), ба монанди: безътибории аҳди аз чониби шахси воқеии ғайри қобили амал эътирофгардида анҷомдодашуда (м. 186 КМ ҚТ); безътибории аҳди анҷомдодаи шахси воқеие, ки қобилияти дарки аҳаммияти амали худ ё идора кардани онро надошт (м. 195 КМ ҚТ); безътибории аҳде, ки бо фиреб, зӯроварӣ, таҳдид, созиши бадқасдонаи намояндаи як тараф бо тарафи дигар ё шароити вазнин анҷом дода шудааст (м. 196 КМ ҚТ) [77, с. 158].

Е.А. Суханов дар ин бора чунин қайд кардааст: «Чун шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ созишномаи ҳакамӣ тибқи асосҳои дар қонунгузорию маданӣ пешбинигардида, безътибор дониста шуда метавонад» [116, с. 16-17]. Дар баробари ин, безътибории созишномаи ҳакамӣ мумкин аст, бо қарори алоҳида дар асоси даъво оид ба безътибор эътироф намудани он, инчунин дар доираи истехсолот оид ба баррасии шикоят нисбати ҳалномаи суди ҳакамӣ дида баромада шавад.

Созишномаи ҳакамӣ ягонагии чор унсурро дар назар дорад: субъект – шахси иштирокчии созишномаи ҳакамӣ, ягонагии ирода ва изҳори ирода, шакл ва мундариҷа. Нуқсони ҳар яки аз ин унсурҳо безътибор будани созишномаи ҳакамиро шаҳодат медиҳад. Безътибории созишномаи ҳакамӣ чун аҳди маданӣ-ҳуқуқӣ маънои онро дорад, ки аз ақиби ин амал фактҳои ҳуқуқӣ аҳаммияти ҳешро гум карда, вобаста ба ин аҳдҳои безътибор оқибати дигари ҳуқуқие, ки тарафҳо ҳангоми бастании ин аҳд дар назар доштанд, пайдо карда наметавонад [117, с. 74].

Бо баробари ин, аҳдҳои безътибор доништа шудани созишномаи ҳакамӣ ба оқибатҳои муайяни ҳуқуқие меоварад, ки бо бартараф намудани оқибати безътибории он алоқаманд мебошанд.

Дар илми муосир муносибати ягона оид ба асосҳои безътибор эътироф намудани созишномаи ҳакамӣ вучуд надорад. Хусусан, М.В. Попов дар раванди таҳқиқи иқтибосҳои арбитражии нуқсондор дар қарордодҳои робитаҳои байналмилалӣ, ба сифати сабаб асосҳои зеринро номбар намудааст:

- номуайяни, агар иқтибоси арбитражӣ имкон намедихад номгузорию арбитражи тичоратиро муайян намояд;

- нопуррагӣ, агар муайян намудани тартиби таъини ҳакамҳо ва ё расмиёти муҳокимаи парвандаи арбитражӣ ба пуррагӣ амалӣ нагардида бошад;

- гум қардани қувва, агар тарафҳо қолабҳои саҳти вақтро барои амалҳои муайян қарда бошанду ин вақт то ин дам гузашта бошад [111, с. 92].

Т.В. Латута асосҳои безътибории созишномаи ҳакамиро чунин доништааст:

- бо нуқсони ирода (зери таъсири фиреб, гумроҳӣ, таҳдид ва дигар) баста шудааст;

- аз тарафи шахси қобилияти ҳуқуқӣ ва амалкунии нокифоядошта баста шуда бошад;

- бе риояи шакли муқаррарнамудаи қонун содир шуда бошад;

- шартҳои назарраси барои созишномаи арбитражӣ, аз ҷумла хоҳиши баръало маълуми пешниҳоди баҳс барои муҳокимаи арбитражиро доро намебошад;

- ба меъёри императивии қонунгузорию татбиқшаванда оид ба арбитраж муҳолифат менамояд;

- оид ба масъалаҳои матлаби муҳокимаи ҳакаминабуда, баста шудааст [105, с. 76].

Бо мақсади гузаронидани тақсимбандӣ, баъзе муаллифон кӯшиш намуда истодаанд, то ки асосҳои безътибории аҳдхоро, ки қонунгузориҳои маданӣ пешбинӣ намудааст (масалан, нуқсони ирода, мавҷуд набудани қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунии тарафҳо), инчунин асосҳои ки бо табиати ҳосаи созишномаи ҳакамӣ пешбинӣ гардидаанд, дорои таъсири муурофиавӣ бошанд.

Дар ҳамин ҷо зарур аст, фарқ байни ҳолате, ки созишномаи ҳакамӣ безътибор доништа шуда, қувваи ҳудро гум намуда, истифода бурда намешавад ва ҳолате, ки он истифода бурда шуда наметавонад, зеро ин ду ҳолат ҳаммаъно набуда, оқибатҳои гуногуни юридикиро пайдо мекунанд, дида бароем. Ҳамин тариқ, ба сифати асосҳои безътибор эътироф намудани созишномаи ҳакамие, ки дар қонунгузориҳои маданӣ коркард гардидааст, чунин номгӯйро дохил кардан мувофиқ аст:

- қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунии дахлдори тарафҳо;
- мувофиқати иродаи ботинии тарафи созишномаи ҳакамӣ бо изҳори берунаи он;
- шакли муайяни созишномаи ҳакамӣ;
- мувофиқати мундариҷаи созишномаи ҳакамӣ ба талаботи қонунгузорӣ.

Масъалаи қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунии тарафҳо, яъне қобилияти соҳибҳуқуқии тараф тибқи нишондоди қонунгузориҳои маданӣ танзим карда мешавад. Барои он ки созишномаи ҳакамӣ боътибор эътироф гардад, тарафҳои онро баимзорасонида бояд дорои қобилияти соҳибҳуқуқии дахлдор бошанд. Дар ҚТ ҳуқуқи бастанӣ созишномаи ҳакамӣ, инчунин ҳуқуқи пешниҳоди баҳс ба муҳокимаи судии ҳакамиро ҳам шахсони ҷисмонӣ ва ҳам шахсони ҳуқуқӣ доро мебошанд. Қобилияти соҳибҳуқуқии шахсони воқеӣ аз лаҳзаи таваллуд пайдо гардида, қобилияти пурраи амалкунӣ аз синни 18 - солагӣ мерасад. Шахсони ҳуқуқӣ бошанд, қобилияти соҳибҳуқуқиро аз лаҳзаи бақайдгирии давлатии шахси ҳуқуқӣ пайдо мекунанд.

Агар дар муҳокимаи ҳакамӣ шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони юридикии хориҷӣ иштирок намојанд, мушкилӣ сар мезанад Қобилияти соҳибҳуқуқи шаҳрвандони хориҷӣ аз рӯи қонуни шахсии онҳо, аксар вақт бо қонуни шаҳрвандӣ, лекин истифодаи қонуни маҳалли истиқомат, истисно намегардад, муайян карда мешавад. Қобилияти соҳибҳуқуқи шахси юридикии хориҷӣ аз рӯи қонуни таъсисёбии шахси ҳуқуқӣ, бо қонуни маҳалли пешбурди фаъолияти асосӣ муайян карда мешавад. Барои он ки созишномаи ҳакамӣ ба талаботи пешниҳодшаванда ҷавобгӯ бошад, тарафҳои онро баимзорасонанда оид ба масъалаи бастанӣ созишномаи мазкур бояд қобилияти пурраи соҳибҳуқуқиро, тибқи ҳуқуқи танзимкунандаи қонуни шахсӣ, дошта бошанд. Масалан, аз рисолаи илмии С.А. Владимирова мисолҳо овардан мумкин аст [123, с. 120].

Аз рӯи парвандаи №187/2001 Арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ дар назди Палатаи савдо ва саноати ФР масъалаи қобилияти амалкунии даъвогарро дида баромадааст. Мушкилӣ дар он буд, ки даъвогар – ҷамъияти масъулияташ маҳдуд, ки макони воқеъгардидааш Италия мебошад, дар ҳолати бартарафшавӣ қарор дошт. Аз ин рӯ, масъалаи ваколати ҷамъияти қайдшуда барои иштирок дар арбитраж ба вучуд омада буд. Бинобар он ки ин масъала бояд дар суди Италия аз рӯи қонуни шахсии ҷамъият ҳал гардад, даъвогар хулосаи адвокато аз 21 мартӣ соли 2003 бо тавзеҳоти қонунгузори Италия оид ба ин масъала пешниҳод намуд. Аз хулосаи мазкур бармеояд, ки бинобар Кодекси маданияи Италия, ҷамъияти дар марҳилаи бартарафгардӣ қарордошта метавонад чун даъвогар ва ҷавобгар дар суд ва арбитраж бо воситаи намојандагони худ – комиссияи бартарафсозӣ ширкат варзад. Дар чунин шароит даъвогар чун тарафи муносиб аз рӯи парванда баромад мекунад, ки бо ин мавқеъ ҷавобгар низ розӣ гардид.

Талаботи навбатии доштани эътибори созишномаи ҳакамӣ ихтиёрии изҳори ирода ба ҳисоб меравад. Изҳори ирода бояд, дар ҳақиқат, иродаи ботинӣ ва хоҳиши шахс барои дида баромадани баҳс

махз дар доираи муҳокимаи ҳакамиро таҷассум намояд. Ду роҳи ташаккул ва изҳори бевичдононаи ирода имконпазир мебошад: вақте ки дар шахс иродаи ботинӣ барои пешниҳоди баҳс ба суди ҳакамӣ вучуд надорад ва вақте ки ин гуна иродаи ботинӣ нодуруст ташаккул ёфтааст. Дар ҳолати яқум, изҳори ирода зери таъсири таҷовуз, таҳдид ва ё созишномаи бадқасдона як тараф нисбати тарафи дигар ташаккул меёбад. Дар ҳолати дигар, изҳори ирода зери таъсири фиреб, гумроҳӣ ва ё ҷамъи ҳолатҳои вазнин ташаккул меёбад. Ба ҳар ҳол, новобаста аз он ки чӣ тавр изҳори ирода ташаккул ёфтааст, он бояд иродаи иштирокчии аҳдро ифода намуда, танҳо дар мавриди мувофиқ намудани иродаи аслиӣ ва изҳори беруна маҳаки бовичдонӣ риоя хоҳад шуд. Ҳамин тавр, дар асоси созишномаи ҳакамӣ иродаи ба мувофиқа расидаи тарафҳо бе ягон нуқсон гузошта мешавад.

Нуқсони ирода ҳангоми бастанӣ созишномаи ҳакамӣ ҳамчун шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ, ки фарорасии оқибатҳои ҳуқуқиро инкор менамояд, метавонад дар аҳдҳо бо роҳҳои гуногун мушоҳида гардад. Ҳуқуқ танҳо иродаи баёншударо баҳо дода метавонад. Бинобар ин, талабот нисбат ба ирода ва изҳори он ба баҳодиҳии юридикии ирода вобаста карда мешавад. Иродаи ботинии субъект на бояд дар асоси ҳолатҳои нуқсондор ташаккул ёбад. Изҳори ирода бояд ба иродаи ботинӣ мувофиқат намояд. Вайрон намудани ин талабот дар Кодекси маданӣ чун безътибории аҳди рӯякӣ ва қалбакӣ (м.185), безътибории аҳде, ки дар натиҷаи гумроҳӣ анҷом дода шудааст (м.195), безътибории аҳде, ки бо фиреб, зӯроварӣ, таҳдид, созиши бадқасдонаи намояндаи як тараф бо тарафи дигар ё шароити вазнин анҷом дода шудааст (м.196) ва ғайра.

Дар баробари хусусияти иродаи тараф, тарзи ташаккули он, инчунин шакли таҷассумшавии иродаи дахлдори тарафҳо ҷиҳати муҳокимаи баҳс дар суди ҳакамӣ низ аҳамиятнок мебошанд. Сухан дар бораи зарурати бастанӣ созишномаи ҳакамӣ дар шакли хаттӣ меравад. Талабот оид ба шакли хаттӣ созишномаи ҳакамӣ дар Муоҳидаи Нью-

Йорк аз соли 1958 «Оид ба эътироф ва иҷрои қарорҳои арбитражҳои хориҷӣ» ва Муҳоҷиди Аврупоӣ аз соли 1961 «Оид ба арбитражи тиҷорати беруна» пешбинӣ шудааст. Талаботи дахлдор дар сатҳи милли дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи арбитражи байналмилалӣ тиҷоратӣ» низ пешбинӣ гардидааст. Тибқи муқаррароти моддаи 11 Қонуни зикршуда, «созишномаи арбитражӣ дар шакли хаттӣ баста мешавад. Созишнома ҳамон вақт басташуда ҳисоб мешавад, ки агар шартҳои он дар ҳуҷҷати байни тарафҳо имзошуда ё тариқи мубодила бо мактубҳо, хабардор намудан тавассути телетайп, телеграф ё бо истифодаи дигар воситаҳои алоқаи электронӣ, ки бақайдгирии чунин созишнома ро таъмин менамояд ва ё тавассути мубодилаи аризаи даъвогӣ ва бозхонди даъво, ки дар он яке аз тарафҳо мавҷудияти созишнома ро тасдиқ намуда, тарафи дигар онро рад накардааст, пешбинӣ шуда бошад. Истинод дар шартнома ба ҳуҷҷате, ки тавзеҳоти арбитражиро дорад, ба шарт созишномаи арбитражӣ ба ҳисоб меравад, ки шартнома дар шакли хаттӣ баста шуда бошад ва истиноди мазкур тавзеҳоти номбаршударо қисми таркибии он гардонад» [127, с. 66].

Вобаста ба он, ки суди ҳақамӣ низ бо баамалбарории адолати судӣ машғул аст, тартиби мурофиавӣ пешниҳоди аризаи даъвогӣ, изҳори назар ба аризаи даъвогӣ ва инчунин дар ҳолати зарурӣ пешниҳоди даъво муқобили даъворо қонун танзим намудааст. Аз ин рӯ, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суди ҳақамӣ» талабот оид ба тартиб додани аризаи даъвогӣ ба монанди талаботи дар қонунгузори мурофиавӣ мавҷуд буда, муайян шудааст. Дар аризаи даъвогӣ талабот оид ба ном, насаб, ва номи падари даъвогар, ҷавобгар ва номгӯи ҳуҷҷатҳои замимашаванда ба аризаи даъвогӣ пешбинӣ шудааст.

Баробари ин тарафи ҷавобгар низ дорой ҳуқуқ ва уҳдадорихои мурофиавӣ буда метавонад нисбати аризаи даъвогии пешниҳодшуда изҳори назари худро баён кунад. Дар изҳори назар мавқеи ҷавобгар

қабул ва эътирози даъво ё ин ки қисман ва ё умуман эътирофнакардани талаботи даъво баён мегардад.

Ин тартиб имкон медихад, ки суди ҳакамӣ нисбати мавзуи баҳс мавқеи тарафҳо нисбати мавзуи баҳс изҳори назари тарафи ҷавобгар ва дар ҳолати лозима пешниҳоди даъво муқобили даъво маълумот пайдо карда барои қабули ҳалнома асоснок пурра ва қонунӣ кушиш намояд.

Шарти навбатии бозътибор будани созишномаи ҳакамӣ ба мундариҷаи он дахл дорад. Мундариҷаи созишномаи ҳакамӣ набояд ба талаботи қонунгузорӣ муҳолифат намояд. Аҳд, вобаста ба мундариҷа, мумкин аст, вобаста ба меъёрҳои диспозитивии пешбининамудаи қонунгузорӣ ва ё умуман дар қонунгузорӣ пешбининашуда, ба таври умум, ба ибтидои умумии қонунгузории маданӣ мутобиқат намуданаш лозим аст. Лекин вобаста ба табиати хоси созишномаи ҳакамӣ, дар мавриди ҳалли масъала оид ба мундариҷаи созишномаи ҳакамӣ, инчунин меъёри қонунгузорӣ дар бораи муҳокимаи ҳакамӣ зарур аст, ки ба назар гирифта шавад.

Зери истилоҳи мундариҷаи аҳд маҷмуи шартҳои онро ташкилдиханда фаҳмида мешавад. Шарти ягона ва муҳимми созишномаи ҳакамӣ созишномоии тарафҳо оид ба пешниҳоди баҳси мушаххас ба муҳокимаи суди ҳакамӣ баромад менамояд. Аз ин рӯ, мундариҷаи созишномаи ҳакамиро ҷиҳати мувофиқаташ ба қонун санҷиш намуда, пеш аз ҳама, зарур аст, имконпазирии пешниҳоди баҳс ба муҳокимаи суди ҳакамӣ муайян карда шавад. Дар ин маврид се шартро бояд дар назар дошт:

- 1) баҳс бояд аз муносибати маданӣ – ҳуқуқӣ барояд;
- 2) баҳс набояд ба доираи салоҳияти истисноии судҳои давлатӣ мансуб доништа шавад;
- 3) баҳс ба хусусияти фаъолияти суди ҳакамии муайян мувофиқат намояд.

Категорияи муносибатҳои ҳуқуқие, ки метавонанд чун матлаби баррасии суди ҳакамӣ баромад намоянд, зери муносибатҳои маданӣ-

ҳуқуқӣ муносибатҳое фаҳмида мешаванд, ки бо бавучудой ва баамалбарории ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои амволӣ, ҳуқуқ ба натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ (моликияти зеҳнӣ), муносибатҳои шартномавӣ ва дигар муносибатҳои ҳуқуқӣ – уҳдадорӣ, инчунин дигар муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ, ки ба баробарӣ, мухторияти ирода ва мустақилияти молумулкии тарафҳо асос меёбад. Дар ин ҷо низ муносибати байни шахсоне, ки фаъолияти соҳибкориро пеш мебаранд, фаҳмида мешавад. Дар мавриде, ки баҳс дар чаҳорҷӯбаи муносибати ҳуқуқии ба баробарии юридикӣ тарафҳо, озодии ирода ва мустақилияти молумулкии тарафҳо асосёфта набошад, пас вай наметавонад матлаби муҳокимаи суди ҳакамӣ бошад [102, с. 75-76].

Ҳамин тавр, безътибории созишномаи ҳакамӣ риоя накардани талабот нисбати субъекти созишномаи ҳакамӣ, хусусияти изҳори иродаи онҳо, инчунин шакл ва мундариҷаи созишномаи ҳакамиро дар назар дорад. Мавҷуд будани ҳама гуна дигар монеаҳои иловагӣ барои иҷрои созишномаи ҳакамӣ набояд ҳамчун безътибории он маънидод карда шавад.

3.2 Санадҳои суди ҳакамӣ ва хусусиятҳои маданӣ-ҳуқуқии он

Суди ҳакамӣ ҳамчун мақоми баррасикунандаи парвандаи маданӣ ду намуди санади аҳаммияти маданӣ-ҳуқуқидоштаро қабул мекунад:

- 1) ҳамчун ташкилот суди ҳакамӣ санадҳои локалӣ қабул мекунад;
- 2) ҳамчун мақоми баамалбарорандаи адолати судӣ санадҳои судиро қабул мекунад [124, с. 79-81].

Санадҳои ишорагардида ҳамчун воситаи ҳуқуқӣ аз тарафи суди ҳакамӣ барои ҳимояи ҳуқуқҳои субъективӣ шаҳрвандон ва ашхоси ҳуқуқӣ равона карда мешавад. Мазмун, мақсад, инчунин тартиби қабули санадҳои ишорашуда мисли воситаҳои маданӣ-ҳуқуқие баҳо дода мешаванд, ки барои таъмини ҳимояи ҳакамӣ ҳуқуқҳои субъективӣ

маданӣ нигаронида шудаанд. Илова бар ин, қарорҳои суди ҳакамӣ чабҳои муруфиавӣ-ҳуқуқӣ дошта бошанд ҳам, ба андешаи мо, моҳияти маданӣ-ҳуқуқии вайро тағйир намедиханд. Ҳар ду ҳолати зикршуда вобаста ба масъалаи ҳуқуқи татбиқшаванда танзими якхеларо дар назар доранд.

Бинобар нишондоди моддаи 5 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» суди ҳакамӣ ҷиҳати баррасӣ ва ҳалли баҳс санадҳои зеринро ба роҳбарӣ мегирад:

- 1) Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- 2) қонунҳои конституционӣ;
- 3) қонунҳои ҷорӣ;
- 4) фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти ҳокимияти давлатӣ;
- 5) санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти худидоракунии маҳаллӣ;
- 6) шартномаҳои байналмилалӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро расман эътироф намудааст;
- 7) санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон амал менамоянд.

Қарорҳои суди ҳакамӣ бо назардошти шартҳои созишномаи ҳакамӣ ва қоидаҳои муомилоти қорӣ, ки дар ин соҳа мавҷуданд аст, қабул мешаванд. Дар мавриди муносибатҳои тарафҳоро бевосита меъёрҳои ҳуқуқӣ ё созишномаи ҳакамии тарафҳо танзим накардан, ин муносибатҳо дар асоси қоидаҳои муомилоти қорӣ ташаккул ёфта ва нисбати муносибатҳои монанд равона мешавад, танзим карда мешавад. Агар дар муносибати байни тарафҳо баҳс мавҷуд набошад, муносибатҳои вобаста ба асосҳои умумӣ ва моҳияти қонунҳои соҳавӣ баррасӣ ва ҳал мегардад.

Илова бар ин, танзими ҳуқуқии муносибатҳои шартномавии дар асоси созишномаи ҳакамӣ пайдошуда, хусусияти хосро доро мебошад.

Ин ҳолат вобаста ба мавҷуд будани маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ ба созишномаи ҳакамӣ бахшида шуда, мушоҳида мешавад. Меъёрҳои ишорашуда дар се сатҳ қарор доранд: яқум – нишондоди умумии КМ Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба шартномаҳо; дуом – нишондоди меъёри ҳуқуқии дар қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ ва сеюм - санадҳои меъёрии ҳуқуқии аз тарафи ашхоси ҳуқуқӣ доир ба судҳои ҳакамии доимоамалкунанда қабулгардида.

Аҳаммияти маданӣ-ҳуқуқии санадҳои локалии суди ҳакамиро чун ташкилот муфассал дида мебароем. Дар фаъолияти судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ду намуди санадҳои локалӣ - ин қоидаҳои суди ҳакамии доимоамалкунанда ва қоидаҳои муҳокимаи ҳакамӣ истифода бурда мешаванд [79, с. 132].

Тибқи нишондоди моддаи 2 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» қоидаҳои фаъолияти суди ҳакамии доимоамалкунанда дар ойинномаҳо, низомномаҳо ва дастурҳо оид ба қоидаҳои муҳокимаи ҳакамӣ пешбинӣ гардида, аз тарафи шахси ҳуқуқии суди ҳакамии доимоамалкунандаро таъсисдода, тасдиқ карда мешавад. Ин қоидаҳоро меъёрҳои танзими тартиби баррасӣ ва ҳалли баҳс дар суди ҳакамӣ ташкил дода, онҳо инчунин, мурочиат ба суди ҳакамӣ, интихоби (таъини) ҳакамҳо ва тартиби муҳокимаи ҳакамиро дар бар мегиранд [23].

Дар зери истилоҳи «қоидаҳои суди ҳакамии доимоамалкунанда» маҷмуи ҳуҷҷатҳои дар асоси созишномаи аз ҷониби тарафҳо басташуда (ойиннома, низомнома, регламент) фаҳмида мешавад.

Зарур аст, то нишондоди моддаи 3 Қонуни ҚТ «Дар бораи суди ҳакамӣ» вобаста ба тартиби таъсис ва фаъолияти суди ҳакамӣ дида баромада шавад. Пас, суди ҳакамии доимоамалкунанда он вақт таъсисёфта эътироф мешавад, агар:

- қарор оид ба таъсис дода шудани суди ҳакамии доимоамалкунанда қабул гардида бошад;

- низомнома оид ба суди ҳакамии доимоамалкунанда тасдиқ карда шавад;

- рӯйхати ҳакамҳои суди ҳакамӣ вобаста ба сифат ва хосиятҳои касбӣ шахсӣ таҳия ва, тасдиқ шуда бошад.

Ин ҳуҷҷатҳо барои муайян намудани вазъи ҳуқуқии суди ҳакамӣ истифода мешаванд. Лекин мумкин аст, санадҳои иловагӣ низ мавҷуд бошанд. Масалан, мутобиқи моддаи 14 Қонуни ҚТ «Дар бораи суди ҳакамӣ» ҳангоми муҳокимаи судӣ-ҳакамии парванда эҳтимол аст, чунин хароҷот пешбинӣ гардад: хароҷот барои баррасӣ ва ҳалли баҳс дар суди ҳакамӣ, хароҷоти иловагӣ ва баъзе хароҷоти махсус. Оид ба хароҷоти ишорашуда маълумоти лозима дар низомномаи суди ҳакамии доимоамалкунанда дар ҷардида метавонад, ё ин ки ин қоида ҳамчун санади мустақили локалии суди ҳакамӣ баромад мекунад. Масалан, қоидаҳо оид ба хароҷоти ҳакамӣ, яъне он хароҷоте, ки дар низомномаи суди ҳакамии доимоамалкунанда барои ташкил ва баргузори ҳакамият пешбинӣ шуда бошанд.

Хароҷот барои баррасӣ ва ҳалли баҳс дар суди ҳакамӣ дар байни дигар хароҷот аҳамияти хосаро дошта, моҳияти маданӣ-ҳуқуқиро соҳиб аст [143].

Хироҷи ҳакамӣ ҳамчун хироҷи якҷақта вобаста ба қабули парванда ба баррасии суди ҳакамӣ баҳо додашуда, ҷиҳати рӯйпӯш кардани хароҷоти бо фаъолияти суди ҳакамӣ алоқамандидошта арзёбӣ мешавад. Хироҷи ҳакамӣ мукофотпулӣ (гонорар)-и ҳакамҳои суди ҳакамӣ ва инчунин ҳаққи хизмати кормандони ҳайати техникӣ, хароҷоти вобаста ба ташкили баррасии суди ҳакамӣ ва ғайраро дар назар дорад. Ҳангоми баррасии парванда дар суди ҳакамии доимоамалкунанда хироҷи ҳакамӣ ба суратхисоб ва ё ҳазинаи нақдинаи суд гузаронида мешавад. Дар вақти истехсолот дар суди ad hoc хироҷи ҳакамӣ ба ҳаками раисикунанда пешниҳод шуда, охири дар навбати худ маблағро тақсим менамояд [124, с. 144].

Аз рӯи моҳият хирочи ҳакамӣ ҳамчун бочи давлатие, ки барои пешниҳоди аризаи даъвогӣ ба суди салоҳияти умумӣ ва ё суди иқтисодӣ истифода мешавад, баҳо дода мешавад. Вобаста ба аҳаммиятнокии пардохти ишорашуда, онро инчунин аҳаммияти ҳуқуқидошта низ арз намудан дуруст аст. Лекин дар ин ҷо бояд ба як нуқта эътибор дод. Нисбат ба судҳои салоҳияташон умумӣ ва ё судҳои иқтисодӣ, судҳои ҳакамӣ бо воситаи бучаи давлатӣ маблағгузорӣ намегарданд. Дар ин маврид хирочи ҳакамиро ба маънои маблағи аз ҷониби тарафҳо пардохтшудаи ҳаққи хизмати ҳакамҳои суди ҳакамӣ арзёбӣ намудан мумкин аст. Хирочи ҳакамӣ хосияти ҳуқуқӣ-хусусиро соҳиб буда, бочи давлатӣ бошад – ҷун пардохти пурра ҳуқуқӣ-оммавӣ баромад мекунад.

Муҳаққиқ П.В. Каменева оид ба ин масъала ҷунин ишора намудааст: “Масъалаи пардохти хирочи ҳакамӣ ҳам дар судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ва ҳам судҳои ҳакамии як бор ташкилшуда, як хел ҳал мешавад” [100, с. 296].

Дар ин ҷо аҳаммиятнокии қоидаҳои ғайолияти судҳои ҳакамии доимоамалкунандаро бояд ба назар гирифт. Моҳиятан, аз санади қайдшуда танҳо созишномаи тарафҳо аҳаммияти болотарро доро мебошад. Ба ин ҳолат, ҳамчунин, дар таҷрибаи судӣ таваҷҷуҳ дода шудааст. Масалан, дар Қарори Пленуми Суди олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон № 1, аз 25 ноябри соли 2009 «Дар бораи тобеияти идоравии баҳсҳо дар судҳои иқтисодӣ» омадааст, ки судҳои ҳакамии доимоамалкунанда баҳсхоро мутобиқи қоидаҳои судҳои ҳакамии доимоамалкунанда, агар тарафҳо дар созишнома дигар тартибро пешбинӣ накарда бошанд, дида мебароянд [143].

Дар навбати худ, қоидаҳо оид ба баррасии ҳакамӣ – меъёрҳои мебошанд, ки тартиби баррасии баҳс дар суди ҳакамӣ, ки қоидаҳои мурочиат ба суди ҳакамӣ, таъин ва ё интихоби ҳакамҳои суди ҳакамӣ, расмиёти баррасии ҳакамиро дар бар гирифтааст, ифода менамояд.

Бояд бо ақидае розӣ шуд, ки иборай «меъёрҳои танзимкунандаи тартиби ҳалли баҳс дар суди ҳакамӣ», танҳо нисбати муқаррарот дар бораи тартиб (расмиёти) баррасии ҳакамӣ дуруст мебошад. Тартибот доир ба қоидаҳои баррасии ҳакамии аз ҷониби тарафҳо мувофиқакардашуда, табиати шартномавиро доро буда, ҳамчун меъёр эътироф намегардад [71, с. 46-48].

Барои ҳамин, бояд қоидаҳои баррасии ҳакамӣ (оғоз намудан, аз бастанӣ созишномаи ҳакамӣ то хотима ёфтани баррасии ҳакамӣ бо роҳи баровардан қарор оид ба моҳияти баҳс ва ё баровардани таъинот доир ба қатъ кардани баррасии ҳакамӣ бе баровардани қарор) муайян карда шаванд.

Оқибати вайрон кардани қоидаҳои баррасии судӣ ҳакамӣ ҷиддӣ буда, мумкин аст, то ба дараҷаи аз тарафи суди босалоҳият қарори суди ҳакамӣ ва ё рад кардан дар пешниҳоди варақаи иҷроӣ дар асоси қарори суди ҳакамӣ тартибдодашуда расонад.

Суди ҳакамӣ парвандаро (баҳсро) баррасӣ ва ҳал намуда, як қатор ҳаракатҳои мувофиқавиро оид ба татбиқ намудани меъёрҳои ҳуқуқӣ моддӣ ва ҳуқуқӣ мувофиқавӣ иҷро мекунад. Ин ҳаракати суд дар шакли санадҳои судӣ ё протокол, ба таври хаттӣ қайд карда мешавад.

Қарорҳои суди ҳакамӣ ҳамчун санади судӣ ба ду намуд тақсим мешаванд: ҳалномаи судӣ, яъне қарори ҳакамӣ, ки тавассути он парванда моҳиятан ҳалли ҳудро меёбад ва таъинот, яъне қарори суди ҳакамӣ, ки парванда моҳиятан ҳал намешавад.

Ҳалномаи судӣ. Ин қарори суди ҳакамӣ мебошад, ки баҳсро моҳиятан ҳал намуда, дар намуди ҳалнома қабул карда мешавад. Ҳалнома аз номи суди ҳакамӣ қабул карда мешавад. Ҳалномаи суди ҳакамӣ ин санади суди ҳакамӣ буда, онро суди ҳакамӣ дар асоси далелҳои, ки дар рафти баррасии парванда исботи ҳудро меёбанд, қабул мекунад, яъне суди ҳакамӣ даъворо пурра ё қисман қонеъ мекунад, ё онро рад мекунад. Ҳалнома ин санади адолати судӣ мебошад, ки дар

натичаи он ҳокимияти судӣ аз ҷониби суд ба амал бароварда мешавад, новобаста аз он, ки ин санади мақоми ғайридавлатӣ (яъне ғайрисудӣ) мебошад ва мутобиқи қонун ба он ваколат дода шудааст (м.32 Қонун).

Дар ҳалнома оид ба татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ нисбати субъекти таҳқиқи муносибатҳои моддию ҳуқуқӣ ва баохиррасии мурофия дарч мегардад. Барои баҳсҳои муносибатҳои моддию ҳуқуқӣ ҳалнома санади танзимкунандаи ҳокимиятӣ мегардад, ки бо кумаки он суд баҳс ва муносибатҳои тахминиро ба муносибати ҳақиқӣ ва бебаҳси мубаддал мегардонад. Дар ҳалномаи суд ҳатман роҳҳои мувофиқтари муносибатҳои моддию ҳуқуқии субъектон, доираи ҳуқуқ ва вазифаҳои онҳо дарч карда мешавад [131, с. 544].

Дар ҳалнома давраҳои фаъолияти суд оид ба татбиқи ҳуқуқ дарч меёбанд:

а) муайян кардани мазмуни муносибатҳои баҳсӣ ва табдили он ба ҳолати бебаҳс;

б) муайян намудани меъёрҳои ҳуқуқ, ки ба баҳсҳои муносибатҳои моддӣ татбиқ мешаванд;

в) муайян намудани доираи ҳуқуқ ва вазифаҳои субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби суд.

Ҳалномаи суди ҳақамӣ дорои якчанд нишонаҳои хоси худ мебошад.

Якум, ҳалнома ин санади мақоми ғайрисудӣ аст. Дуюм, ин санади ҳуқуқтатбиқкунанда мебошад, ки дар як вақт дар худ амр ва тасдиқкуниро таҷассум мекунад. Амр дар ҳалномаи суди ҳақамӣ ин характери ҳокимиятӣ доштани ҳалномаи суди ҳақамиро нишон медиҳад. Тасдиқкунӣ бошад, дар ҳалнома ин аз ҷониби суди ҳақамӣ аз байн бурдани баҳси бамиёномада, муайян намудани ҳуқуқ ва вазифаҳои субъектҳои муносибатҳои моддию ҳуқуқӣ мебошад. Сеюм, ҳалномаи суди ҳақамӣ ин санади мурофиавӣ аст, яъне ҳуҷҷатест, ки дар шакли муайян бо тартиби муайянкардаи қонун қабул карда мешавад ва бояд ба

талаботи қ. 2 моддаи 33 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» ҷавобгӯй бошад.

Ҳалнома ҳамчун ҳуҷҷати алоҳидаи аз ҷониби ҳакамон (ҳакам) ба таври хаттӣ тартиб дода мешавад. Матни он бояд ба ҳамаи масъалаҳое, ки тарафҳо гузоштаанд, пурра ва ҳаматарафа моҳиятан ҷавобгӯй бошад ва ба саволҳои гузошташуда ҷавоби мукамал диҳад. Ҳалнома бояд дуруст тартиб дода шуда, муайян ва фаҳмо ифода карда шавад [120, с. 55; 119, с. 132].

Талаботи марбут ба ҳалнома инҳо мебошанд: қонунӣ ва асоснок будани он. Қонунӣ будани ҳалномаи суди ҳакамӣ аз ин мутобиқат кардани ҳалномаи суди ҳакамӣ ба талаботи меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ ва мурофиавӣ мебошад, ки суди ҳакамӣ дар вақти баррасии парванда ба роҳбарӣ гирифтааст, фаҳмида мешавад.

Ҳалномаи суди ҳакамӣ дар ҳама вақт асоснок ҳисобида мешавад, ки агар дар он ҳамаи ҳолатҳои вобаста ба парванда зарурбуда дар вақти баррасӣ муайян шудаанд ва далелҳо барои тасдиқи онҳо оварда шудаанд, аз ҷониби суд ҳаматарафа баҳо дода шуда, вобаста ба онҳо ҳуҷҷатҳои воқеъбинона қабул шудааст [77, с. 160].

Ҳамин тариқ, асоснокии ҳалнома иборат мебошад аз: а) дуруст муайян намудани ҳамаи ҳолатҳои, ки барои парванда аҳамият доранд, яъне предмети исботкунӣ; б) исботи ин ҳолатҳо; в) дар асоси ҳуҷҷатҳои суди ҳакамӣ муайян намудани ҳолатҳо.

Талаботи шакли мурофиавӣ ба ҳалномаи суди ҳакамӣ ба қонунӣ будани он вобастагӣ дорад. Шакли мурофиавӣ ҳамчун талабот ба ҳалномаи суди ҳакамӣ аз ду талаботи асосӣ иборат аст. Якум, ин риоякунии шакли мурофиавӣ аз нуқтаи назари риоя кардани тартиби қабули ҳалнома; Дуюм, риоя кардани шакли мурофиавӣ аз нуқтаи назари талабот ба ҳалномаи суди ҳакамӣ ҳамчун ҳуҷҷат. Ҳамчун ҳуҷҷати мурофиавӣ, ки қувваи ҳуқуқӣ дорад, ҳалномаи суди ҳакамӣ мутобиқи

талаботи қ.2 моддаи 33 Қонуни ҚТ «Дар бораи суди ҳакамӣ» бояд реқвизитҳои зерин дошта бошад:

- вақти қабули ҳалнома;
- ҷои муҳокимаи ҳакамӣ;
- ҳайати суди ҳакамӣ ва тартиби ташкили он;
- ном ва маҳалли воқеъ гаштани ташкилоте, ки тарафҳои муҳокимаи ҳакамӣ мебошанд;
- ному насаб, ҷои истиқомат ва ҷои кори соҳибкорони инфиродӣ - шахсони воқеие, ки тарафҳои муҳокимаи ҳакамӣ мебошанд;
- созишномаи ҳакамӣ ё тавзеҳоти ҳакамӣ;
- талаби даъвогар ва изҳори норозигии ҷавобгар, дархости тарафҳо;
- ҳолатҳои парванда, ки суди ҳакамӣ муқаррар намудааст, далелҳои, ки хулосаҳои суди ҳакамӣ ба онҳо асос ёфтаанд, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон эътироф намудааст ва анъанаҳои муомилоти қорӣ, ки суди ҳакамӣ ҳангоми қабули ҳалнома ба роҳбарӣ гирифтааст [13].

Ҳалномаи суди ҳакамӣ аз қисмҳои муқаддимаӣ, баёнӣ, асосноккунӣ ва хулосавӣ иборат мебошад.

Дар қисми муқаддимаии ҳалнома бояд маҳалли қабули ҳалнома, ному насаби ҳакамон (ҳакам), котиби маҷлиси судӣ, тарафҳо, дигар шахсоне, ки дар баррасии ҳакамӣ даъват шудаанд, мавзӯи баҳс ва талаботи пешниҳодшуда дарҷ карда шаванд.

Дар қисми баёнӣ ҳалнома талаби даъвогар, норозигии ҷавобгар (даъвои муқобили даъво) ва баёноти шахсони иштирокчии парванда дарҷ карда мешаванд. Агар даъвогар дар рафти баррасии судӣ асос ё предметҳои даъворо тағйир дода бошад, яъне миқдори онро кам ё зиёд кунад, он ҳатман бояд дар қисмати баёнӣ дарҷ карда шавад.

Дар қисми асосноккунӣ ҳалномаи суди ҳакамӣ бояд ҳолатҳои парванда, ки суди ҳакамӣ муқаррар намудааст, далелҳои, ки хулосаи суд оид ҳолати мавҷуда ба ин далелҳо асос ёфтаанд, вачҳҳои, ки дар асоси

онҳо суд ин ё он далелро рад кардааст; қонуне, ки суд ба роҳбарӣ гирифтааст, бояд дарҷ карда шавад.

Дар ҳолати аз ҷониби ҷавобгар эътироф шудани даъво дар қисми асосноккунии ҳалнома танҳо эътирофи даъво зикр карда мешавад. Ҳангоми рад кардани даъво дар қисми асосноккунии ҳалнома ҳолатҳое, ки дар асоси онҳо даъво рад карда мешавад, бояд дарҷ карда шаванд.

Дар қисми хулосавии ҳалнома бояд хулосаи суди ҳакамӣ дар хусуси пурра ё қисман қонун намудан ё рад намудани даъво, тақсими хароҷоти судӣ, муҳлат ва тартиби иҷрои ҳалномаи суди ҳакамӣ дарҷ карда мешаванд. Моҳияти қисми хулосавии ҳалнома аз дуруст ва аниқ тартиб додани он барои иҷрои ҳалномаи суди ҳакамӣ дар оянда вобастагӣ дорад.

Ҳалномаи суди ҳакамӣ бо аксарияти овозҳои ҳакамони ҳайати суди ҳакамӣ қабул карда мешавад. Ҳалнома дар маҷлиси суди ҳакамӣ эълон карда мешавад. Дар мавриди аз ҷониби тарафҳо дар созишномаи ҳакамӣ пешбинӣ накардани муҳлати фиристонидани ҳалнома, он ба тарафҳо дар давоми 15 рӯз пас аз эълон кардани қисми хулосавии ҳалнома фиристода мешавад.

Суди ҳакамӣ дар ҳолатҳои зарурӣ метавонад, қабули ҳалномаро мавқуф гузорад ва тарафҳоро барои гузаронидани маҷлиси иловагӣ даъват намояд. Муҳокимаи судӣ бо тартиби муайяннамудаи қонун гузаронида шуда, баъд аз он ҳалнома қабул карда мешавад. Ҳалномаи суди ҳакамӣ дар маҳалли баргузори муҳокимаи ҳакамӣ аз рӯзи ба имзо расидан қабулшуда ҳисоб меёбад.

Дар ҳолати аз ҷониби тарафҳо нисбати талаботи дар ҳалнома дарҷнагардида ишорат гардидан, он мумкин аст дар тӯли 10 рӯзи гирифтани ҳалномаи суди ҳакамӣ мурочиат гардида, бо ҳалномаи иловагӣ расмӣ қононида шавад. Аризаи мазкурро суди ҳакамӣ, ки баҳсро баррасӣ намудааст, бояд дар давоми 10 рӯз пас аз гирифтани ариза баррасӣ намояд. Аз натиҷаи баррасии он суди ҳакамӣ ҳалномаи

иловагӣ қабул мекунад, ки он чузъи таркибии ҳалномаи суди ҳакамӣ мебошад ё дар бораи қонё накардани мурочиат таъинот қабул мекунад.

Мутобиқи моддаи 35 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» дар ҳолати нофаҳмо будани ҳалнома ва дар асоси аризаи яке аз тарафҳо суди ҳакамӣ, ки ҳалномаро қабул кардааст, метавонад ҳалномаро шарҳ диҳад. Ҳалномаро суди ҳакамӣ бе тағйир додани мазмуни он бояд шарҳ диҳад. Аз рӯйи ариза оид ба шарҳ додани ҳалнома таъинот дар бораи шарҳ додани ҳалнома қабул карда мешавад, ки он чузъи таркибии ҳалномаи суди ҳакамӣ мебошад. Дар ҳолати даст кашидан аз шарҳи ҳалнома низ таъинот қабул карда мешавад.

Қонун барои аз байн бурдани саҳву иштибоҳ ё ғалатҳои арифметикӣ, ки дар ҳалнома омадааст, ба суди ҳакамӣ дар асоси аризаи тарафҳо ё бо ташаббуси худ суд ислоҳ карданро иҷозат додааст. Дар ҳолати аз ҷониби тарафҳо муайян кардани иштибоҳу ғалатҳо, онҳо метавонанд бо ариза ба суде, ки ҳалномаро қабул кардааст, мурочиат намоянд. Суд аризаи воридшударо дида баромада, фақат он иштибоҳ ё ғалатҳоеро, ки моҳияти ҳалномаро дигар намекунанд, метавонад ислоҳ намояд. Дар намуди ислоҳи иштибоҳҳо суд ҳуқуқи тағйир додани принципи ҳисоби зарарҳоро надорад. Масъалаи мазкур ба мисли шарҳи ҳалнома бо иштироки тарафҳо дар маҷлиси суди ҳакамӣ баррасӣ мегардад. Оид ба ислоҳи саҳву иштибоҳ ва ғалатҳои арифметикии ҳалнома аз ҷониби суди ҳакамӣ таъинот қабул карда мешавад, ки он чузъи таркибии ҳалнома ба ҳисоб меравад.

Чӣ тавре дар боло қайд гардид, санадҳои суди ҳакамӣ дар ду намуд қабул мешаванд. Яке аз намудҳои санади суди ҳакамӣ ҳалномаи суди ҳакамӣ буда, санади дигари суди ҳакамӣ ин таъиноти суди ҳакамӣ мебошад [78, с. 78].

Таъинот ин қарори суди ҳакамӣ буда, ҳаракати ҳакамонро (ҳакамро) дар рафти баррасии парвандаи ҳакамӣ ифода мекунад. Бо

таъинот суди ҳакамӣ саволҳои пайдошударо нисбати баррасии парванда ҳал мекунад.

Таъиноте, ки аз ҷониби суди ҳакамӣ қабул карда мешаванд, аз рӯи мазмун гуногун мебошанд. Таъинот ҳаракатҳои иштирокчиёни парвандаро оид ба ҳуқуқи мурофиавӣ ва иҷрои вазифаҳои онҳоро дар бораи ҷавоб ба пешниҳодҳо; оид ба радия; ҳамроҳ кардани далелҳо; дар бораи таъини экспертиза; даъвати шоҳидон; оид ба таъмини далелҳо дар бар мегирад.

Таъинотро метавон ба ду гурӯҳ ҷудо кард: масъалаҳои тайёри ва пешгирии кардан.

Гурӯҳи якуми таъинот саволҳои алоҳидаи мурофиавиро дар рафти баррасии парванда ҳал мекунад, ҳаракатҳои суд ва шахсонро, ки дар мурофиа иштирок мекунанд, дар бар мегирад. Таъинот рафти мурофиаро тағйир намедиҳад, ба мисли таъинот оид ба таъмини даъво; оид ба талаби далелҳо.

Таъиноти гурӯҳи дуюм, яъне пешгирии кардан дар ҳолатҳое, ки қонун муайян кардааст, қабул карда мешавад: таъинот оид ба қабул намудани даъво; оид ба қатъ кардани истехсолоти парванда (моддаи 38 Қонун).

Суди ҳакамӣ аз рӯи масъалаҳое, ки ба моҳияти баҳс дахл надоранд, таъинот қабул мекунад [79, с. 115].

Таъинот мумкин аст, аз ҷониби суди ҳакамӣ (ҳакам) дар ҳамаи давраҳои муҳокимаи ҳакамӣ қабул карда шавад. Мазмуни он дар намуди ҳуҷҷати алоҳидаи мурофиавӣ ё дар протоколи маҷлиси судӣ дарҷ карда мешавад.

Таъинот бояд ба реқвизитҳои, ки ҳалномаи суди ҳакамӣ, ки дар қисми 2 моддаи 33 Қонун нишон дода шудааст, мувофиқ бошад.

Тибқи нишондоди қонунгузори амалкунанда суди ҳакамӣ дар ҷараёни фаъолияти худ метавонад намудҳои зерини санади суди ҳакаро қабул намояд: қарор ва таъинот. Мувофиқи муқаррароти моддаи 7 ҚМ ҚТ, ҳуқуқи уҳдадорҳои маданӣ вобаста ба нишондоди

қонун, санади дигари ҳуқуқӣ, инчунин аз амали шахрвандон ва шахси ҳуқуқӣ ба миён меояд. Агар ҳуқуқу уҳдадорӣ дар асноди қонунӣ пешбинӣ нашуда бошанд, пас тибқи асосҳои умумӣ ва моҳияти қонунҳои маданӣ ҳуқуқу уҳдадорихо ба вучуд меоянд [10].

Бояд розӣ шуд, ки аҳаммияти моддаи 7 КМ ҚТ дар эътироф ва ба таври юридикӣ дар санади моддӣ-ҳуқуқӣ ба сифати факти ҳуқуқӣ мустаҳкам намудани қарори судӣ, ки ҳуқуқу уҳдадорихои маданиро пешбинӣ намудааст, дида мешавад. Маҳз дар ҳамин аҳаммияти асосии маданӣ-ҳуқуқии қарорҳои суди ҳакамӣ маҳфуз мебошад.

Тибқи нишондоди моддаи 32 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», ҷонибҳои созишномаи ҳакамиро баимзорасонида уҳдадор мегарданд, то ки ихтиёрони қарори суди ҳакамиро иҷро намоянд. Тарафҳо ва суди ҳакамӣ тамоми кӯшишҳоро меандешанд, то қарори суди ҳакамӣ ба таври юридикӣ ба иҷро расонида шавад.

Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» ба сифати хусусияти асосии ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ, принсипи ихтиёрони ба иҷро расонидани қарори аз ҷониби суди ҳакамӣ қабулгардидаро муайян менамояд. Принсипи ихтиёрони будани иҷрои қарори суди ҳакамӣ аз моҳияти баррасии судӣ-ҳакамӣ ба вуқӯ меояд. Тарафҳои баҳскунанда бо розигии худ ба суди ҳакамӣ муроҷиат мекунанд, то ҳакамҳои суди ҳакамӣ баҳси ҳуқуқии онҳоро баррасӣ ва ҳал намоянд.

Диспозитсияи меъёри ишорашуда як қадар ба мухолифат низ дучор мешавад: агар принсипи иҷрои ихтиёрони қарори суди ҳакамӣ ҳамчун уҳдадорӣ баҳо дода шавад, ин уҳдадорӣ наметавонад танҳо ба иродаи ихтиёрии тарафҳо асосёфта бошад. Ҳангоми иҷрои қарори суди ҳакамӣ он бо санксияи маҷбуран ба иҷро расонидан, инчунин дар ҳолатҳои истисноӣ бошад, бо роҳи муроҷиат ба суди давлатӣ муқаррар карда мешавад.

Ба андешаи мо, ба сифати уҳдадории тараф муайян намудани принсипи иҷрои маҷбурии қарори суди ҳакамӣ нодуруст мебошад.

Дуруст мешавад, агар на дар бораи уҳдадории ихтиёрии иҷроии қарори судӣ ҳакамӣ, балки дар бораи уҳдадории ахлоқии тарафҳо суҳан ронем. Моҳияти уҳдадории юридикӣ шахс ҷиҳати иҷроии қарори судӣ ҳакамӣ дар уҳдадории тарафи баррасии ҳакамие, ки дар мавриди ҷониби тарафи бохтаи мувофиқаи судӣ рад гардидаи иҷроии ихтиёрӣ, имконоти мувофиқат ба ҷораҳои маҷбурии давлатӣ пайдо ва амалӣ карда шавад [73, с. 279].

Ба андешаи мо, беэтибор монандии уҳдадории ахлоқии тараф ҷиҳати иҷроии софдилонии қарори судӣ ҳакамӣ, мувофиқи мақсад намебошад. Нишонии маданияти баланди риояи ихтиёрии қарорҳои судӣ ҳакамӣ натиҷаи рушди ҷомеаи тамаддунӣ ба ҳисоб меравад. Профессор Е.А. Суҳанов дар ин ҳусус ҷунин ишора намудааст: «Танҳо дар мавриди дар созишномаи ҳакамӣ мавҷуд набудани ишора оид ба қатъи будани риояи иҷроии қарор, қарори судӣ ҳакамирӯ тарафи иштирокчи наметавонад зер ба ҳс қарор диҳад. Ин ҳол ба он вобаста аст, ки қарори қабулшуда аз тарафи судӣ ҳакамии босалоҳият қабул гардида, дар доираҳои соҳибкорӣ ин суд дорои номи нек аст. Аз ин рӯ, ҷомеаи соҳибкорӣ бо назардошти номи неки судӣ ҳакамии қарор қабулнамуда, фаъолияти онро дуруст баҳо медиҳад» [116, с. 16].

Ҳамин тариқ, уҳдадории ахлоқии иҷроии ихтиёронии қарори судӣ ҳакамӣ ва уҳдадории юридикӣ иҷроии санади дахлдор, ки бо механизми иҷроии маҷбурии таъмин мешавад, бояд фарқ карда шавад.

Илова бар ин, мавриди қайд аст, ки ҳалномаи судӣ ҳакамӣ ба сифати санади ҳуқуқатбиқкунанда баромад намуда, барои тарафҳои баррасии судӣ маданӣ ҳамчун нишондоди ҳусусияти ҳатмидошта эътироф мешавад. Ҳулосаи мазкур моҳияти ҳуқуқии судӣ ҳакамирӯ нишон дода, судӣ ҳакамӣ мақоми ҳуқуқии дорои ваколатҳои ҳокимиятӣ ба ҳисоб меравад.

Гарчанде ҳалномаи суди ҳакамӣ ва қарори судҳои босалоҳияти давлатӣ ҳамчун санадҳои мақомоти юрисдиксионӣ баромад намояд ҳам, фарқи байни онҳоро набояд зери шубҳа қарор дод.

Бояд эътироф намуд, ки ҳалномаи суди ҳакамӣ санади мақомоти юрисдиксионии барои баррасӣ ва ҳалли баҳси маданӣ-ҳуқуқӣ ташкилшуда доништа мешавад. Ҳалномаи суди ҳакамӣ ҳамчун санади ҳуқуқтатбиқкунанда бояд қонунӣ ва асоснок бошад. Дар натиҷаи қабули ҳалнома ҳуқуқ ва манфиатҳои дар муносибатҳои моддӣ-ҳуқуқӣ вайроншудаи шахрванд ва ё субъекти дигар ҳимоя карда мешавад. Дар ин монандии байни қарорҳои аз ҷониби суди ҳакамӣ ва қарорҳои аз ҷониби суди босалоҳияти давлатӣ қабулкунанда дида мешавад. Ҳалномаи суди ҳакамӣ танҳо баъди таҳқиқи судии ҳамаи ҳолатҳои парванда қабул карда мешавад. Ин маънои онро дорад, ки агар баъди баррасии парванда дар ҷараёни маҷлиси судӣ суди ҳакамӣ ба хулоса доир ба қабули ҳалнома ояду, вале ҳамаи ҳолатҳои қор таҳқиқ нагардидабошанд, суд уҳдадор мешавад баррасии ҳакамиро вобаста ба ҳолатҳои барои ҳалли дуруст ва боадолатонаи парванда зарурбударо давом диҳад.

Бояд қайд намуд, ки С.Ш. Болтуев доир ба мавҷудияти нуқтаҳои умумӣ байни ҳалномаи суди босалоҳияти давлатӣ ва суди ҳакамӣ, мавҷуд будани фарқи байни ин ду санадро ишора намудааст: «Якум, нисбат ба қарорҳои суди босалоҳияти давлатӣ ҳалномаи суди ҳакамӣ чун санади умумихатмӣ баромад намекунад. Дуюм, бе хабардоркунӣ ва бе расмиёти эътирофи суди босалоҳияти давлатӣ иҷрои маҷбурии ҳалномаи суди ҳакамӣ ба амал бароварда намешавад. Сеюм, ҳалномаи суди ҳакамӣ хусусияти преюдитсониро ба он маъно, ки дар қонунгузори мурофиавӣ мавҷуд аст, доро намебошад. Вобаста ба хусусияти расмӣ-ҳуқуқӣ ҳалномаи суди ҳакамӣ нисбат ба қарори суди босалоҳияти давлатӣ наметавонад бо тартиби кассатсионӣ ва ё назоратӣ дида баромада шавад» [92, с. 130].

Мувофиқи нишондоди моддаи 32 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», суди ҳакамӣ баъди омӯзиш, таҳқиқи ҳолатҳои парванда ва баамалбарории баррасии судӣ-ҳакамӣ бо аксарияти овози ҳакамони ҳайати суди ҳакамӣ ҳалномаи суди ҳакамиро қабул мекунад. Он ба таври кушод дар ҷаласаи суди ҳакамӣ эълон карда мешавад. Бояд ишора кард, ки суди ҳакамӣ метавонад танҳо қисми хулосавии ҳалномаро барои иштирокчиёни ҷаласаи судӣ эълон кунад. Дар мавриди аз ҷониби тарафҳо мувофиқа накардани муҳлати фиристодани ҳалнома, пас ҳалнома ба тарафҳо дар давоми 15 рӯзи баъди эълон кардани қисми хулосавии ҳалнома фиристода мешавад.

Дар мавридҳои зарурӣ суди ҳакамӣ метавонад қабули ҳалномаро мавқуф гузошта, бо риояи талаботи қонунгузории амалкунанда тарафҳоро ба маҷлиси иловагӣ даъват кунад.

Қонунгузории амалкунанда, инчунин ҳолатеро пешбинӣ намудааст, ки тибқи он суди ҳакамӣ, дар мавриди ҷой доштани дархости тарафҳо оид ба тасдиқи созишномаи ошғӣ, ҳалномаи дахлдор қабул мекунад. Лекин бояд дар назар дошт, ки созишномаи ошғӣ набояд бар хилофи қонунҳои амалкунанда ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, ҳуқуқи манфиатҳои қонунии шахрвандон ва шахсони ҳуқуқиро вайрон кунад. Мазмуни созишномаи ошғӣ дар ҳалномаи суди ҳакамӣ ифода меёбад.

3. Ализода дар тафсири Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» чунин ишора намудааст, ки: «Ҳалномаи суди ҳакамӣ дар ҷои гузаронидаи муҳокимаи ҳакамӣ ва дар рӯзи ба он имзо намудани ҳакамони ҳайати суди ҳакамӣ қабулшуда ҳисоб меёбад. Қонун маҳдуд нақарадааст, ки кадом лаҳза ба сифати лаҳзаи ба имзо расонида шудани қарор муқаррар шавад: лаҳзаи ба имзо расидани қисми хулосавии қарор ва ё лаҳзаи ба имзо расидани матни пурраи қарори суди ҳакамӣ» [81, с.63].

Ба андешаи мо, қувваи қонунӣ пайдо кардани қарори суди ҳакамӣ ба баҳодихии меъёри ишоршуда вобастагӣ дорад. Қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ дар фарқият аз қонунгузори мурофиавии фаъолияти судҳои босалоҳияти давлатиро ба танзим мебарорад, нишондодро надорад, ки лаҳзаи ба қувваи қонунӣ даромадани қарори суди ҳакаро танзим намояд. Баробари ин, ҳалли масъалаи мазкур, хусусан, барои ба иҷро расонидани қарор суди ҳакамӣ, инчунин барои овардани шикоят нисбат ба санади аз тарафи суди ҳакамӣ қабулшуда, аҳамиятнок аст [119, с. 132-133].

Воқеан, аз агар Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» оид ба ҷониби уҳдадор ихтиёрӣ иҷро намудани қарори суди ҳакамӣ сухан ронда бошад, қонуни номубрда ва ҳам қонунгузори мурофиавӣ имкон пеш овардааст, то дар муҳлати семоҳа ба мақомоти босалоҳияти давлатӣ бо ариза оид ба бекор кардани қарори суди ҳакамӣ шикоят оварда шавад (Моддаи 42 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», моддаи 213 КМИ ҚТ [11]).

Ҳамин тавр, дар созишномаи ҳакамӣ дар мавриди мавҷуд набудани нишондод дар бораи қувваи ҳатмӣ доштани ҳалномаи ҳакамӣ, дар давом се моҳ масъалаи қувваи қонунии он боқӣ мемонад. Вобаста ба ин, дар адабиёти илмӣ оид ба масъалаи қувваи ҳуқуқӣ пайдо намудани санади суди ҳакамӣ пешбинӣ шудааст, ки дар мавриди муайян нагардидани ҳатмӣ будан ва бетағйир мондани ҳалномаи суди ҳакамӣ, он баъд аз даргузашти муҳлати семоҳа, барои овардани шикоят қувваи қонунӣ пайдо мекунад [101, с. 127].

Таҳлилҳо нишон доданд, ки вобаста ба шакли ҳалномаи суди ҳакамӣ мавҷудияти чунин талабот қайд карда шаванд: яқум, ҳалнома дар шакли ҳатмӣ тартиб дода мешавад. Риояи шакли ҳатмии ҳалнома ба оқибати ҳуқуқие, ки он тавлид мекунад, вобаста мебошад, зеро қарори суди ҳакамӣ ба фактҳои аз ҷониби суд муайянгардида вобаста буда, тақозо мекунад, то ба он баҳои арзандаи ҳуқуқӣ дода шавад.

Дуюм, ҳалномаи ҳакамиро ҳакамҳои суди ҳакамӣ ба имзо мерасонанд ва вобаста ба ин нисбати парванда ва ҳалномаи қабулшуда фикру андешаи худро доранд. Маҳз бо имзои ҳакамон ҳалномаи ҳакамӣ ба расмӣ дароварда шуда аҳамияти ҳуқуқиро соҳиб мешавад.

Сеюм, ҳалномаи суди ҳакамӣ боиси пайдо гардидани муносибати ҳуқуқӣ гардида, дар асоси он иҷрои ҳалномаи суди ҳакамӣ гузошта мешавад. Тарафе, ки ба ғайри ин ҳалномаи суди ҳакамӣ қабул гардид, ба сифати субъекти муносибатҳои ҳуқуқии мазкур буда, ҳуқуқ пайдо мекунад, то иҷрои ҳалномаи суди ҳакамиро аз дигар субъект талаб намояд. Ин муносибати ҳуқуқӣ дар лаҳзаи аз ҷониби тарафи уҳдадор иҷро гардидани қарори суди ҳакамӣ ва ё дар натиҷаи бекор гардидани қарори номбарда, хотима ёфта метавонад.

Ба сифати санади навбатии дар таҷрибаи фаъолияти суди ҳаками истифодашаванда таъинот доништа мешавад. Мувофиқи нишондоди моддаи 37 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», нисбати масъалаҳои моҳиятан ба баҳси ҳуқуқӣ дахл надорад, суди ҳакамӣ таъинот қабул мекунад.

Ба ишораи одилонаи Ф.А. Махмадшозода таъиноти суди ҳакамӣ маълумоти зеринро дар бар мегирад: «Сана ва макони интишори таъинот; номи суди ҳакамии доимоамалкунанда ва ҳайати ҳакамони он; тарафҳо, мавзӯи баҳс ва ё арзи талабот, масъалае, ки доир ба он таъинот бароварда мешавад; ангегае, ки аз рӯйи он суд ба хулосаҳои худро баровардааст; хулосаҳо доир ба масъалаи баррасишаванда» [106, с. 98].

Таъинот аз тарафи ҳайати суди ҳакамии парвандаро бевосита баррасикарда қабул карда мешавад. Вобаста ба ин масъала дар адабиёти илмӣ дигар ақидаҳо низ мавҷуд мебошанд. Масалан, муҳаққиқ В.Н. Тарасов иброз чунин иброз менамояд: «Дар мавриди ташкил нагардидани ҳайати суди ҳакамӣ, таъинотро аз номи суди ҳакамӣ метавонад котиби суди ҳакамӣ барорад» [79, с. 113].

Таъиноти судиро вобаста ба асосҳои гуногун метавон тасниф намуд. Масалан, бинобар шакли мураттабсозӣ ва тартиби қабул ва интишор таъиноти суди ҳакамӣ ҳамчун таъиноти дар намуди ҳуҷҷати алоҳида ва чун таъиноти дар протокол дарҷгардида баҳо дода шавад. Шакли омодашавии таъиноти суди ҳакамӣ бо дарназардошти назари ҳакамони суди ҳакамӣ вобаста ба ҳолатҳои кор интиҳоб гардида, масъалаи мазкурро қонуни соҳавӣ танзим накардааст. Ба ҳар ҳол суди ҳакамӣ вобаста ба мазмун ва моҳияти таъиноти суди ҳакамӣ, шакли омодашудани онро интиҳоб менамоянд. Қонуни амалкунанда намудҳои зерини таъинотро пешбинӣ менамояд:

1) таъинот оид ба тақсими харочот чиҳати баррасии баҳс дар суди ҳакамӣ (м. 15 Қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ); 2) таъинот оиди рад кардани ариза дар бораи ба тариқи ҳакамӣ баррасии баҳс (м.17 Қонун дар бораи суди ҳакамӣ); 3) таъинот оид ба андешидани чораҳои таъминоти даъво (м. 26 Қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ); 4) таъинот оид ба рад кардани қонекунонии ариза чиҳати интишори ҳалномаи иловагӣ; 5) таъинот дар бораи шарҳи ҳалномаи суди ҳакамӣ ва ё рад кардани шарҳи ҳалномаи суди ҳакамӣ (м. 35 Қонун дар бораи суди ҳакамӣ); 6) таъинот дар бораи ислоҳи саҳву иштибоҳ ва ғалатҳои арифметикии ҳалномаи суди ҳакамӣ (м. 36 Қонун дар бораи суди ҳакамӣ); 7) таъинот дар бораи қатъ гаштани муҳокимаи суди ҳакамӣ (м. 38 Қонун дар бораи суди ҳакамӣ) [81, с. 70-71].

Дар ҳуҷҷати қайд кардан лозим аст, ки таъиноти дар охири ишорашуда дар қонун муфассал танзим шуда, асосҳои интишори ин гуна таъинот пешбинӣ шудааст. Ҳамин тариқ, тибқи нишондоди моддаи 38 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ», суди ҳакамӣ дар ҳолатҳои зайл чиҳати қатъ намудани баррасии ҳакамии баҳс таъинот қабул мекунад: дар ҳолати аз тарафи даъвогар аз талабҳои худ даст кашидан, ҷавобгар барои қатъгардии баррасии ҳакамии парванда изҳори норозигӣ баён накунад; тарафҳо дар бораи қатъи муҳокимаи ҳакамӣ ба созиш омада

бошанд; дар тобеияти суди ҳакамӣ набудани баҳси мазкур; чонибе, ки ташкилот буда дар баррасии суди ҳакамӣ иштирок мекард, барҳам хӯрда бошад; ҳангоми соҳибкори инфиродие, ки тарафи баррасии суди ҳакамӣ мебошад ва ё шахси воқеии тарафи муҳокимаи судии ҳакамӣ бошаду, вафот намуда бошанд. Инчунин, агар ин шахсон фавтида эълон шуда бошад, бедарак ғоибшуда эътироф гардида бошанд; ҳангоми мавҷуд будани ҳалномаи эътибори қонунӣ пайдокардаи суди салоҳияташ умумӣ, суди иқтисодӣ ва ё суди ҳакамӣ аз рӯи баҳси байни тарафҳо вобаста ба ҳамон мавзӯ ва аз рӯйи ҳамон асос қабулгардида чой дошта бошад.

Новобаста аз муқаррароти қонун дар бораи судҳои ҳакамӣ ҳамчун асоси интишори таъиноти суди ҳакамӣ ба ғайр аз ҳолатҳои умумӣ боз ҳолатҳои дигарро номбар кардан мумкин аст. Масалан, суди ҳакамӣ метавонад таъинотро нисбати масъалаҳои зерин барорад: оид ба рад кардани қабули аризаи даъвогӣ; оид ба мустақилона муайян намудани макон, забон ва тартиби баррасии парванда; оид ба таъин намудани ташхис; оид ба даъвати шохидон; инчунин дигар таъиноте, ки ба ҳолатҳои қор вобастаанд, бароварда мешавад.

ХУЛОСА

Таҳқиқоти дар доираи рисолаи диссертсионии баамалбаровардашуда масъалаи асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ дар ҚТ, имкон дод то хулосаҳои зерин ба даст оварда шаванд:

1) Воситаҳои маданӣ ҳуқуқӣ - воситаҳои (инструмент) дар меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ таҷассумёфта доништа шуда, бо истифода аз онҳо як гурӯҳ масъалаҳои амалӣ ва ҳуқуқии пайдошуда имкони ҳалли масоили назди субъектони ҳуқуқи маданӣ бавучудода, дар доираи қонунҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳаллу фасли хешро меёбад (ба ин мисол шуда метавонанд қабул ва ё пешниҳоди ашё, пардохт ва қабули маблағҳои пулӣ ва ғайра) [1-М].

2) Ҷамъи воситаи ҳуқуқии ишорашуда вобаста ба соҳаҳои мухталиф тааллуқ доштан (хусусӣ-ҳуқуқӣ ва оммавӣ-ҳуқуқӣ) ва ба ҷамъи васоити байнисоҳавӣ тааллуқ дошта фарқ карда мешаванд. Ҳар ду гурӯҳи воситаи ҳуқуқии ишорагардида бо нишонаҳои мақсаднокӣ, субъективӣ, инчунин ба усулҳои мушаххаси истифодашавӣ фарқ карда мешавад. Исрооти гуфтаи боло, шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ буда, вобаста ба нишонаи субъектӣ ба соҳибкорӣ ва ғайрисоҳибкорӣ фарқ карда шуда, ҳамзамон ба нишонаи мушаххаси мақсаднок равона гардидан барои гирифтани фоида низ дорои нишонаи фарқкунанда мебошад [2-М].

3) Ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ-ҳуқуқиро дар маҷмӯъ, мумкин аст ба низоми истифодагардии воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ва муурофиавӣ-ҳуқуқӣ алоқаманд намуд. Баробари ин, дар асоси воситаҳои маданӣ – ҳуқуқӣ, маҷмуи масъалаҳои зерин, ки бо таъмин намудани ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ - ҳуқуқӣ алоқамандбуда ҳал карда мешаванд: мақсадҳои ташкилӣ, пеш аз ҳама, ташкили судҳои ҳакамӣ ва дигар мақсадҳои таъмини расмиёти ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ - ҳуқуқӣ (речаҳои ҳуқуқии муносибатҳои бо меъёрҳои маданӣ ҳуқуқӣ танзимшаванда, речаҳои ҳуқуқии мухторияти ирода, ҷудо кардани амвол ва масъулияти мустақили молумулкӣ) ҳал карда мешаванд [9-М].

4) Воситаҳои маданӣ ҳуқуқиро бо назардошти функцияҳои соҳаи маданӣ - ҳуқуқӣ ба танзимнамоӣ ва ҳифзнамоӣ ҷудо мекунанд. Мутаносибан, ба

воситаҳои ҳуқуқӣ, чун коида дар мавриди набудани ҳуқуқвайронкунӣ (шартнома ва ғайра) ва воситаҳои ҳуқуқии ҳангоми содиргардии ҳуқуқвайронкунӣ истифода мешавад (рӯёнидани ноустуворона, чарима ва ғайра) истифода бурда мешавад [4-М].

5) Зери воситаҳои маданӣ ҳуқуқии таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ-ҳуқуқӣ низом фаҳмида мешавад, ки байни воситаҳои маданӣ ҳуқуқии ҷиҳати ҳалли низоъҳои ҳуқуқӣ нигаронидашуда, мавқеи алоҳидаро ишғол менамояд. Чунин мавқеъгирӣ ба чунин омилҳо вобаста аст: 1) бо соҳаи истифодашавии воситаҳои мазкур низоъҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи амали ҳуқуқӣ - маданӣ; 2) бо нишонаи субъектӣ онҳо танҳо аз тарафи субъектони ҳуқуқии маданӣ истифода мешаванд; 3) бо табиноти воситаҳои мазкур олатҳои номбурда дар доираи ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ - ҳуқуқӣ барои таъмини фаъолияти он равона мегардад [2-М].

б) Таҳлили муқаррароти Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» нишон медиҳад, ки истилоҳи «суди ҳақамӣ» дар доираи ду маънӣ дарк карда мешавад: 1) истилоҳи «суди ҳақамӣ» ташкилоти институтсионалӣ буда, дар ду шакли гуногун ташкил шуда метавонад: (суди ҳақамии доимоамалкунанда ва барои ҳалли як баҳси мушаххас ташкилгардида); 2) суди ҳақамӣ ҳайати суди ҳақамиро мефаҳмонад, ки барои баррасӣ ва ҳалли баҳси мушаххас интихоб ва ё таъин мегардад. Илова бар ин, дар кадом намуд ҳайати суд амал мекунад (суди ҳақамии доимоамалкунанда ва барои ҳалли як баҳси мушаххас ташкилгардида) барои мақсадҳои таърифи ин сохтор фарқ надорад. Чунин дуализм ба ишорати истилоҳи «суди ҳақамӣ» ва муайян намудани моҳияти суди ҳақамӣ низ таъсир мерасонад. Суди ҳақамӣ ҳамчун ташкилоти институтсионалӣ ҳатман бояд дорои қобилияти соҳибҳуқуқии умумӣ (мустақил) ва ё махсус (маҳдуд) бошад. Ишораи дар қонун овардашудаи «дар назди ташкилотҳо – шахсони ҳуқуқӣ фаъолият мебарад» ин усули ҳуқуқӣ буда, имконият медиҳад, то махсус будани қобили соҳибҳуқуқии суди ҳақамӣ баён карда шавад, яъне аз рӯйи қонун он дорои қобилияти соҳибҳуқуқии маҳдуд мебошад. Ҳамзамон, аз эҳтимол дур нест, ки суди ҳақамӣ субъекти одии муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ бошад [11-М].

7) Суди ҳакамӣ дар доираи салоҳияти худ баҳсҳои аз муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқии барояндаро ба ҷуз аз масъалаҳои зерин баррасӣ ва ҳал карда метавонад: 1) аз рӯи шикоятҳо нисбати қарор ва дигар амалҳо (беамалӣ, рад кардан аз содир намудани амали иҷроии судӣ); 2) оид ба муайян намудани фактҳои аҳаммияти ҳуқуқидошта (фактҳои ҳуқуқӣ); 3) оид ба барқарор намудани ҳуқуқ нисбати қоғазҳои қимматноки гумшуда; 4) оид ба муфлисшавӣ; 5) оид ба ҷуброн кардани зарари ба ҳаёт ва саломатии шахрванд расонидашуда; 6) оид ба ҳимояи шаъну шараф ва эътибории қорӣ; 7) аз муносибатҳои меросӣ бавучудода; 8) оид ба тартиб ва шартҳои бастанӣ ақди никоҳ ва бекор намудани он; 9) аз муносибатҳои шахсӣ ва ғайримолумулкии байни ҳамсарон, волидон ва кӯдакон, байни дигар аъзои оила; 10) аз муносибатҳо оид ба фарзандхонӣ, васоят ва парасторӣ, қабули фарзанд ба тарбия; 11) аз муносибатҳо оид ба қайди санадҳои ҳолати шахрвандӣ; 12) оид ба баҳсҳои, ки қонун баррасиашро ба тариқи суди ҳакамӣ иҷозат намодааст [6-М].

8) Нишонаҳои фарқкунандаи ҳуқуқии созишномаи ҳакамӣ ҳамчун шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ муқаррар карда шуд: маълум гардид, ки созишномаи ҳакамӣ мисли шартномаи ташкилӣ низ баромад мекунад; зарурати асосии вай – баамалбарории ҳимояи бевоситаи ҳуқуқҳои субъективи маданӣ-ҳуқуқӣ дар мавриди сар задани низоъҳои ҳуқуқӣ бо роҳи ташкил ва гузаронидани муҳокима ва баррасии судии ҳакамии масъала; одатан аз рӯи намуди аҳд, бо шартҳои боздоштасаванда, баста мешавад; мундариҷа ва бастасавии он аз рӯи қоидаҳои наздик ба шартнома дар бораи ҳамроҳшавӣ ба амал мебарояд; хусусияти шакли созишномаи ҳакамӣ; хусусияти ҳаёти субъектии созишномаи ҳакамӣ; хусусияти безътибории созишномаи ҳакамӣ; хусусияти ҷавобгарии маданӣ ҳуқуқӣ аз рӯи созишномаи ҳакамии басташуда; хусусияти танзими меъёри ҳуқуқии муносибатҳои шартномавие, ки дар асоси созишномаи ҳакамӣ ба вучуд омадааст [7-М].

9) Хусусияти сохтори созишномаи ҳакамие, ки вобаста ба баррасии баҳсҳо дар суди ҳакамии доимоамалкунанда муайян карда шудааст. Он ду масъаларо дар бар мегирад: яқум, ин шартҳои аз ҷониби тарафҳо бевосита созишшуда ба

хисоб меравад; дуом, ин қоидаҳои амалкунандаи суди ҳакамии доимоамалкунанда мебошад [13-М].

10) Созишномаи ҳакамӣ бояд ба сифати шартномаи маданӣ -ҳуқуқии ҳамчун факти ҳуқуқӣ дар соҳаи муносибатҳои моддӣ ҳуқуқӣ ва муурофиавӣ ҳуқуқӣ баромадкунанда баҳо дода мешавад.

Моҳияти моддӣ ҳуқуқии созишномаи ҳакамиро нишонаҳои зерин муайян менамоянд:

а) самтгирии созишномаи ҳакамӣ то ба мувофиқа овардани иродаи тарафҳо чиҳати истифодаи усули танзими низоъҳои ҳуқуқии бавучудомада муайян карда мешавад. Вобаста ба ин, қайд кардан мумкин аст, ки ҳуқуқ ва уҳдадориҳои аз созишномаи ҳакамӣ бароянда, аксаран ба соҳаи ҳуқуқи моддӣ, нисбати ҳуқуқи муурофиавӣ дахл дорад;

б) истифодаи яке аз асосҳои марказии ҳуқуқи маданӣ – принсипи озодии шартнома, ки маънои баста шудани созишномаи ҳакамиро танҳо дар натиҷаи ба мувофиқа овардани иродаи тарафҳо дар назар дорад;

в) созишномаи ҳакамӣ дорои созиши тарафҳо оид ба шартҳои назаррас мебошад, аз ҷумла истифодаи усули алтернативии ҳалли низои ҳуқуқӣ бо ишора намудани суди ҳакамии мушаххас, ки зарурати риоя шудани баъзе шартҳои муурофиавиро аз байн мебарад;

г) нисбати созишномаи ҳакамӣ мумкин аст, меъёрҳои муқарраркунандаи эътиборнокии аҳдҳо татбиқ гардад;

д) нисбати субъектони созишномаи ҳакамӣ мавҷуд будани қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунӣ санчида мешавад;

е) ба сифати натиҷаи баста шудани созишномаи ҳакамӣ пайдо шудани уҳдадориҳои тарафҳо оид ба татбиқи усули алтернативии ҳалли низои ҳуқуқӣ баромад карда, факти бевосита баста шудани созишномаи ҳакамӣ бошад, истехсолоти судии ҳакамиро оғоз намебахшад.

Самараи муурофиавии созишномаи ҳакамӣ дар он зоҳир меёбад, ки он нуқтаи ибтидоии муҳокимаи ҳакамӣ доништа шуда, дар доираи он тарафҳо метавонанд тобеияти идоравии баррасии бахсҳоро байни худ муайян намоянд [5-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Бо мақсади таъмини инкишофи муътадили ҷомеаи мутамаддин ва давлати ҳуқуқбунёд, зарур аст, ки намудҳои гуногуни тарзу воситаҳои алтернативии ҳалли баҳсҳо мавҷуд ва он дастраси доираи васеи иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ бошад.

Барпо намудани ҷомеаи шахрвандӣ ва давлати ҳуқуқбунёд, инкишофи муносибатҳои озоди иқтисодӣ, соҳибкорию тиҷоратӣ талаб менамояд, ки дар радифи судҳои давлатӣ, инчунин механизмҳои ғайридавлатии (алтернативии) ҳаллу ҷасли баҳсҳои иқтисодӣ ва маданӣ вучуд дошта бошанд, то тарафҳои баҳс имкон пайдо намоянд, ки бо хоҳишу маслиҳати якдигар ва бо истифода аз ин механизмҳо баҳсҳои худро ҳал намоянд [3-М].

2. Ҳамин тавр, тақсимбандии ишорагардидаи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ барои корбарии муътадили шакли ҳақамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданияро пешниҳод кардан мумкин аст.

Воситаҳои бо қобилияти соҳибҳуқуқӣ алоқамандбуда. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, сохтори шахси ҳуқуқӣ дар назар дошта мешавад. Имконияти ташкил намудани намояндагӣ ва филиали суди ҳақамии доимоамалкунандаро низ дар доираи воситаи маданӣ-ҳуқуқӣ қайд кардан мувофиқи мақсад аст. Ба андешаи мо, дар қонун дар бораи судҳои ҳақамӣ пешбинӣ нашудани имконияти таъсис додани намояндагӣ ва филиал ҳамчун нуқсони қонун арзёбӣ шуда, барои ҳамин бо мақсади беҳтар намудани фаъолияти судҳои ҳақамии доимоамалкунанда, хуб мешуд, агар дар қонун имконияти аз тарафи шахсони ҳуқуқие, ки дар назди онҳо суди ҳақамӣ таъсис ёфтаанд, намояндагӣ ва ё филиал пешбинӣ ва ташкил карда шавад. Бо ин мақсад, ин мазмун дар моддаи 3 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» қисми 7 дар таҳрири зерин пешбинӣ гардад: «Вобаста ба ҳолати кор шахси ҳуқуқие, ки дар назди он суди ҳақамӣ таъсис дода шудааст, метавонад филиал ва ё намояндагии суди ҳақамиро таъсис диҳад» [6-М].

3. Таҳлили низоми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии барои таъмини ташкил ва фаъолияти судҳои ҳақамӣ истифодашаванда имконият медиҳад, инчунин, ба муаммои барасмиятдароии меъёри он низ таваҷҷуҳ намоем. Аз лиҳози сарчашмаҳои ҳуқуқ низоми номбурда, яқум, дар Кодеси маданияи ҚТ, дигар қонунгузори маданияи аҳаммияти умумидошта дарҷ гардидааст. Масалан, агар шахси ҳуқуқие, ки дар назди он суди ҳақамӣ фаъолият мебарад, дар шакли ташкилоти ғайритиҷоратӣ ташкил шуда бошад, пас дар ин ҷо, пеш аз ҳама, ҚҚТ «Дар бораи ташкилотҳои ҷамъиятӣ» аз 12 майи соли 2007 ба роҳбарӣ гирифта мешавад.

Дуюм, ба сифати санадҳои марказии муайянкунандаи мақоми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии таҳлилшаванда санадҳои махсус, ба монанди ҚҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ», «Дар бораи арбитражи байналмилалии тиҷоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» баромад мекунад.

Сеюм, воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии дар доираи шакли ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ истифодашаванда, дар меъёрҳои ҳуқуқии локалии нисбати фаъолияти судҳои ҳақамии доимоамалкунанда пешбинигардида баромад мекунад. Агар сарчашмаҳои меъёри гурӯҳи яқум, сухан асосан дар бораи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии таҳлилшаванда равад, дар санадҳои гурӯҳи дуюм ва сеюм чунин воситаҳо бо воситаҳои мувофиқи маданӣ алоқаманд доништа мешаванд.

Пас, хулоса кардан мумкин аст, ки усули асосии дар қонунгузори амалкунанда доир ба шакли судии ҳақамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ ин танзими ҳуқуқии байни соҳавӣ, ки бо ёрии воситаҳои ҳуқуқии гуногунсоҳавӣ амалӣ мегардад, ҳисобида мешавад. Моҳиятан, дар чунин ҳолат шакли ҳуқуқии маҷмуавӣ ба миён меояд, ки он ҳамчун “суди ҳақамӣ” арзёбӣ мегардад [4-М].

4) Боби II Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ»-ро зарур мешуморем, бо моддаи нав дар таҳрири зерин пурра намоем:

«Моддаи 6.1. Ҷуброн кардани зиён.

Тарафи созишномаи ҳакамӣ ҳангоми ташкили суди ҳакамӣ, омодагӣ дидан ва баамалбарории муҳокимаи судии ҳакамӣ, аз ҳуқуқҳои худ сӯистифода намоянд, ки дар намуди монеъ гардидан ҳангоми ташкил ва фаъолияти суди ҳакамӣ ҷиҳати ҳалли баҳс, ҷавобгарии маданиро дар шакли масъулияти ҷуброни зиёни ба тарафҳо расонида пайдо мекунад» [8-М].

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО)

I. Санадҳои меъерии ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои давлатӣ:

[1]. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ) [Матн]. – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

[2]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2023. – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: Сомонаи расмӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. www.president.tj. (давраи мурочиат: 19 феввали соли 2024).

[3]. Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо кормандони мақомоти судӣ дар аз 05 декабри соли 2024. – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: Сомонаи расмӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. www.President.tj. (давраи мурочиат: 20 феввали 2025).

[4]. Қонуни Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2014. – №7. – қ. 1, мод. 380; 2015. – №7-9, мод. 698; 2016. – №7, мод. 603; 2018. – №2, мод. 62; 8.08.2015. – № 1212, аз 23.07.2016. – № 1328, аз 21.02.2018. – № 1509, аз 29.01.2021. – № 1751, аз 20.04.2021. – № 1772, аз 23.12.2021. – № 1807.

[5]. Арбитражный Процессуальный Кодекс Российской Федерации[Текст]. – Российская Газета от 27 июля 2002 г. – С. 7-15.

[6]. Дастури Арбитражи Байналмилалии Тичоратии назди Палатаи савдо ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Президиуми Палатаи савдо ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 ноябри соли 2016 тасдиқ карда шудааст [Матн]. (бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) – Душанбе, 2019. – 95 с.

[7]. Закон Российской Федерации от 07 июля 1993 г. №5338-1 «О международном коммерческом арбитраже» [Текст] // Российская газета от 14 августа 1993 г.

[8]. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми I) аз 30 июни соли 1999, №803 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj/system/files/Legislation/802_tj_0.doc (санаи мурочиат 21.01.2025).

[9]. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми II) аз 11 декабри соли 1999, № 885 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 11.02.2025).

[10]. Кодекси маданияи ҶТ аз 24 декабри соли 2022 [Матн] // Садои мардум. – № 1-9 (4584-4592). – 36 с.

[11]. Кодекси муурофиавии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – № 1, қ. 1, мод. 4, мод. 5; 2011. – № 12, мод. 840; 2012. – № 7, мод. 719; 2013. – № 3, мод. 180; 2015. – 11, мод. 954; 2017. – № 5. – қ. 1, мод. 277; 2018. – № 1, мод.7., Қонуни ҶТ аз 26.12.2011 № 776, аз 03.07.2012 № 869, аз 19.03.2013 № 937, аз 23.11.2015 № 1233, аз 30.05.2017 № 1420, аз 2.01.2018 № 1475, аз 3.08.2018 № 1539, аз 2.01.2019 № 1560, аз 02.04.2020 № 1687.

[12]. Кодекси муурофиавии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №1, қ.1, мод. б, мод.7; 2010. – №1, мод.6; 2012. – №7, мод.721; 2014. – №7, қ.1, мод. 388. – №12; мод.821; 2015. – №11, мод.953; 2016. – №5, мод. 360; 2018. – №1, мод.6; 2019. – №1, мод.6. – №6, мод.314). (Қонуни ҶТ аз 12.01.2010 № 582, аз 03.07.2012 № 871, аз 26.07.2014 № 1091, аз 31.12.2014 № 1167, аз 23.11.2015 № 1232, аз 14.05.2016 № 1309, аз 2.01.2018 № 1474, аз 2.01.2019 № 1559, аз 20.06.2019 № 1612, аз 04.07.2020 № 1697, аз 23.12.2021 № 1817, аз 18.03.2022 № 1855, аз 18.03.2022 № 1856, аз 19.07.2022 № 1898), аз 03.01.2024. №2024.

[13]. Конвенция о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений (Нью-Йорк, 1958 г.). [Текст] / Международный коммерческий арбитраж: нормативно-правовые акты. – Душанбе, 2019. – С. 97-104.

[14]. Конвенция о разрешении арбитражным путем гражданско-правовых споров, вытекающих из отношений экономического и научно-технического сотрудничества 1972 г. [Текст] // Ведомости Верховного Совета СССР– 1973– № 18. – Ст. 227.

[15]. Конвенция Организации Объединенных Наций о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений (заключена в г. Нью-Йорке в 1958 г.) [Текст]. – Вестник ВАС РФ. – № 8. – 1993 – Ст. V (1) (а).

[16]. Конвенция Организации Объединенных Наций о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений (Заключена в г. Нью-Йорке в 1958 г.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/arbitration/NY-conv/ XXI I_1_r. pdf (санаи муроҷиат: 10.10.2024).

[17]. Концепсияи рушди қонунгузорию граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Шурою илмии Маркази миллии қонунгузорию назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2014, № 4. Тасдиқ гардидааст – URL: [www. http://mmk.tj/](http://mmk.tj/) (давраи муроҷиат: 02 октябр 2024 г.);

[18]. Концепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 6 феввали соли 2018, № 1005 тасдиқ гардидааст // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 12.01.2024).

[19]. Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон” [Матн] // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2014. – №7. – қ. 1, мод. 379; 2015. – №3, мод. 197. – №7-9, мод. 697.

[20]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи биржаи молӣ ва савдои биржавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // Ахбори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1992, №3, мод.30; Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1997, №9, мод.117; №23-24, мод.333; соли 2005, №12, мод. 660; с.2011, №3, мод. 165.

[21]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи истехсолоти иҷро» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2022. – № 1873

[22]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2007. – №5, мод. 363; 2008. – №3, мод. 202; 2010. – №7, мод. 554; 2013. – №3, мод.202; Қонунҳои ҚТ аз 8.08.с. 2015, № 1210; аз 23.11.2015 с., № 1242; аз 02.01.2019 с., № 1575; аз 25.06.2021 с., №1801);

[23]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №1 қисми 2, мод. 10.

[24]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи арбитражи байналмилалӣ тижоратӣ [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2015. – №3, мод. 205.

[25]. Қонуни намунавӣ ЮНСИТРАЛ дар бораи арбитражи байналмилалӣ тижоратӣ (соли 1985) бо тағйиру иловаҳои қабул шуда аз соли 2006, моддаи 7, варианти 2 (дар таҳрири соли 2006). [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/arbitration/ml-arb/07-87000_Ebook.pdf (рӯзи муроҷиат: 15.09.2024).

[26]. Постановление Федерального арбитражного суда Московского округа от 18 августа 2003 г. По делу №2 КГ – А40/5594 – 03.

[27]. Регламент Международного Коммерческого Арбитража Таджикистана. Арбитражный Регламент [Текст]. – Душанбе, 2019. – С. 55. 27.

[28]. Регламент Международного коммерческого суда при Торгово-промышленной палате Российской Федерации [Текст] // Цит. по: В.С. Поздняков. Международный коммерческий арбитраж в Российской

Федерации. – М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. – С. 59-75.

[29]. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030. – URL: [http:// www. mmk.tj](http://www.mmk.tj). (санаи мурочиат 04 марти соли 2024).

[30]. Типовой закон ЮНСИТРАЛ о международном торговом арбитраже 1985 г. (с изм., принятыми в 2006 г.) [Электронный ресурс] // ЮНСИТРАЛ: сайт. URL: https://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/arbitration/m_larb/07_87000_Ebook.pdf (санаи мурочиат: 09.05.2024).

[31]. Федеральный Закон «О третейских судах Российской Федерации» от 24 июля 2002. – №102 – ФЗ [Текст] // Сборник законодательства РФ от 29 июля 2002. – №30. – 3019 с.

[32]. Ёълумияи умумии ҳуқуқи башар [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи мурочиат: 12.06.2024).

II. Монография, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

[33]. Абова, Т.Е., Кабалкин, А.Ю. Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Часть первая [Текст] / под ред. Т.Е. Абовой и А.Ю. Кабалкина. – М.: Юрайт-Издат; Право и закон, 2011. – 926 с.

[34]. Басин Ю.Г. Юрисдикция международного арбитражного суда. Избранные труды по гражданскому праву [Текст] / Ю.Г. Басин. – Алматы. 2003. – 720 с.

[35]. Белых В.С. Субъекты предпринимательской деятельности: понятие и виды [Текст] / Правовое положение субъектов предпринимательской деятельности: отв. ред. сост. профессор В.С. Белых. – Екатеринбург: У-фактория, 2002. – 432 с.

[36]. Бободжонзода, И.Х., Абдуллоев, Ф., Гоибназар, А. Международный коммерческий арбитраж - нормативно-правовые акты. [Текст] / И.Х. Бободжонзода, Ф. Абдуллоев, А. Гоибназар. – Душанбе, 2019. – 189с.

- [37]. Богуславский, М.М. Международный коммерческий арбитраж / Академический правовой университет при Институте государства и права РАН; [Текст] / М.М. Богуславский. – М., 1993. – 16 с.
- [38]. Брагинский М.М., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения [Текст] / М.М. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: 1998. – 258 с.
- [39]. Брагинский, М.И., Еремеев, Д.Ф. Арбитраж и предприятие. [Текст] / М.И. Брагинский, Д.Ф.Еремеев. – Минск: Беларусь, 1969. – 99 с.
- [40]. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права [Текст] / С.Н. Братусь. – М.: Гос. изд-во юрид. лит. 1963. – 197 с.
- [41]. Виноградова Е.А. Правовые основы организации и деятельности третейского суда [Текст] / Е.А. Виноградова. – М.: 2003. – С. 10-16.
- [42]. Волков, А.Ф. Торговые третейские суды. Историко-догматическое исследование [Текст] / А.Ф. Волков. – СПб.: 1913. – 292 с.
- [43]. Гаврилов, Э.П. Комментарий к части четвертой Гражданского кодекса РФ [Текст] / Э.П. Гаврилов. – М.: Экзамен, 2009. – 973 с.
- [44]. Гамбаров, Ю.С. Курс гражданского права [Текст]: Том I: Часть Общая [Текст] / Ю.С. Гамбаров. – СПб: Типография М.М. Стасюлевича, 1911. 780 с.
- [45]. Гражданское право [Текст]: в 2 т. Том 1: учебник / отв. ред. проф. Е.А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во «БЕК», 1998. – 816 с.
- [46]. Гражданское право [Текст]: учебник / под ред. А.П. Сергеева и Ю.К. Толстого. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2004. – Т. 2. – 784 с.
- [47]. Григорьева, Т.А. Савельева, Т.А., Струнков, С.К. Арбитражный процесс: учеб. метод. комплекс [Текст] / Т.А. Григорьева, Т.А. Савельева, С.К. Струнков. – М.: Норма, 2006. – 367 с.

[48]. Даниевич, А.С. Международный коммерческий арбитраж. Курс лекций в двух частях [Текст] / А.С. Даниевич. – Минск, 2005. – 151 с.

[49]. Дмитриева, Г.К. Международный коммерческий арбитраж: Учебно-практическое пособие [Текст] / Г.К. Дмитриева. – М.: Проспект. 1997. – 227 с.

[50]. Избранные труды по гражданскому праву Selected works in civil law : Selected works in civil law [Текст] / Ю.Г. Басин. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003 (Акад. тип. Наука РАН). – 589 с.

[51]. Исполнительное производство: процессуальная природа и цивилистические основы: [Текст] / Под.ред. Д.Х. Валеева, М.Ю. Чельшева. – М.: Статут, 2007. – 137 с.

[52]. Коммерческое право: учебник в 2ч. [Текст] / под. ред. В.Ф. Попондопуло, В.Ф. Яковлевой. 3-е изд. перераб. и доп. – М.: 2001. - Ч.1. – 605 с.

[53]. Курбонов, Қ.Ш., Гаффорзода, И.Ф. Ҳуқуқи граждани: қисми 1 (китоби дарсӣ) [Матн] / Қ.Ш. Курбонов, И.Ф. Гаффорзода. – Душанбе: Донишварон, 2017. – 504 с.

[54]. Максименко, А.В. Третейская форма разрешения коммерческих споров в Российской Федерации [Текст] / А.В. Максименко. – Саратов: изд-во ФГОУ ВПО Саратовский ГАУ. 2003. – 253 с.

[55]. Мейер, Д.И. Русское гражданское право [Текст] / Д.И. Мейер. – Петроград, 1914. – 661 с.

[56]. Махмудзода, М., Худоёрзода Б. Тафсири Кодекси меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М. Махмудзода, Б. Худоёрзода. – Душанбе: «Эр-граф», 2019. – 823 с.

[57]. Махмудов, М.А., Менглиев, Ш.М. Ҳуқуқи хусусии римӣ [Матн] / М.А. Махмудов, Ш.М. Менглиев. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 176 с.

[58]. Махмудов, М.А., Тағойназаров, Ш.Т., Бобочонов, И.Х., Бадалов, Ш.К. Тафсири Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон

(қисми якум) [Матн] / М.А. Маҳмудов, Ш.Т. Тағойназаров, И.Ҳ. Бобочонов, Ш.К. Бадалов. – Душанбе: ЭР-граф, 2010. – 1000 с.

[59]. Менглиев, Ш.М. Арбитражное рассмотрение внешнеэкономических споров [Текст] / Ш.М. Менглиев. – Душанбе: «Эҷод». 2009. – 412 с.

[60]. Менглиев, Ш.М. Субъектҳои баррасии арбитражии баҳсҳои байналмилалӣ тичоратӣ. Арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ: ташаккул ва проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ. Зери таҳрири д.и.х. проф. Раҳимов М.З. Душанбе, [Матн] / Ш.М. Менглиев. – Душанбе. «Деваштич», 2007. – 157 с.

[61]. Немытина, М.В. Альтернативной правосудие в России [Текст] / Развитие альтернативных форм разрешения правовых конфликтов: Сборник научных статей / Под ред. М.В. Немытиной. – Саратов, 2000. - Ч. 2. – 346 с.

[62]. Ҳуқуқи граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми дуюм [Матн] / муҳаррирони масъул: мудири кафедраи ҳуқуқи граждани факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Ғаюров Ш.К. ва номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Ф.С. Сулаймонов. – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 424 с.

[63]. Ҳуқуқи граждани: қисми 2: китоби дарсӣ [Матн] / зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор О.У. Усмонов. – Душанбе, 2003. – 500 с.

[64]. Осипов, Ю.К. Подведомственность юридических дел [Текст]: учеб. пособие / М-во высш. и сред. спец. образования РСФСР. Свердлов. юрид. ин-т. – Свердловск: 1973. – 123 с.

[65]. Практика международного коммерческого арбитражного суда [Текст] / Сост. и автор М.Г. Розенберг. – М.: Статут, 1997. – 287с.

[66]. Прохоров, А.М. Большой энциклопедический словарь [Текст] / А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1993. – 1163 с.

[67]. Пугинский, Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях [Текст] / Б.И. Пугинский. – М.: Юрид.лит. – 1984. – 224 с.

[68]. Раҳимов, М.З., Менглиев, Ш.М., Ғаюров, Ш.К. [ва др.] Арбитражи байналмилалии тичоратӣ: ташаккул ва проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ [Матн] / М.З. Раҳимов, Ш.М. Менглиев, Ш.К. Ғаюров [ва др.] / Зери таҳрири д.и.х., проф. Раҳимов М.З. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 157 с.

[69]. Рассмотрение и разрешение споров в третейском суде: учебно-практическое пособие [Текст] / Под. ред. А.И. Зайцева. – Саратов: изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2007. – 166 с.

[70]. Рейхер, В.К. Общественно-исторические типы страхования [Текст] / В.К. Рейхер. – М.: изд-во АН СССР, 1947. – 283 с.

[71]. Розенберг, М.Г., Практика международного коммерческого арбитражного суда при ТПП РФ за 2004 г. [Текст] / М.Г. Розенберг. – М.: Статут. 2005. – 285 с.

[72]. Сангинов, Д.Ш. Ҳуқуқи соҳибқорӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон: воситаи таълимӣ [Матн] / Д.Ш. Сангинов. – Душанбе: Андалеб-Р, 2014. – 500 с.

[73]. Скворцов, О.Ю. Третейское разбирательство предпринимательских споров в России: проблемы, тенденции, перспективы [Текст] / О.Ю. Скворцов. – М.: Волтерс-Клувер, 2005. – 704 с.

[74]. Скородумов, Е.А. О некоторых вопросах, связанных с уплатой налогов при осуществлении деятельности по рассмотрению споров третейскими судами [Текст] / Третейский суд при Санкт-Петербургской торгово-промышленной палате / Под.ред. проф. В.А. Мусина. – СПб. 2001.

[75]. Соҳибзода, М.М., Шерзода, Б.С. Падидаҳои нави ҳуқуқи маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: монография: нашри аввал / М.М. Соҳибзода, Б.С. Шерзода / зери таҳрири Ғаюрзода Шукрулло

Кароматулло – мудири кафедраи ҳуқуқи мадания факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор. – Душанбе: Меҳроч-граф, 2023. – 448 с.

[76]. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ (китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ) [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: «ИмпериаЛ-Групп». 2014. – 720 с.

[77]. Судҳои ҳақамӣ [Матн]: воситаи таълимӣ / Зери таҳрири н.и.х. З. Ализода. – Душанбе: 2011. – 162 с.

[78]. Танзми ҳуқуқи фаъолияти судҳои ҳақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Зери таҳрири д.и.х. профессор М.З. Раҳимов. – Душанбе: 2004. – 103 с.

[79]. Тарасов, В.И. Третейский процесс [Текст]: учебное пособие / В.И. Тарасов. – СПб.: 2002. – 192 с.

[80]. Тафсири илмӣ-оммавии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 520 с.

[81]. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» [Матн] / Зери таҳрири н.и.х. З. Ализода. – Душанбе: 2008. – 160 с.

[82]. Толпакова, Н.Н. Кандыбка А.И., Матросов Д.С. Третейский суд в аграрной сфере [Текст]: учебное пособие / Н.Н. Толпакова, А.И. Кандыбка, Д.С. Матросов. – Ростов н/Д. 2003. – 224 с.

[83]. Третейский суд [Текст]: учебное пособие / Отв. ред. к.ю.н. К.К. Керезбеков. – Бишкек: 2003. – 228 с.

[84]. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / зери таҳрири Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор М.З. Раҳимзода. – Душанбе, 2016. – 500 с.

[85]. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 [Матн] / зери таҳрири Назарзода С., Сангинов А., Каримов С., Султон М. – Душанбе, 2008. – 950 с.

[86]. Шершеневич, Г.Ф. Курс гражданского права [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – Тула: Автограф, 2001. – 720 с.

[87]. Шершеневич, Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – М.: Спарк, 1995. – 556 с.

[88]. Шонасридинов, Н., Нодиров, Ф.М. Ҳуқуқи соҳибқорӣ [Матн]: / васоити таълимӣ: қисми 1 / Н. Шонасридинов, Ф.М. Нодиров. – Душанбе: Прогресс, 2009. – 449 с.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

[89]. Ануров, В.Н. Перемена лиц в третейском соглашении [Текст] / В.Н. Ануров // Третейский суд. – 2003. – №3(27). – С. 114-118.

[90]. Болтуев, С.Ш. Новое в понимании философии процессуального законодательства [Текст] / С.Ш. Болтуев // (Рецензия на книгу “Комментарий Гражданского процессуального кодекса Республики Таджикистан» Под редакцией доктора юридических наук, профессора Рахимова М.З.-Душанбе, – 2012. – №4(52). – С. 262-265.

[91]. Болтуев, С.Ш. О соотношении роли международного коммерческого арбитража и третейского суда в защите прав предпринимателей Актуальные проблемы экономики и права в условиях глобализации: [Текст] / С.Ш. Болтуев // Материалы Республиканской научно-практической конференции, посвященной 30-летию Государственной независимости Республики Таджикистан, 29 мая 2021 год / Отв. редактор к.ю.н., доцент Д.К. Бобоев. – Душанбе: “Шохин-С”, 2021. – С. 230-238.

[92]. Болтуев, С.Ш. Роль общественных третейских судов в регулировании гражданского - правовых споров [Текст] / С.Ш. Болтуев // Актуальных вопросы правоведения в период совершенствования социалистического общества. – Томск. – 1988. – С.130-131.

[93]. Виноградова, Е.А. Ответы на вопросы читателей [Текст] / Е.А. Виноградова // Третейский суд. – 2002. – №5/6. – С. 34-41.

[94]. Гаюров, Ш.К. Санадҳои арбитражи байналмилалӣ [Матн] / Боби 4. Арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ: ташаккул ва проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ. – Душанбе: Деваштич, 2007. – С.91-97.

[95]. Гимазова, Э.Н. Акты третейского суда [Текст] / Э.Н. Гимазова // Право и государство: теория и практика. – 2019. – № 2 (180). – С. 79-81.

[96]. Гохштейн, М.Л. Споры о недвижимости и третейских суд [Текст] / М.Л. Гохштейн // Гражданское право. Судебная практика в сфере имущественных отношений. – 2016. – №5 (176). – С. 84-89.

[97]. Зыкин, И.С. Статус арбитра в международном коммерческом арбитраже [Текст] / И.С. Зыкин // Третейский суд. – 2003. – №1(25). – С. 88-93.

[98]. Исмоилов, Ш.М. Кодекси маданияи ҶТ – заминаи танзими муносибатҳои нави хусусӣ [Матн] / Ш.М. Исмоилов // Қонунгузорӣ. – 2023. – № 2 (50). – С. 56-64.

[99]. Каллистратова, Р.Ф. Альтернативное судопроизводство для разрешения экономических споров [Текст] / Р.Ф. Каллистратова // Судебная система России. – М.: 2000. – С. 205-212.

[100]. Каменева, П.В. Особенности рассмотрения гражданских споров в третейских судах [Текст] / П.В. Каменева // Право и государство: Теория и практика. – 2022. – № 3 (207). – С. 296-298.

[101]. Каса, И.Р. К вопросу о компетенции третейского суда [Текст] / И.Р. Каса // Образование и право. – 2017. – №12. – С.127-133.

[102]. Колесникова, Е.А. Институт содействия третейским судам: новая проблема или решения [Текст] / Е.А. Колесникова // Отечественная юрисдикция. – 2017. – №5 (19). – С. 75-80.

[103]. Колиника, Д.А. Требования к личности третейского судьи: сравнительно- исторический подход [Текст] / Д.А. Колиника // Lex rossica. Том 74. – 2021. – № 4(173). – С. 101-111.

[104]. Ларе Э, Кристоф С. Как составить арбитражное соглашение? [Текст] / Э. Ларе, С. Кристоф // Хозяйство и право. – 1999. – №4. – С. 117-124.

[105]. Латута, Т.В. Понятие, правовая природа третейского суда [Текст] / Т.В. Латута // Вестник университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). – 2016. – №10. – С. 76-83.

[106]. Маҳмадшоев, Ф.А. Қатъ намудани муурофия дар арбитражи байналмилалии тичоратӣ [Матн] / Боби 5. Арбитражи байналмилалии тичоратӣ: ташаккул ва проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ. – Душанбе: Деваштич, 2007. – С. 98-110.

[107]. Машкина, Т.И. Некоторые аспекты организации и деятельности третейских судов [Текст] / Т.И. Машкина, А.И. Орлова // Арбитражная практика. – М.: Изд. дом «Арбитражная практика», 2005. – №7. – С. 72-85.

[108]. Мирзоев, П.У. Услуга как объект гражданского права [Текст] / П.У. Мирзоев // Вестник Конституционного суда Республики Таджикистан. – Душанбе, 2014. – №4. – С. 162-167.

[109]. Можаяев, Е.Е. Третейские суды как часть юридической системы [Текст] / Е.Е. Можаяев, // Национальная ассоциация ученых (НАУ). – 2015. – №4 (9). – С. 45-54.

[110]. Нешетаева, Т.Н. Третейские и государственные суды [Текст] / Т.Н. Нешетаева // Вестник Приморского университета. Юридические науки. – 2001. – №2 – С. 69-79.

[111]. Панов, М.В. Принципы третейской процедуры в практике третейских судов [Текст] / М.В. Панов // Правовое государство: теория и практика. – 2012. – № 4 (30). – С. 92-100.

[112]. Раҳимзода, М.З. Нақши Иҷдосияи XVI Шурои Олиӣ дар барқарорсозии соҳти конститутсионӣ дар ҚТ [Матн] / М.З. Раҳимзода // Иҷдосияи XVI-уми Шурои Олии ҚТ ва эҳёи давлату ҳуқуқи миллии тоҷикон: монография. – Душанбе: Балоғат, 2023. – С. 12-21.

[113]. Рахимов, М.З. Проблемы правового обеспечения третейского суда и международного коммерческого арбитража в Республике Таджикистан [Текст] / М.З. Рахимов // Вестник Высшего экономического суда Республики Таджикистан. – 2006. – №2. – С. 179-180.

[114]. Светланов, А. Коллизионное регулирование в сфере внешнеэкономической деятельности [Текст] / А. Светланов // Закон. – 1998. – №7. – С. 18-23.

[115]. Сеглин, Б. Арбитражная оговорка [Текст] / Б. Сеглин // Хозяйство и право. – 1995. – №2. – С. 116-120.

[116]. Суханов, Е.А. Арбитражное (третейское) соглашение – основа третейского разбирательства (природа, содержание, форма и т.д.). Статус третейского суда и процедура разрешения споров в третейском суде [Текст] / Е.А. Суханов // Третейский суд. – 2002. – №1/2. – С. 16-22.

[117]. Суханов, Е.А. Третейские суды в системе торгово-промышленных палат: состояние дел и перспективы развития [Текст] / Е.А. Суханов // Хозяйство и право. – 2003. – №1. – С. 73-80.

[118]. Фархдинов, Я.Ф. Место третейских судов в системе органов по защите нарушенных или оспоренных гражданских прав [Текст] / Я.Ф. Фархдинов // Третейский суд. – 2001. – №5/6. – С. 35-44.

[119]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масалаҳои мафҳум ва табиати ҳуқуқи судҳои ҳақамӣ ҳақамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Аҳбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2021. – 3(88). – С. 132-139.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо:

[120]. Абдуллозода, З.Ф. Созишномаи арбитражӣ: масъалаҳои назариявӣ ва таҷриба [Матн]: дис... ном. илм. ҳуқуқ: 12.00.03 / Абдуллозода Зебонисо Файзулло. – Душанбе, 2024. – 201 с.

[121]. Бондаренко, В.Е. Место арбитража и медиации в системе разрешения гражданско-правовых споров [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Бондаренко Вадим Евгеньевич. – Саратов. 2020. – 189 с.

[122]. Витрянский, В.В. Проблемы арбитражно-судебной защиты гражданских прав участников имущественного оборота [Текст]: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / Витрянский Василий Владимирович. – М., 1996. – 57 с.

[123]. Владимирова, С.А. Правовая природа и значение третейского соглашения [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Владимирова Светлана Алексеевна. – Тверь. 2007. – 202 с.

[124]. Гимазова, Э.Н. Гражданско-правовые средства обеспечения третейской защиты субъективных гражданских прав [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Гимазова Эльвира Нурмахатовна. – Казань. 2007. – 190 с.

[125]. Давыдов, Г.Н. Юридическая процедура в гражданском праве. Общая характеристика [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Давыдова Гузель Наилевна. – Казань. 2004. – 163 с.

[126]. Зайцев, А.И. Третейское судопроизводство России (проблемные аспекты) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Зайцев Алексей Игоревич. – Саратов: 2005. – 226 с.

[127]. Курочкин, С.А. Теоретико-правовые основы третейского разбирательства в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Курочкин Сергей Анатольевич. – Екатеринбург., 2004. – 216 с.

[128]. Рахимов, М.З. Правовые проблемы достижения конечного результата предпринимательской деятельности [Текст]: автореф. дис ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / Рахимов Махмад Забирович. – Душанбе, 2000. – 39 с.

[129]. Лебедев, М.Ю. Развитие института юрисдикции и его проявление в третейском суде [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Лебедев Михаил Юрьевич. – Саратов: 2005. – 218 с.

[130]. Никифиров, В.А. Международный коммерческий арбитраж в системе третейских судов: История и современное состояние [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Никифиров Вадим Алексеевич. – М.: 2002. – 254 с.

[131]. Скворцов, О.Ю. Проблемы третейского разбирательства предпринимательских споров в России [Текст]: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / Скворцов Олег Юрьевич. – М.: 2006. – 775 с.

[132]. Хошимов, Д.Д. Услуги как объект гражданских прав по законодательству Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Даврон Дододжонович Хошимов. – Душанбе. 2012. – 182 с.

[133]. Шаблова, Е.Г. Гражданско-правовое регулирование отношений возмездного оказания услуг [Текст]: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / Елена Геннадьевна Шаблова. – Екатеринбург. 2003. – 363с.

V. Захираҳои электронӣ:

[134]. Интернет-сайт Оксфордского английского словаря // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.oed.com/> (дата обращения: 07.10.2024).

[135]. Как в Таджикистане работают суды и что в них кардинально нужно менять. -[Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://t.me/asiaplus> (дата обращения: 21.09.2021 г.).

[136]. Кондрашев, А.А. Особенности правового регулирования третейских судов в странах англо-саксонской и романо-германской правовых систем: сравнительный анализ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/article> (дата обращения: 23.05.2025).

[137]. Наумова, Н.В. и др. Особенности медиации как правового регламента урегулирования споров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/> (дата обращения: 31.01.2024).

[138]. Прохоренко, В.В. Третейские суды в России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.auditorium.ru/books/6106/>. (дата обращения: 31.01.2024).

[139]. Сомонаи расмии Палатаи савдо ва саноати ҚТ [Захираи электронӣ] – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://tpp.tj/tj/> ((санаи мурочиат: 31.01.2024).

[140]. Сулаймонов, Ф.С. Проблемы цивилистической науки в Республике Таджикистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL:

<https://law.tnu.tj/index.php/ru/nauka-top/39-stati/74> (дата обращения: 10.11.2024).

VI. Маводҳои таҷрибаи судӣ ва омор:

[141]. Приговор суда района Сино города Душанбе от 14.06.2017 г.

[142]. Архивные материалы суда района Сино города Душанбе за 2017 г.

[143]. Қарори Пленуми Суди олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тобеияти идоравии баҳсҳо дар судҳои иқтисодӣ» № 1, аз 25 ноябри соли 2009.

**ФЕҲРЕСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ
ДАРАҶАИ ИЛМӢ**

**I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва
тавсиякардаи**

**Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон ба таъбъ расидаанд:**

[1-М]. Шукуров, Ф.М. Оид ба хусусиятҳои ташкилшавии суди ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Қонунгузорӣ. – 2021. – № 4(44). – С. 56-61; ISSN 24-2903

[2-М]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масалаҳои мафҳум ва табиати ҳуқуқии судҳои ҳакамӣ ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2021.– №3(88). – С. 132-139; ISSN2411-1945

[3-М]. Шукуров, Ф.М. Назаре ба масъалаи салоҳияти суди ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2022. – № 4(44). – С.132-139; ISSN2411-1945

[4-М]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масъалаҳои граждани-ҳуқуқии созишномаҳои ҳакамӣ: назария ва амалия ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2023. – № 1(29). – С. 180-189; ISSN 24149217

[5-М]. Шукуров, Ф.М., Назаре ба масъалаи беътибории созишномаи ҳакамӣ ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров, М.Н. Раҷабзода // Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2024. – 2(99). – С. 32-38; ISSN 3005-8023.

**II. Мақолаҳое, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ
ба таъбъ расидаанд:**

[6-М]. Шукуров, Ф.М. Таснифи шартнома дар ҳуқуқи граждани [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявии устодон ва донишҷӯёни ДДҲБСТ таҳти унвони «Илм ва инноватсия дар низоми татбиқи ҳадафҳои стратегии миллӣ», ки ба 30-юмин

солгарди Истиклоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон – Хучанд: Дабир, 2021. – С. 156-161.

[7-М]. Шукуров, Ф.М. Оид ба салоҳияти суди ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи илмӣ – амалии профессорон, омӯзгорон ва муҳаққиқони ҷавони ДДҲБСТ бахшида ба эълон гаштани солҳои 2022-2026 «Солҳои рушди саноат» ва Рӯзи илми тоҷик (21-25 апрели соли 2022). Бахши ҳуқуқшиносӣ II. – С. 75 - 80.

[8-М]. Шукуров, Ф.М. К вопросу компетенции третейского суда [Матн] / Ф.М. Шукуров // Международная конференция посвященная памяти «Аубакировские чтения» – Алматы, 2025. – С. 195-197.

[9-М]. Шукуров, Ф.М. Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ташаккули судҳои ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи “Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон – заминаи устувори ташаккули маърифати ҳуқуқӣ ва эъмори давлати ҳуқуқбунёд”. – Хучанд: Дабир, 2024. – С. 307-316.

[10-М]. Шукуров, Ф.М. Назаре ба масъалаи воситаҳои ҳуқуқи маданияи ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони “Ҷавонон ва рушди Тоҷикистони соҳибистиклол // Хучанд: 2024. – С. 191-196.

[11-М]. Шукуров, Ф.М. Танзими ҳуқуқи салоҳияти судҳои ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи “Аҳамияти маърифати ҳуқуқӣ дар ҷомеаи муосир” // Хучанд. 2025. – С. 229-233.

[12-М]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масъалаҳои салоҳияти судҳои ҳакамӣ дар замони муосир [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ таҳти унвони “Рушди устувор дар соҳаҳои иқтисодиёт, суботи иҷтимоӣ, мувозинати экологӣ ва

баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии мардуми Тоҷикистон” аз 23 апрели соли 2025. – Хуҷанд: Дабир, 2025 – С. 156-160.

[13-М]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масъалаҳои фаъолияти суди хаками [Матн] / Ф.М. Шукуров / Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии ДДҲБСТ таҳти унвони “Иттилоотонии қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ” бахшида ба солҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ ва инноватсионӣ, 1 ноябри соли 2025. – Хуҷанд: 2025. – С.232-237.